Jivanmuktivivekah

జీవన్ముక్తివివేకః

Document Information

Text title : JivanmuktivivekaH by Swami Vidyaranya (Madhvacharya)

File name : jIvanmuktivivekaH.itx

Category : major_works, , advaita

Location : doc_z_misc_major_works

Author : Swami Vidyaranya or Madhvacharya

Proofread by : Manish Gavkar

Latest update : July 28, 2025

Send corrections to : sanskrit at cheerful dot c om

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

August 19, 2025

sanskritdocuments.org

జీవన్ముక్తివివేకః

సాఙ్కేతికశబ్దానాం వర్ణానుక్రమణికా

అమృతనాదోపం	అమృతనాదోపనిషత్
ఉపం	ఉపనిషత్
ఋం సం	ఋగ్వేదసంహితా
కఠ ఉపం; కఠోపం	కఠోపనిషత్
ఛాం ఉపం	ఛాన్దోగ్యోపనిషత్
తైం ఆం	తైత్తిరీయారణ్యకం
తైం బ్రాం	తైత్తిరీయబ్రాహ్మణం
తైం సం	తైత్తిరీయసంహితా
నారద-పరిం ఉపం	నారదపరివ్రాజకోపనిషత్
నృం పూర్వతాపనీ ఉపం	నృసింహపూర్వతాపనీయోపనిషత్
పరమం ఉపం	పరమహంసోపనిషత్
భాగం	శ్రీమద్భాగవతం
మనుం	మనుసంహితా
ముం ఉపం	ముణ్డకోపనిషత్
యోం సూం	పాతఞ్జలయోగసూత్రం
రామాయణం	వాల్మీకిరామాయణం
లం వాం	లఘుయోగవాసిష్ఠరామాయణం
విం పురాణం	విష్ణుపురాణం
శ్వేం ఉపం	శ్వేతాశ్వతరోపనిషత్

జీవన్ముక్తివివేకః

పరబ్రహ్మణే నమః ।

౧. జీవన్ముక్తిప్రమాణప్రకరణం ప్రథమమ్

యస్య నిఃశ్వసితం వేదా యో వేదేభ్యోఽఖిలం జగత్ ।
నిర్మమే తమహం వన్దే విద్యాతీర్థమహేశ్వరమ్ ॥ ౧॥

వక్ష్యే వివిదిషాన్యాసం విద్వన్న్యాసం చ భేదతః ।
హేతూ విదేహముక్తేశ్చ జీవన్ముక్తేశ్చ తౌ క్రమాత్ ॥ ౨॥

సన్న్యాసహేతుర్వైరాగ్యం యదహర్విరజేత్ తదా ।
ప్రవ్రజేదితి వేదోక్తేస్తద్భేదస్తు పురాణగః ॥ ౩॥

విరక్తిర్ద్వివిధా ప్రోక్తా తీవ్రా తీవ్రతరేతి చ ।
సత్యమేవ తు తీవ్రాయాం న్యస్యేద్ యోగీ కుటీచకే ॥ ౪॥

శక్తో బహూదకే తీవ్రతరాయాం హంససంజ్ఞితే ।
ముముక్షుః పరమే హంసే సాక్షాద్ విజ్ఞానసాధనే ॥ ౫॥

పుత్రదారధనాదీనాం నాశే తాత్కాలికీ మతిః ।
ధిక్ సంసారమితీదృక్ స్యాద్ విరక్తేర్మన్దతా హి సా ॥ ౬॥

అస్మిన్ జన్మని మా భూవన్ పుత్రదారాదయో మమ ।
ఇతి యా సుస్థిరా బుద్ధిః సా వైరాగ్యస్య తీవ్రతా ॥ ౭॥

పునరావృత్తిసహితో లోకో మే మాస్తు కశ్చన ।
ఇతి తీవ్రతరత్వం స్యాన్మన్దే న్యాసో న కోఽపి హి ॥ ౮॥

యాత్రాద్యశక్తిశక్తిభ్యాం తీవ్రే న్యాసద్వయం భవేత్ ।
కుటీచకో బహూదశ్చేత్యుభావేతౌ త్రిదణ్డినౌ ॥ ౯॥

ద్వయం తీవ్రతరే బ్రహ్మలోకమోక్షవిభేదతః ।
తల్లోకే తత్త్వవిద్ధంసో లోకేఽస్మిన్ పరహంసకః ॥ ౧౦॥

ఏతేషాం తు సమాచారాః ప్రోక్తాః పారాశరస్మృతౌ ।
వ్యాఖ్యానేఽస్మాభిరత్రాయం పరహంసో వివిచ్యతే ॥ ౧౧॥

జిజ్ఞాసుర్జ్ఞానవాంశ్చేతి పరహంసో ద్విధా మతః ।
ప్రాహుర్జ్ఞానాయ జిజ్ఞాసోర్న్యాసం వాజసనేయినః ॥ ౧౨॥

“ప్రవ్రాజినో లోకమేతమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తి హి” ।
ఏతస్యార్థస్తు గద్యేన వక్ష్యతే మన్దబుద్ధయే ॥ ౧౩॥

లోకో హి ద్వివిధః, ఆత్మలోకోఽనాత్మలోకశ్చేతి ।
తత్రానాత్మలోకస్య త్రైవిధ్యం బృహదారణ్యకే తృతీయాధ్యాయే శ్రూయతే - "అథ త్రయో వావ లోకా మనుష్యలోకః పితృలోకో దేవలోక ఇతి । సోఽయం మనుష్యలోకః పుత్రేణైవ జయ్యో నాన్యేన కర్మణా, కర్మణా పితృలోకో విద్యయా దేవలోకః" (౫.౧౬) ఇతి ।
ఆత్మలోకశ్చ తత్రైవ శ్రూయతే - "యో హ వా అస్మాల్లోకాత్ స్వం లోకమదృష్ట్వా ప్రైతి స ఏనమవిదితో న భునక్తి" (౪.౧౫) ఇతి ; "ఆత్మానమేవ లోకముపాసీత స య ఆత్మానమేవ లోకముపాస్తే న హాస్య కర్మ క్షీయతే" (౪.౧౫) ఇతి చ ।
యో మాంసాదికపిణ్డలక్షణాత్ స్వం లోకం పరమాత్మాఖ్యం "అహం బ్రహ్మాస్మి" ఇత్యవిదిత్వా మ్రియతే స స్వో లోకః పరమాత్మావిదితోఽవిద్యయా వ్యవహితః సన్నేనమవేదితారం ప్రేతం మృతం న భునక్తి శోకమోహాదిదోషాపనయనేన న పాలయతి । ఉపాసకస్య హ నిశ్చితం కర్మ న క్షీయతే ఏకఫలదానేనోపక్షీణం న భవతి, కామితసర్వఫలం
మోక్షం చ దదాతీత్యర్థః ।
షష్ఠాధ్యాయేఽపి - "కిమర్థా వయమధ్యేష్యామహే కిమర్థా వయం యక్ష్యామహే" (ఐ౦ ఆ౦ 3.౨.౬) "కిం ప్రజయా కరిష్యామో యేషాం నోఽయమాత్మాయం లోకః" (౪.౪.౨౨) ఇతి । "యే ప్రజామిషరే(ఽధీరా) తే శ్మశానాని భేజిరే । యే ప్రజాం నేషిరే (ధీరా) తేఽమృతత్వం హి భేజిరే । " ఏవం చ "ఏతమేవ ప్రవ్రాజినో లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తి" (౪.౪.౨౨) ఇత్యత్రాత్మలోకో వివక్షిత ఇతి గమ్యతే, "స వా ఏష మహానజ ఆత్మా" (౪.౪.౨౨) ఇతి ప్రక్రాన్తస్యాత్మన ఏతచ్ఛబ్దేన పరామృష్టత్వాత్ । లోక్యతేఽనుభూయత ఇతి లోకః । తథా చాత్మానుభవమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తీతి శ్రుతేస్తాత్పర్యార్థః సమ్పద్యతే । స్మృతిశ్చ- "బ్రహ్మవిజ్ఞానలాభాయ పరహంససమాహ్వయః । శాన్తిదాన్త్యాదిభిః సర్వైః సాధనైః సహితో భవేత్" ॥ ఇతి ॥ - (నారద-పరి౦ ఉప౦ .౬.౨౬) ఇతి ॥

ఇహ జన్మని జన్మాన్తరే వా సమ్యగనుష్ఠితైర్వేదానువచనాదిభిరుత్పన్నయా వివిదిషయా సమ్పాదితత్వాదయం వివిదిషాసన్న్యాస ఇత్యభిధీయతే । అయం చ వేదనహేతుః సన్న్యాసో ద్వివిధః, జన్మాపాదకకామ్యకర్మాదిత్యాగమాత్రాత్మకః, ప్రైషోచ్చారణపూర్వక - దణ్డధారణాద్యాశ్రమరూపశ్చేతి ।
"పుఙ్గన్మ లభతే మాతా పత్నీ చ ప్రైషమాత్రతః । బ్రహ్మనిష్ఠః సుశీలశ్చ జ్ఞానీ చైతత్ప్రభావతః ॥ " త్యాగశ్చ తైత్తిరీయాదౌ శ్రూయతే -"న కర్మణా న ప్రజయా ధనేన త్యాగేనైకే అమృతత్వమానశుః" (తై॰ ఆ .౧౦.౧౦.౨౧) ఇతి । అస్మింశ్చ త్యాగే స్త్రియోఽప్యధిక్రియన్తే । ("భిక్షుకీ" ఇత్యనేన స్త్రీణామపి ప్రాగ్వివాహాద్వా వైధవ్యాదూర్ధ్వం వా సంన్యాసేఽధికారోఽస్తీతి దర్శితమ్; తేన భిక్షాచర్యం మోక్షశాస్త్రశ్రవణమేకాన్త

ఆత్మధ్యానం చ తాభిః కర్తవ్యమ్, త్రిదణ్డాదికం చ ధార్యమ్; ఇతి మోక్షధర్మే చతుర్ధరీటీకాయాం సులభాజనకసంవాదే ।) శారీరకభాష్యే “వాచక్నవీ” ఇత్యాది శ్రూయతే దేవతాధికరణన్యాయేన విధురస్యాధికారప్రసఙ్గేన తృతీయాధ్యాయే చతుర్థపాదే । అత ఏవ మైత్రేయీవాక్యమామ్నాయతే -“యేనాహం నామృతా స్యాం కిమహం తేన కుర్యాం యదేవ భగవాన్ వేద తదేవ మే బ్రూహి” (४.५.४) ఇతి । బ్రహ్మచారిగృహస్థవానప్రస్థానాం కేనచిన్నిమిత్తేన సన్న్యాసాశ్రమస్వీకారే ప్రతిబద్ధే సతి, స్వాశ్రమధర్మేష్వనుష్ఠీయమానేష్వపి వేదనార్థో మానసః కర్మాదిత్యాగో న విరుధ్యతే, శ్రుతిస్మృతీతిహాసపురాణేషు లోకే చ తాదృశాం తత్త్వవిదాం బహూనాముపలమ్భాత్ । యస్తు దణ్డధారణాదిరూపో వేదనహేతుః పరమహంసాశ్రమః, స పూర్వైరాచార్యైర్బహుధా ప్రపఞ్చిత ఇత్యస్మాభిరుపరమ్యతే । ఇతి వివిదిషాసన్న్యాసః ॥ ౧॥

(అథ పురాణే శ్లోకావుదాహరన్తి -
అష్టాశీతిసహస్రాణి యే ప్రజామిషిర ఋషయః ।
దక్షిణేనార్యమ్ణః పన్థానం తే శ్మశానాని భేజిరే ॥ ३॥

అష్టాశీతిసహస్రాణి యే ప్రజాం నేషిర ఋషయః ।
ఉత్తరేణార్యమ్ణః పన్థానం తేఽమృతత్వం హి కల్పతే ॥ ४॥) - ఆపస్తమ్బ ధర్మసూత్ర (౨.౯.౨౩:३,४)

అథ విద్వత్సంన్యాసం నిరూపయామః ।
సమ్యగనుష్ఠితైః శ్రవణమనననిదిధ్యాసనైః పరం తత్త్వం విదితవద్భిః సమ్పాద్యమానో విద్వత్సంన్యాసః । తం చ యాజ్ఞవల్క్యః సమ్పాదయామాస ।
తథా హి-విద్వచ్ఛిరోమణిర్భగవాన్ యాజ్ఞవల్క్యో విజిగీషుకథాయాం బహువిధేన తత్త్వనిరూపణేనాశ్వలప్రభృతీన్ విప్రాన్ విజిత్య, వీతరాగకథాయాం సఙ్క్షేపవిస్తరాభ్యామనేకధా జనకం బోధయిత్వా, మైత్రేయీం బుబోధయిషుస్తస్యాస్త్వరయా తత్త్వాభిముఖ్యాయ స్వకర్తవ్యం సంన్యాసం ప్రతిజజ్ఞే । తతస్తాం బోధయిత్వా సన్న్యాసం చకార । తదుభయం మైత్రేయీబ్రాహ్మణస్యాద్యన్తయోరామ్నాయతే -“అథ హ యాజ్ఞవల్క్యోఽన్యద్వృత్తముపాకరిష్యన్నై హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః ప్రవ్రజిష్యన్వా అరేఽహమస్మాత్ స్థానాదస్మి” (४.५.౧, ౨) ఇతి, “ఏతావదరే ఖల్వమృతత్వమితి హోక్త్వా యాజ్ఞవల్క్యో విజహార” (४.५.౧५) ఇతి చ ।
కహోలబ్రాహ్మణేఽపి విద్వత్సంన్యాస ఆమ్నాయతే - “ఏతం వై తమాత్మానం విదిత్వా బ్రాహ్మణాః పుత్రైషణాయాశ్చ విత్తైషణాయాశ్చ లోకైషణాయాశ్చ వ్యుత్థాయాథ భిక్షాచర్యం చరన్తి” (३.५.౧) ఇతి । న చైతద్వాక్యం వివిదిషాసన్న్యాసపరమితి శఙ్కనీయమ్, పూర్వకాలవాచినః “విదిత్వా” ఇతి క్త్వాప్రత్యయస్య బ్రహ్మవిద్వాచినో

బ్రాహ్మణశబ్దస్య బాధప్రసఙ్గాత్ । న చాత్ర బ్రాహ్మణశబ్దో జాతివాచకః, వాక్యశేషే పాణ్డిత్యబాల్యమౌనశబ్దాభిధేయైః శ్రవణమనననిదిధ్యాసనైః సాధ్యం బ్రహ్మసాక్షాత్కారమభిప్రేత్య "అథ బ్రాహ్మణః" (౩.౫.౧) ఇత్యభిహితత్వాత్ ।

నను తత్ర వివిదిషాసంన్యాసోపేతః పాణ్డిత్యాదౌ ప్రవర్తమానోఽపి బ్రాహ్మణశబ్దేన పరామృష్టః "తస్మాద్ బ్రాహ్మణః పాణ్డిత్యం నిర్విద్య బాల్యేన తిష్ఠాసేత్" (౩.౫.౧) ఇతీతి చేత్; మైవమ్, భావినీం వృత్తిమాశ్రిత్య తత్ర బ్రాహ్మణశబ్దస్య ప్రయుక్తత్వాత్, అన్యథా కథం "అథ బ్రాహ్మణః" (౩.౫.౧) ఇతి సాధనానుష్ఠానోత్తర-కాలవాచినమథశబ్దం ప్రయుఞ్జీత ?

శారీరబ్రాహ్మణేఽపి విద్వత్సంన్యాసవివిదిషాసన్న్యాసౌ స్పష్టం నిర్దిష్టౌ - "ఏతమేవ విదిత్వా మునిర్భవతి ఏతమేవ ప్రవ్రాజినో లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తి" (౪.౪.౨౨) ఇతి ।

మునిత్వం మననశీలత్వం ; తచ్చాసతి కర్తవ్యాన్తరే సమ్భవతీత్యర్థాత్ సంన్యాస ఏవాభిధీయతే । ఏతచ్చ వాక్యశేషే స్పష్టీకృతం - "ఏతద్ధ స్మ వైతత్పూర్వే విద్వాంసః ప్రజాం న కామయతే కిం ప్రజయా కరిష్యామో యేషాం నోఽయమాత్మాయం లోక ఇతి, తే హ స్మ పుత్రైషణాయాశ్చ విత్తైషణాయాశ్చ లోకైషణాయాశ్చ వ్యుత్థాయాథ భిక్షాచర్యం చరన్తి" (౪.౪.౨౨) ఇతి । "అయం లోకః" ఇత్యపరోక్షేణానుభూయమాన ఇత్యర్థః ।

నన్వత్ర మునిత్వేన ఫలేన ప్రలోభ్య వివిదిషాసంన్యాసం విధాయ వాక్యశేషే స ఏవ ప్రపఞ్చితః ; అతో న సన్న్యాసాన్తరం కల్పనీయమ్ ।

మైవమ్, వేదనస్యైవ వివిదిషాసంన్యాసఫలత్వాత్ । న చ వేదనమునిత్వయోరేకత్వం శఙ్కనీయమ్, "విదిత్వా మునిర్భవతి" ఇతి పూర్వోత్తరకాలీనయోస్తయోః సాధ్యసాధనభావప్రతీతేః ।

నను వేదనస్యైవ పరిపాకాతిశయరూపమవస్థాన్తరం మునిత్వమ్, అతో వేదనద్వారా పూర్వసంన్యాసస్యైవైతత్ఫలమితి చేత్, బాఢం ; అత ఏవ సాధనరూపాత్ సన్న్యాసాదన్యం ఫలరూపమేతం సన్న్యాసం బ్రూమః ।

యథా వివిదిషాసంన్యాసినా తత్త్వజ్ఞానాయ శ్రవణాదీని సమ్పాదనీయాని, తథా విద్వత్సన్న్యాసినాపి జీవన్ముక్తయే మనోనాశవాసనాక్షయౌ సమ్పాదనీయౌ । ఏతచ్చోపరిష్టాత్ ప్రపఞ్చయిష్యామః ।

సత్యప్యనయోః సంన్యాసయోరవాన్తరభేదే పరమహంసత్వాకారేణైకీకృత్య "చతుర్విధా భిక్షవః" ఇతి స్మృతిషు చతుః సఙ్ఖ్యోక్తా । పూర్వోత్తరయోరుభయోః సన్న్యాసయోః పరమహంసత్వం జాబాలశ్రుతావవగమ్యతే । తత్ర హి జనకేన సన్న్యాసే పృష్టే సతి, యాజ్ఞవల్క్యోఽధికారవిశేషవిధానేనోత్తరకాలానుష్ఠేయేన చ సహితం వివిదిషాసన్న్యాసమభిధాయ,

పశ్చాదత్రిణా యజ్ఞోపవీతరహితస్యాక్షిప్తే బ్రాహ్మణ్యే సతి, పశ్చాదాత్మజ్ఞానమేవ యజ్ఞోపవీతమితి సమాదధౌ । అతో బాహ్యయజ్ఞోపవీతాభావాత్ పరమహంసత్వం నిశ్చీయతే ।
తథాన్యస్యాం కణ్డికాయాం "తత్ర పరమహంసా నామ" (౬) ఇత్యుపక్రమ్య సంవర్తకాదీన్బహూన్బ్రహ్మవిదో జీవన్ముక్తానుదాహృత్య "అవ్యక్తలిఙ్గా అవ్యక్తాచారా అనున్మత్తా ఉన్మత్తవదాచరన్తః" (౬) ఇతి విద్వత్సంన్యాసినో దర్శితాః ।
తథా "త్రికాణ్డం కమణ్డలుం శిక్యం పాత్రం జలపవిత్రం శిఖాం యజ్ఞోపవీతం చేత్యేతత్సర్వం భూః స్వాహేత్యప్సు పరిత్యజ్యాత్మానమన్విచ్ఛేత్" (౬) ఇతి త్రిదణ్డినః సత ఏకదణ్డలక్షణం వివిదిషాసంన్యాసం విధాయ తత్ఫలరూపం విద్వత్సన్న్యాసమేవముదాజహార - "యథాజాతరూపధరో నిర్ద్వన్ద్వో నిష్పరిగ్రహస్తత్ర బ్రహ్మమార్గే సమ్యక్సమ్పన్నః శుద్ధమానసః ప్రాణసన్ధారణార్థం యథోక్తకాలే విముక్తో భైక్షమాచరన్నుదరపాత్రేణ లాభాలభయోః సమో భూత్వా శూన్యాగారదేవగృహతృణకూటవల్మీకవృక్షమూలకులాలశాలాగ్ని కోటరనిర్ఝరస్థణ్డిలేష్వనికేతవాస్యప్రయత్నో నిర్మమః శుక్లధ్యానపరాయణోఽధ్యాత్మనిష్ఠః శుభాశుభకర్మ-నిర్మూలనపరః సన్న్యాసేన దేహత్యాగం కరోతి, స పరమహంసో నామ" (౬) ఇతి ।
తస్మాదనయోరుభయోః పరమహంసత్వం సిద్ధమ । సమానేఽపి పరమహంసత్వే సిద్ధే విరుద్ధధర్మాక్రాన్తత్వాదవాన్తర-భేదోఽప్యభ్యుపగన్తవ్యః । విరుద్ధధర్మత్వం చారుణికోపనిషత్పరమహంసోపనిషదోః పర్యాలోచనాయామవగమ్యతే । "కేన భగవన్ కర్మాణి అశేషతో విసృజామి" (౧) ఇతి శిఖాయజ్ఞోపవీతస్వాధ్యాయగాయత్రీజపాద్యశేషకర్మత్యాగరూ వివిదిషాసంన్యాసే శిష్యేణారుణినా పృష్టే సతి, గురుః ప్రజాపతిః "శిఖాం యజ్ఞోపవీతమ్" (౧) ఇత్యాదినా సర్వత్యాగమభిధాయ, "దణ్డమాచ్ఛాదనం కౌపీనం చ పరిగ్రహేత్" (౧) ఇతి దణ్డాదిస్వీకారం విధాయ, "త్రిసన్ధ్యాదౌ స్నానమాచరేత్, సన్ధిం సమాధావాత్మన్యాచరేత్, సర్వేషు వేదేష్వారణ్యకమావర్తయేత్ ఉపనిషదమావర్తయేత్ (౨) ఇతి వేదన హేతూనాశ్రమధర్మాననుష్ఠేయతయా విధత్తే ।
అథ యోగినాం పరమహంసానాం కోఽయం మార్గః ? ఇతి విద్వత్సంన్యాసే నారదేన పృష్టే సతి, గురుర్భగవాన్ ప్రజాపతిః "స్వపుత్రమిత్ర -" ఇత్యాదినా పూర్వవత్ సర్వత్యాగమభిధాయ, "కౌపీనం దణ్డమాచ్ఛాదనం చ స్వశరీరోపభోగార్థాయ లోకస్యోపకారార్థాయ చ పరిగ్రహేత్" ఇతి దణ్డాదిస్వీకారస్య లౌకికత్వమభిధాయ "తచ్చ న ముఖ్యోఽస్తి" ఇతి శాస్త్రీయత్వం ప్రతిషిధ్య, "కోఽయం ముఖ్య ఇతి చేదయం ముఖ్యో న దణ్డం న శిఖాం న యజ్ఞోపవీతం న చాచ్ఛాదనం చరతి పరమహంసః" , ఇతి దణ్డాదిలిఙ్గరాహిత్యస్య శాస్త్రీయతాముక్త్వా "న శీతం

న చోష్ణమ్" ఇత్యాదివాక్యేన "ఆశామ్బరో నిర్నమస్కారః" ఇత్యాదివాక్యేన చ లోకవ్యవహారాతీతత్వమభిధాయ, అన్తే "యత్పూర్ణానన్దైకబోధస్తద్బ్రహ్మాహమస్మీతి కృతకృత్యో భవతి" ఇత్యన్తేన గ్రన్థేన బ్రహ్మానుభవమాత్రపర్యవసానమాచష్టే । అతో విరుద్ధధర్మోపేతత్వాదస్త్యేవానయోర్మహాన్భేదః ।
స్మృతిష్వప్యయం భేద ఉక్తదిశా ద్రష్టవ్యః ।
"సంసారమేవ నిఃసారం దృష్ట్వా సారదిదృక్షయా ।
ప్రవ్రజన్త్యకృతోద్వాహాః పరం వైరాగ్యమాశ్రితాః" ॥ - (బృహస్పతిస్మృతౌ ౩.౩౬) ॥

"ప్రవృత్తిలక్షణో యోగో జ్ఞానం సంన్యాసలక్షణమ్ ।
తస్మాజ్జ్ఞానం పురస్కృత్య సంన్యస్యేదిహ బుద్ధిమాన్" ॥ - (మహాభారతే ౧౪.౪౩.౩౮) ॥

ఇత్యాది వివిదిషాసంన్యాసః ।
"యదా తు విదితం తత్స్యాత్ పరం బ్రహ్మ సనాతనమ్ ।
తదైకదణ్డం సఙ్గృహ్య సోపవీతాం శిఖాం త్యజేత్ ।
జ్ఞాత్వా సమ్యక్ పరం బ్రహ్మ సర్వం త్యక్త్వా పరివ్రజేత్" ॥

ఇత్యాది విద్వత్సంన్యాసః ।
నను కలావిద్యాస్వివ కదాచిదౌత్సుక్యమాత్రేణాపి వేదితుమిచ్ఛా సమ్భవతి, ఏవం విద్వత్తాప్యాపాతదర్శినః పణ్డితమ్మన్యస్యాత్రావలోక్యతే, న చ తౌ ప్రవ్రజితౌ దృష్టౌ, అతో వివిదిషావిద్వత్తే కీదృశే వివక్షితే ఇతి చేత్ । ఉచ్యతే- యథా తీవ్రాయాం బుభుక్షాయాముత్పన్నాయాం భోజనాదన్యో న రోచతే వ్యాపారః, భోజనే చ విలమ్బోఽపి సోఢుం
న శక్యతే, తథా జన్మహేతుషు కర్మస్వత్యన్తమరుచిర్వేదనసాధనేషు చ శ్రవణాదిషు త్వరా మహతీ సమ్పద్యతే, తాదృశీ వివిదిషా సంన్యాసహేతుః ।
విద్వత్తాయా అవధిరుపదేశసాహస్ర్యామభిహితః
"దేహాత్మజ్ఞానవజ్జ్ఞానం దేహాత్మజ్ఞానబాధకమ్ ।
ఆత్మన్యేవ భవేద్యస్య స నేచ్ఛన్నపి ముచ్యతే" ॥ - (ఉపదేశసాహస్ర్యాం ౪.౫) ఇతి ॥।

శ్రుతావపి -
"భిద్యతే హృదయగ్రన్థిశ్ఛిద్యన్తే సర్వసంశయాః ।
క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్దృష్టే పరావరే" ॥ - (ముణ్డకోపనిషది ౨.౨.౮) ఇతి ॥

పరమపి హైరణ్యగర్భాదికం పదమవరం యస్మాదసౌ పరావరః, హృదయే బుద్ధౌ సాక్షిణస్తాదాత్మ్యాధ్యాసోఽనాద్యవిద్యా-నిర్మితత్వేన గ్రన్థివద్ దృఢసంశ్లేషరూపత్వాద్

గ్రన్థిరిత్యుచ్యతే । ఆత్మా సాక్షీ వా కర్తా వా, సాక్షిత్వేఽప్యస్య బ్రహ్మత్వమస్తి వా నవా, బ్రహ్మత్వేఽపి తద్బుద్ధ్యా వేదితుం శక్యం వా న వా, శక్యత్వేఽపి తద్వేదనమాత్రేణ ముక్తిరస్తి వా న వా ఇత్యాదయః సంశయాః । కర్మాణ్యనారబ్ధాన్యాగామిజన్మకారణాని । తదేతద్ గ్రన్థ్యాదిత్రయమవిద్యానిర్మిత-త్వాదాత్మదర్శనేన నివర్తతే ।
స్మృతావప్యయమర్థ ఉపలభ్యతే -
"యస్య నాహఙ్కృతో భావో బుద్ధిర్యస్య న లిప్యతే ।
హత్వాపి స ఇమాల్లోఁకాన్న హన్తి న నిబధ్యతే" ॥ - (భగవద్గీతాయాం ౧౮.౧౭) ఇతి ॥

యస్య బ్రహ్మవిదో, భావః సత్తా, స్వభావ, ఆత్మా, నాహఙ్కృతోఽహఙ్కారేణ తాదాత్మ్యాధ్యాసాదన్తర్నాచ్ఛాదితః । బుద్ధిలేపః సంశయః । తదభావే త్రైలోక్యవధేనాపి న బధ్యతే, కిముతాన్యేన కర్మణేత్యర్థః । నన్వేవం సతి వివిదిషాసంన్యాసఫలేన తత్త్వజ్ఞానేనైవాగామిజన్మనో వారితత్వాద్వర్తమానజన్మశేషస్య భోగమన్తరేణ వినాశయితుమశక్యత్వా కిమనేన విద్వత్సన్న్యాసప్రయాసేనేతి చేత్ । మైవమ్, విద్వత్సన్న్యాసస్య జీవన్ముక్తి-హేతుత్వాత్ । తస్మాద్వేదనాయ యథా వివిదిషాసన్న్యాస ఏవం జీవన్ముక్తయే విద్వత్సన్న్యాసః సమ్పాదనీయః । ఇతి విద్వత్సన్న్యాసః ॥ ౨॥

అథ కేయం జీవన్ముక్తిః కిం వా తత్ర ప్రమాణం కథం వా తత్సిద్ధిః సిద్ధౌ వా కిం ప్రయోజనమితి చేత్ ।
ఉచ్యతే - జీవతః పురుషస్య కర్తృత్వభోక్తృత్వసుఖదుఃఖాదిలక్షణశ్చిత్తధర్మః క్లేశరూపత్వాద్బన్ధోభవతి, తస్య నివారణం జీవన్ముక్తిః ।
నన్వయం బన్ధః కిం సాక్షిణో నివార్యతే, కిం వా చిత్తాత్ ? నాద్యః, తత్త్వజ్ఞానేనైవ నివారితత్వాత్ । న ద్వితీయః, అసమ్భవాత్ । యదా తు జలాద్ ద్రవత్వం నివార్యేత వహ్నేరోష్ణత్వం తదా చిత్తాత్ కర్తృత్వాదినివారణసమ్భవః, స్వాభావికత్వం తు సర్వత్ర సమానమ్ ।
మైవమ్, ఆత్యన్తికనివారణాసమ్భవేఽప్యభిభవస్య సమ్భవాత్ । యథా జలగతం ద్రవత్వం మృత్తికామేలనేనాభిభూయతే వహ్నేరౌష్ణ్యం మణిమన్త్రాదినా, తథా సర్వాశ్చిత్తవృత్తయో యోగాభ్యాసేనాభిభవితుం శక్యన్తే ।
నను ప్రారబ్ధం కర్మ కృత్స్నావిద్యాతత్కార్యనాశనే ప్రవృత్తస్య తత్త్వజ్ఞానస్య ప్రతిబన్ధం కృత్వా సఫలదానాయ దేహేన్ద్రియాదికమవస్థాపయతి, న చ సుఖదుఃఖాదిభోగశ్చిత్తవృత్తిం వినా సమ్పాదయితుం శక్యతే, తతః కథమభిభవః ?
మైవమ్, అభిభవసాధ్యాయా జీవన్ముక్తేరపి సుఖాతిశయరూపత్వేన ప్రారబ్ధఫల ఏవాన్తర్భావాత్ । తర్హి కర్మైవ జీవన్ముక్తిం సమ్పాదయిష్యతి, మా భూత్పురుషప్రయత్న

ఇతి చేత్; కృషివాణిజ్యాదావపి సమానః పర్యనుయోగః ।
కర్మణః స్వయమదృష్టరూపస్య దృష్టసాధనసమ్పత్తిమన్తరేణ ఫలజననాసమర్థత్వాదపేక్షితః కృష్యాదౌ పురుషప్రయత్న ఇతి చేత్,
జీవన్ముక్తావపి సమం సమాధానమ్ । సత్యపి పురుషప్రయత్నే కృష్యాదేః ఫలపర్యవసానం యత్ర న దృశ్యతే తత్ర ప్రబలేన కర్మాన్తరేణ ప్రతిబన్ధః కల్పనీయః । తచ్చ ప్రబలం కర్మ స్వానుకూలవృష్ట్యభావాదిరూపాం దృష్టసామగ్రీం సమ్పాద్యైవ ప్రతిబధ్నాతి ।
స చ ప్రతిబన్ధో విరోధినా ప్రబలతరేణోత్తమ్భకేన కారీరీష్ట్యాదిరూపేణ కర్మణాపనీయతే । తచ్చ కర్మ స్వానుకూలాం వృష్టిలక్షణాం దృష్టసామగ్రీం సమ్పాద్యైవ ప్రతిబన్ధమపనయతి । కిం బహునా ? ప్రారబ్ధకర్మణ్యేవాత్యన్తభక్తేన భవతా యోగాభ్యాసరూపస్య పురుషప్రయత్నస్య వైయర్థ్యం మనసాపి చిన్తయితుమశక్యమ్ । అథవా ప్రారబ్ధం కర్మ యథా తత్త్వజ్ఞానాత్ప్రబలం తథా తస్మాదపి కర్మణో యోగాభ్యాసః ప్రబలోఽస్తు । తథా చ యోగినాముద్దాలకవీతహవ్యాదీనాం స్వేచ్ఛయా దేహత్యాగ ఉపపద్యతే ।
యద్యప్యల్పాయుషామస్మాకం తాదృశో యోగో న సమ్భవతి, తథాఽపి కామాదిరూపచిత్తవృత్తినిరోధమాత్రే యోగే కో నామ ప్రయాసః ? యది శాస్త్రీయస్య ప్రయత్నస్య ప్రాబల్యం నాఙ్గీక్రియతే తదా చికిత్సామారభ్య మోక్షశాస్త్రపర్యన్తానాం సర్వేషామానర్థక్యం ప్రసజ్యేత ।
న హి కదాచిత్ కర్మఫలవిసంవాదమాత్రేణ దౌర్బల్యమాపాదయితుం శక్యమ్; అన్యథా కాదాచిత్కం పరాజయం దృష్ట్వా సర్వైర్భూపైర్గజాశ్వాదిసేనోపేక్ష్యేత । అత ఏవానన్దబోధాచార్యా ఆహుః - "న హ్యజీర్ణభయాదాహారపరిత్యాగః, భిక్షుకభయాద్వా స్థాల్యనధిశ్రయణమ్, యూకాభయాద్వా ప్రావరణపరిత్యాగః"** ఇతి ।
(** యూకాభయాద్వా పరిధానవిమోకః శీతార్తస్య ఇతి । - ప్రమాణమాలా ప.౨౧)
శాస్త్రీయప్రయత్నస్యప్రాబల్యం వసిష్ఠరామసంవాదే విస్పష్టమవగమ్యతే "సర్వమేవేహ హి సదా" ఇత్యారభ్య "తదను తదప్యవముచ్య సాధు తిష్ఠ" ఇత్యన్తేన గ్రన్థేన ।
వసిష్ఠః - "సర్వమేవేహ హి సదా సంసారే రఘునన్దన ।
సమ్యక్ప్రయుక్తాత్ సర్వేణ పౌరుషాత్ సమవాప్యతే" ॥ -(యోగవాసిష్ఠే ముముక్షువ్యవహారప్రకరణే ౪.౮) ॥

సర్వం పుత్రవిత్తస్వర్గలోకబ్రహ్మలోకాదిఫలమ్ । పౌరుషం పుత్రకామేష్టికృషివాణిజ్యజ్యోతిష్టోమబ్రహో పురుషప్రయత్నః ।
"ఉచ్ఛాస్త్రం శాస్త్రితం చేతి పౌరుషం ద్వివిధం స్మృతమ్ ।
తత్రోచ్ఛాస్త్రమనర్థాయ పరమార్థాయ శాస్త్రితమ్" ॥ (తత్రైవ ౫.౫) ॥

“ఉచ్ఛాస్త్రం పరద్రవ్యాపహారపరస్త్రీగమనాది । శాస్త్రితం నిత్యనైమిత్తికానుష్ఠానాది । అనర్థో నరకః అర్థేషు స్వర్గాదిషు పరమో మోక్షః పరమార్థః ।
“ఆబాల్యాదలమభ్యస్తైః శాస్త్రసత్సఙ్గమాదిభిః ।
గుణైః పురుషయత్నేన సోఽర్థః సమ్పాద్యతే హితః” ॥ (తత్రైవ ౫.౨౮) ॥

అలం సమ్పూర్ణం సమ్యగిత్యర్థః । గుణైర్యుక్తేనేత్యధ్యాహారః । హితః శ్రేయోరూపః ।
శ్రీరామః - “ప్రాక్తనం వాసనాజాలం నియోజయతి మాం యథా ।
మునే తథైవ తిష్ఠామి కృపణః కిం కరోమ్యహమ్” ॥ – (తత్రైవ ౯.౨౩) ॥ ఇతి ॥

వాసనా ధర్మాధర్మరూపా జీవగతాః సంస్కారాః ।
వసిష్ఠః - “అత ఏవ హి హే రామ” శ్రేయః ప్రాప్నోషి శాశ్వతమ్ ।
స్వప్రయత్నోపనీతేన పౌరుషేణైవ నాన్యథా” ॥ - (తత్రైవ ౯.౨౪) ॥

యతో వాసనాపరతన్త్రో భవానత ఏవ హి పారతన్త్ర్యనివారణాయ స్వోత్సాహసమ్పాదితో మనోవాక్కాయజన్యః పురుషవ్యాపారోఽపేక్షితః ।
“ద్వివిధో వాసనావ్యూహః శుభశ్చైవాశుభశ్చ తే ।
ప్రాక్తనో విద్యతే రామ ద్వయోరేకతరోఽథవా” ॥ (తత్రైవ ౯.౨౫) ॥

కిం ధర్మాధర్మావుభావపి త్వాం నియోజయత ఉతైకతర ఇతి వికల్పః । ఏకతరపక్షేఽపి శుభోఽశుభవేత్యర్థాత్సిద్ధో వికల్పః ।
“వాసనౌఘేన శుద్ధేన తత్ర చేదపనీయసే ।
తత్క్రమేణాశు తేనైవ పదం ప్రాప్స్యసి శాశ్వతమ్” ॥ - (తత్రైవ ౯.౨౬) ॥

తత్ర తేషు పక్షేషు । తత్తర్హి । తేనైవ క్రమేణ శుభవాసనాప్రాపితేనైవాచరణేన ప్రయత్నాన్తరనిరపేక్షేణ । శాశ్వతం పదం మోక్షమ్ ।
“అథ చేదశుభో భావస్త్వాం యోజయతి సఙ్కటే ।
ప్రాక్తనస్తదసౌ యత్నాజ్జేతవ్యో భవతా స్వయమ్” ॥ - (తత్రైవ ౯.౨౭) ॥

భావో వాసనా । తత్తర్హి । యత్నోఽశుభవిరోధిశాస్త్రీయధర్మానుష్ఠానమ్ । తేన స్వయం జేతవ్యః, న తు యుద్ధే మృత్యుముఖేనేవ పురుషాన్తరముఖేన జేతుం శక్యః ।
“శుభాశుభాభ్యాం మార్గాభ్యాం వహన్తీ వాసనాసరిత్ ।
పౌరుషేణ ప్రయత్నేన యోజనీయా శుభే పథి” ॥ (తత్రైవ ౯.30) ॥

ఉభయపక్షే తు శుభభాగస్య ప్రయత్ననైరపేక్ష్యేఽప్యశుభభాగం శాస్త్రీయప్రయత్నేన నివార్య శుభమేవ తస్య స్థానే సమాచరేత్ ।
“అశుభేషు సమావిష్టం శుభేష్వేవావతారయ ।

స్వమనః పురుషార్థేన బలేన బలినాం వర" । - (తత్రైవ ౯.౩౦) ॥

అశుభేషు పరస్త్రీద్రవ్యాదిషు । శుభేషు శాస్త్రార్థదేవతాధ్యానాదిషు । పురుషార్థేన పురుషప్రయత్నేన । బలేన ప్రబలేన ।
"అశుభాచ్చాలితం యాతి శుభం తస్మాదపీతరత్ ।
జన్తోశ్చిత్తం తు శిశువత్ తస్మాత్ తచ్చాలయేద్బలాత్" ॥ ౧౧॥ - (తత్రైవ ౯.౩౨) ॥

యథా శిశుర్మృద్భక్షణాన్నివార్య ఫలభక్షణే యోజ్యతే, మణిముక్తాద్యాకర్షణాన్నివార్య కన్దుకాద్యాకర్షణే యోజ్యతే తథా చిత్తమపి సత్సఙ్గేన దుఃసఙ్గాత్తద్విపరీతవిషయాన్నివారయితుం శక్యమ్ ।
"సమతాసాన్త్వనేనాశు న ద్రాగితి శనైః శనైః ।
పౌరుషేణ ప్రయత్నేన లాలయేచ్చిత్తబాలకమ్" ॥ - (తత్రైవ ౯.౩౩) ॥

చపలస్య పశోర్బన్ధస్థానే ప్రవేశనాయ ద్వావుపాయౌ భవతః । హరితతృణప్రదర్శనం కణ్డూయనాదికమ్, వాక్యపారుష్యం దణ్డాదిభర్త్సనం చేతి । తత్రాద్యేన సహసా ప్రవేశ్యతే, ద్వితీయేనేతస్తతో ధావఞ్ఛనైః శనైః ప్రవేశ్యతే । తథా శత్రుమిత్రాదిసమత్వబోధనం ప్రాణాయామప్రత్యాహారాదిపురుషప్రయత్నశ్చేత్యేతౌ ద్వౌ చిత్తశాన్త్యుపాయౌ । తత్రాద్యేన మృదుయోగేన శీఘ్రం లాలయేత్ । ద్వితీయేన హఠయోగేన ద్రాగితి న లాలయేత్, కిన్తు శనైః శనైః ।
"ద్రాభ్యాసవశాద్యాతి యదా తే వాసనోదయమ్ ।
తదాభ్యాసస్య సాఫల్యం విద్ధి త్వమరిమర్దన । - (తత్రైవ ౯.౩౫) ॥

మృదుయోగాభ్యాసాచ్ఛీఘ్రమేవ సద్వాసనోదయే సతి సాఫల్యమభ్యాసస్య మన్తవ్యమ్, న త్వల్పకాలత్వేనాసమ్భావనా శఙ్కనీయా ।
"సన్దిగ్ధాయామపి భృశం శుభామేవ సమాహర ।
శుభ వాసనావృద్ధౌ తాత దోషో న కశ్చన" ॥ - (తత్రైవ ౯.౩౮) ॥

శుభవాసనాభ్యస్యమానా సమ్పూర్ణా వా న వేతి యదా సన్దేహస్తదాపి శుభామభ్యస్యేదేవ । తద్యథా సహస్రజపే ప్రవృత్తస్య దశమీ శతసఙ్ఖ్యా యదా సన్దిగ్ధా, నదా పునరపి శతం జపేత్; అసమ్పూర్తౌ సమ్పూర్తిః ఫలిష్యతి, సమ్పూర్తీ తు తద్వృద్ధ్యా న సహస్రజపో దుష్యతి, తద్వత్ ।
"అవ్యుత్పన్నమనా యావద్భవానజ్ఞాతతత్పదః ।
గురుశాస్త్రప్రమాణైస్తు నిర్ణీతం తావదాచర" ॥ - (తత్రైవ ౯.౪౧౯) ॥

"తతః పక్వకషాయేణ నూనం విజ్ఞాతవస్తునా ।
భోఽప్యసౌ త్వయా త్యాజ్యో వాసనౌఘో నిరోధినా" ॥ - (తత్రైవ ౯.౪౨) ॥

“యదతిసుభగమార్యసేవితం త-
చ్ఛుభమనుసృత్య మనోజ్ఞభావశుద్ధయా ॥
అధిగమయ పదం సదా విశోకం
తదను తదప్యవముచ్య సాధు తిష్ఠ” ॥ - (తత్రైవ ౯.౪౩) ఇతి ॥

స్పష్టోర్థః । తస్మాద్యోగాభ్యాసేన కామాద్యభిభవసమ్భవాజ్జీవన్ముక్తౌ న వివదితవ్యమ్। ఇతి జీవన్ముక్తిస్వరూపమ్ ॥ ౩॥

శ్రుతిస్మృతివాక్యాని జీవన్ముక్తిసద్భావే ప్రమాణాని । తాని చ కఠవల్ల్యాదిషు పఠ్యన్తే - తత్ర “విముక్తశ్చ విముచ్యతే” (౫.౧) ఇతి కఠవల్ల్యామ్। జీవన్నేవ దృష్టబన్ధనాత్ కామాదేర్విశేషేణ ముక్తః సన్ దేహపాతే భావిబన్ధాద్విశేషేణ ముచ్యతే । వేదనాత్ ప్రాగపి శమదమాదిసమ్పాదనేన కామాదిభ్యో ముచ్యత ఏవ, తథాప్యుత్పన్నానాం కామాదీనాం తత్ర ప్రయత్నేన నిరోధః; అత్ర తు ధీవృత్త్యభావాదనుత్పత్తిరేవ; తతో విశేషేణేత్యుచ్యతే । తథా ప్రలయే దేహపాతే చ సతి కఞ్చిత్కాలం భావిదేహబన్ధాన్ముచ్యతే; అత్ర త్వాత్యన్తికో మోక్ష ఇత్యభిప్రేత్య విశేషేణేత్యుక్తమ్ ।
బృహదారణ్యకే పఠ్యతే -
“యదా సర్వే ప్రముచ్యన్తే కామా యేఽస్య హృది శ్రితాః ।
అథ మర్త్యోఽమృతో భవత్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుతే” ॥ - (౪.౪.౭) ఇతి ॥

శ్రుత్యన్తరేఽపి - “సచక్షురచక్షురివ సకర్ణోఽకర్ణ ఇవ సమనా అమనా ఇవ సప్రాణోఽప్రాణ ఇవ” ** ఇతి । ఏవమన్యత్రాప్యుదాహార్యమ్ । స్మృతిషు జీవన్ముక్తః స్థితప్రజ్ఞభగవద్భక్తగుణాతీతబ్రాహ్మణాతివర్ణాశ్రమ్యాదినామభి-స్తత్ర తత్ర వ్యవహ్రియతే । వసిష్ఠరామసంవాదే - “నృణాం జ్ఞానైకనిష్ఠానామ్” ఇత్యారభ్య “సత్కిఞ్చిదవశిష్యతే” ఇత్యన్తేన గ్రన్థేన జీవన్ముక్తః పఠ్యతే ।
వసిష్ఠ - “నృణాం జ్ఞానైకనిష్ఠానామాత్మజ్ఞానవిచారిణామ్ ।
సా జీవన్ముక్తోదేతి విదేహోన్ముక్తతేవ యా” ॥ ౧౧॥ - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౫.౧౧) ॥

జ్ఞానైకనిష్ఠత్వం లౌకికవైదికకర్మత్యాగః । దేహేన్ద్రియసదసద్భావమాత్రేణ ముక్తిద్వయస్య విశేషో న త్వనుభవతః ద్వైతప్రతీతేరుభయత్రాభావాత్ ।
శ్రీరామః - “బ్రహ్మన్విదేహముక్తస్య జీవన్ముక్తస్య లక్షణమ్ ।
బ్రూహి యేన తథైవాహం యతే శాస్త్రజయా దృశా ॥ ౧౯॥ ** - (తత్రైవ ౫.౧౯) ॥

వసిష్ఠః - “యథాస్థితమిదం యస్య వ్యవహారవతోఽపి చ ।

అస్తం గతం స్థితం వ్యోమ స జీవన్ముక్త ఉచ్యతే ॥ ౯౦॥ - (తత్రైవ ౫.౯౦) ॥

ఇదం ప్రతీయమానం గిరినదీసముద్రాదికం జగత్ప్రతిపత్తుర్దేహేన్ద్రియవ్యవహారేణ సహ మహాప్రలయే పరమేశ్వరేణోపసంహృతం సత్స్వరూపోపమర్దేనాస్తం గతం భవతి । అత్ర తు న తథా ; కిం తు విద్యత ఏవ దేహేన్ద్రియాదివ్యవహారః । గిరినద్యాదికం చ పరమేశ్వరేణానుపసంహృతత్వాద్ యథాపూర్వమవతిష్ఠమానం సత్స్వైరన్యైః ప్రాణిభిర్విస్పష్టమవలోక్యతే । జీవన్ముక్తస్య
తత్ప్రత్యాయకధీవృత్త్యభావాత్ సుషుప్తావివ సర్వమస్తం గతం భవతి । స్వయం ప్రకాశమానం చిద్వ్యోమ కేవలమవశిష్యతే । బద్ధస్య సుషుప్తౌ తాత్కాలికధీవృత్త్యభావసామ్యేఽపి భావిధీవృత్తిబీజసద్భావాన్న జీవన్ముక్తత్వమ్ ।
వసిష్ఠః- “నోదేతి నాస్తమాయాతి సుఖే దుఃఖే ముఖప్రభా ।
యథాప్రాప్తే స్థితిర్యస్య స జీవన్ముక్త ఉచ్యతే” ॥ ౯౧॥ - (తత్రైవ ౫.౯౧) ॥

ముఖప్రభా హర్షః । స్రక్చన్దనసత్కారాదిసుఖే ప్రాప్తేఽపి సంసారిణ ఇవ హర్షో నోదేతి । ముఖప్రభాస్తమయో దైన్యమ్ । ధనహానిధిక్కారాదిదుఃఖే ప్రాప్తేఽపి న దీనో భవతి । ఇదానీన్తనస్వప్రయత్నవిశేషమన్తరేణ ప్రారబ్ధకర్మ-పాదితపూర్వప్రవాహాగతభిక్షాన్నాదికం యథాప్రాప్తమ్, తస్మిన్ స్థితిర్దేహరక్షా । సమాధిదార్ఢ్యేన స్రక్చన్దనాది-ప్రతీత్యభావాత్, కదాచిద్ వ్యుత్థానదశాయామాపాతతః ప్రతీతావపి వివేకదార్ఢ్యేనైవ హేయోపాదేయత్వబుద్ధ్య-భావాద్ధర్షాదిరాహిత్యముపపద్యతే ।
వసిష్ఠః- “యో జాగర్తి సుషుప్తిస్థో యస్య జాగ్రన్న విద్యతే ।
యస్య నిర్వాసనో బోధః స జీవన్ముక్త ఉచ్యతే” ॥ ౯౨॥ - (తత్రైవ ౫.౯౨) ॥

చక్షురాదీన్ద్రియాణాం స్వస్వగోలకేష్వవస్థానేనోపరత్యభావాజ్జాగర్తి । మనోవృత్తిరహితత్వాత్ సుషుప్తిస్థః । అత ఏవ “ఇన్ద్రియైరర్థోపలబ్ధిః” ఇత్యేతస్య జాగరణలక్షణస్యాభావాజ్జాగ్రన్న విద్యతే । సత్యపి బోధే జాయమానో
బ్రహ్మవిత్త్వాభిమానాదిభిర్భోగార్థాపాదితకామాదిభిశ్చ ధీదోషో వాసనా ; వృత్తిరాహిత్యేన తద్దోషాభావాన్నిర్వా-సనత్వమ్ ।
వసిష్ఠః - “రాగద్వేషభయాదీనామనురూపం చరన్నపి ।
యోఽన్తర్వ్యోమవదత్యచ్ఛః స జీవన్ముక్త ఉచ్యతే” ॥ ౯౩॥ - (తత్రైవ ౫.౯౩) ॥

రాగానురూపం భోజనాదిప్రవృత్తిః । ద్వేషానురూపం బౌద్ధకాపాలికాదిభ్యో విముఖత్వమ్ । భయానురూపం సర్పవ్యాఘ్రాదిభ్యోఽపసర్పణమ్ । ఆదిశబ్దేన మాత్సర్యానురూపమితరయోగిభ్య ఆధిక్యేన సమాధ్యనుష్ఠానమ్ । సత్యపి వ్యుత్థానదశాయామీదృశ ఆచరణే పూర్వాభ్యాసేన

ప్రాపితే విశ్రాన్తచిత్తస్య కాలుష్యరహితత్వా-దత్యచ్ఛత్వమ్ । యథా వ్యోమ్ని ధూమధూలిమేఘాదియుక్తేఽపి నిర్లేపస్వభావత్వాదతిశయేన స్వచ్ఛత్వం తద్వత్ ।
వసిష్ఠః-
“యస్య నాహఙ్కృతో భావో బుద్ధిర్యస్య న లిప్యతే ।
కుర్వతోఽకుర్వతో వాపి స జీవన్ముక్త ఉచ్యతే” ॥ ౯౪॥ - (తత్రైవ ౫.౯౪) ॥

పూర్వార్ధం విద్వత్సంన్యాసప్రస్తావే వ్యాఖ్యాతమ్ । లోకే బద్ధస్య పురుషస్య శాస్త్రీయం కర్మ కుర్వతః “అహం కర్తా” ఇతి చిదాత్మాహఙ్కృతో భవతి, “భావి స్వర్గం ప్రాప్స్యామి” ఇతి హర్షేణ బుద్ధిర్లిప్యతే । అకుర్వతస్తు “త్యక్తవానస్మి” ఇత్యహఙ్కృతత్వమ్, స్వర్గాలాభవిషాదో లేపః । ఏవం ప్రతిషిద్ధకర్మణి లౌకికకర్మణి చ యథాసమ్భవం యోజనీయమ్ । జీవన్ముక్తస్య తు తాదాత్మ్యాధ్యాసాభావాద్ధర్షాద్యభావాచ్చ న దోషద్వయమ్ ।
వసిష్ఠః - “యస్మాన్నోద్విజతే లోకో లోకాన్నోద్విజతే చ యః ।
హర్షామర్షభయాన్ముక్తః స జీవన్ముక్త ఉచ్యతే” ॥ ౯౫॥ - (తత్రైవ ౫.౯౫) ॥

అధిక్షేపతాడనాదావప్రవృత్తత్వాదేతస్మాల్లోకో నోద్విజతే । అత ఏవైతస్మిల్లోఁకస్యాప్యధిక్షేపాద్యప్రవృ
కస్యచిద్ దుష్టస్య తత్ప్రవృత్తావప్యేతచ్చిత్తే తాదృశవికల్పానుదయాచ్చాయమపి నోద్విజతే ।
వసిష్ఠః - “శాన్తసంసారకలనః కలావానపి నిష్కలః ।
యః సచిత్తోఽపి నిశ్చిత్తః స జీవన్ముక్త ఉచ్యతే” ॥ ౯౬॥ - (తత్రైవ ౫.౯౬) ॥

శత్రుమిత్రమానావమానాదివికల్పాః సంసారకలనాః శాన్తా యస్య సః । చతుఃషష్టిర్విద్యాః కలాః, తత్సద్భావేఽపి తదభిమానవ్యవహారయోరభావాన్నిష్కలత్వమ్ । చిత్తస్య స్వరూపేణ సద్భావేఽపి వృత్త్యనుదయాన్నిశ్చిత్తత్వమ్ । “సచిన్తోఽపి నిశ్చిన్తః” ఇతి పాఠే వాసనావశాదాత్మధ్యానవృత్తిసద్భావేఽపి లౌకికవృత్త్యభావా-న్నిశ్చిన్తత్వమ్ ।
వసిష్ఠః -
“యః సమస్తార్థజాతేషు వ్యవహార్యపి శీతలః ।
పరార్థేష్వివ పూర్ణాత్మా స జీవన్ముక్త ఉచ్యతే” ॥ ౯౭॥ - (తత్రైవ ౫.౯౭) ॥

పరగృహే వివాహోత్సవాదౌ స్వయం గత్వా తత్ప్రీత్యై తదీయకార్యేషు వ్యవహరన్నపి లాభాలాభయోర్హర్షవిషాదరూపం బుద్ధిసన్తాపం న ప్రాప్నోతి యథా, ఏవమయం ముక్తః స్వకార్యేఽపి శీతలః । న కేవలం సన్తాపాభావాచ్ఛీతలత్వం కిం తు పూర్ణస్వరూపానుసన్ధానాదపి । ఇతి జీవన్ముక్తలక్షణమ్ ॥ ౪॥

అథ విదేహముక్తలక్షణమ్-

“జీవన్ముక్తపదం త్యక్త్వా స్వదేహే కాలసాత్కృతే ।
విశత్యదేహముక్తత్వం పవనోఽస్పన్దతామివ ॥ ౯౮॥ - (తత్రైవ ౫.౯౮) ॥

యథా వాయుః కదాచిచ్చలనం త్యక్త్వా నిశ్చలరూపేణావతిష్ఠతే, తథా ముక్తాత్మాప్యుపాధికృతం సంసారం త్యక్త్వా స్వరూపేణావతిష్ఠతే ।
“విదేహముక్తో నోదేతి నాస్తమేతి న శామ్యతి ।
న సన్నాసన్న దూరస్థో న చాహం న చ నేతరః” ॥ ౯౯॥ - (తత్రైవ ౫.౯౯) ॥

ఉదయాస్తమయౌ హర్షవిషాదౌ । న శామ్యతి న చ తత్పరిత్యాగీ, లిఙ్గదేహస్యాత్రైవ లీనత్వాత్ । సద్వాచ్యో జగద్ధేతురవిద్యామాయోపాధిర్న ప్రాజ్ఞేశ్వరః, అసద్వాచ్యో నాపి భూతభౌతికః । న దూరస్థ ఇత్యుక్త్యా న మాయాతీతః । న చేత్యుక్త్యా స్థూలభుక్సమీపస్థోఽపి నిషిధ్యతే । అహం న చేతి న సమష్టిశ్చ । నేతర ఇతి న వ్యష్టిశ్చ । వ్యవహారయోగ్యో వికల్పః కోఽపి నాస్తీత్యర్థః ।
“తతః స్తిమితగమ్భీరం న తేజో న తమస్తతమ్ ।
అనాఖ్యమనభివ్యక్తం సత్కిఞ్చిదవశిష్యతే” ॥ ౧౦౦॥ - (తత్రైవ ౫.౧౦౦) ॥

ఏవంవిధయా విదేహముక్త్యా సాదృశ్యోక్తేర్జీవన్ముక్తావపి యావద్యావన్నిర్వికల్పాతిశయస్తావత్తావదు ద్రష్టవ్యమ్ ॥

భగవద్గీతాసు ద్వితీయాధ్యాయే స్థితప్రజ్ఞః పఠ్యతే-
అర్జున ఉవాచ-
“స్థితప్రజ్ఞస్య కా భాషా సమాధిస్థస్య కేశవ ।
స్థితధీః కిం ప్రభాషేత కిమాసీత వ్రజేత కిమ్” ॥ ౫౪॥

ప్రజ్ఞా తత్త్వజ్ఞానమ్ । తద్ ద్వివిధం స్థితమస్థితం చేతి । యథా జారేఽనురక్తాయా నార్యాః సర్వేష్వపి వ్యవహారేషు బుద్ధిర్జారమేవ ధ్యాయతి, ప్రమాణప్రమితాని క్రియమాణాన్యపి గృహకర్మాణి సద్య ఏవ విస్మర్యన్తే తథా పరవైరాగ్యోపేతస్య యోగాభ్యాసపాటవేనాత్యన్తవశీకృతచిత్తస్యోత్పన్నే తత్త్వజ్ఞానే బుద్ధిర్జారమివ నైరన్తర్యేణ తత్త్వం ధ్యాయతి ; తదిదం స్థితం ప్రజ్ఞానమ్ । ఉక్తగుణరహితస్య కేనాపి పుణ్యవిశేషేణ కదాచిదుత్పన్నేఽపి తత్త్వజ్ఞానే గృహకర్మవత్తత్రైవ తత్త్వం విస్మర్యతే; తదిదమస్థితం ప్రజ్ఞానమ్ ।
ఏతదేవాభిప్రేత్య వసిష్ఠ ఆహ-
“పరవ్యసనినీ నారీ వ్యగ్రాపి గృహకర్మణి ।
తదేవాస్వాదయత్యన్తః పరసఙ్గరసాయనమ్ ॥ ౫౮॥

ఏవం తత్త్వే పరే శుద్ధే ధీరో విశ్రాన్తిమాగతః ।
తదేవాస్వాదయత్యన్తర్బహిర్వ్యవహరన్నపి" ॥ ౫౯॥ - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౨౭.౫౮, ౫౯) ఇతి ॥

తత్ర స్థితప్రజ్ఞః కాలభేదాద్ ద్వివిధః, సమాహితో వ్యుత్థితశ్చ । తయోరుభయోర్లక్షణం పూర్వోత్తరాభ్యామర్ధాభ్యాం పృచ్ఛతి - సమాధిస్థస్య స్థితప్రజ్ఞస్య కా భాషా ? కీదృశైర్లక్షణవాచకైః శబ్దైః సర్వైరయం భాష్యతే ? వ్యుత్థితః స్థితప్రజ్ఞః కీదృశం వాగ్వ్యవహారం కరోతి ? తస్యోపవేశనగమనే మన్దేభ్యో విలక్షణే కీదృశే ?
శ్రీభగవానువాచ-
ప్రజహాతి యదా కామాన్ సర్వాన్ పార్థ మనోగతాన్ ।
ఆత్మన్యేవాత్మనా తుష్టః స్థితప్రజ్ఞస్తదోచ్యతే" ॥ ౫౫॥ - (శ్రీమద్భగవద్గీతాయాం ౨.౫౫) ॥

కామాస్త్రివిధాః, బాహ్యా ఆన్తరా వాసనామాత్రరూపాశ్చేతి । ఉపార్జితమోదకాదయో బాహ్యాః, ఆశామోదకాదయ ఆన్తరాః, పథిపతితతృణాదివదాపాతతః ప్రతీతా వాసనారూపాశ్చ । సమాహితోఽశేషధీవృత్తిసఙ్క్షయాత్ సర్వాన్ పరిత్యజతి । అస్తి చాస్య ముఖప్రసాదలిఙ్గగమ్యః సన్తోషః । స చ న కామేషు కిం త్వాత్మన్యేవ, కామానాం త్యక్తత్వాత్, బుద్ధేః పరమానన్దరూపేణాత్మతత్త్వాభిముఖత్వాచ్చ । న చాత్ర సమ్ప్రజ్ఞాతసమాధావివాత్మానన్దో మనోవృత్త్యోల్లిఖ్యతే, కిం తు స్వప్రకాశచిద్రూపేణాత్మనా । సన్తోషశ్చ న వృత్తిరూపః, కిం తు తత్సంస్కారరూపః । ఏవంవిధైర్లక్షణవాచకైః శబ్దైః సమాహితో భాష్యతే ।
"దుఃఖేష్వనుద్విగ్నమనాః సుఖేషు విగతస్పృహః ।
వీతరాగభయక్రోధః స్థితధీర్మునిరుచ్యతే" ॥ - (తత్రైవ ౨.౫౬) ॥

దుఃఖం రాగాదినిమిత్తజన్యా రజోగుణవికారరూపా సన్తాపాత్మికా ప్రతికూలా చిత్తవృత్తిః । తాదృశే దుఃఖే ప్రాప్తే సతి "అహం పాపః, ధిఙ్మాం దురాత్మానమ్" ఇత్యనుతాపాత్మికా తమోగుణవికారత్వేన భ్రాన్తిరూపా చిత్తవృత్తిరుద్వేగః । యద్యప్యయం వివేక ఇవాభాతి తథాఽపి పూర్వస్మిఞ్జన్మని చేత్తత్పాపప్రవృత్తిప్రతిబన్ధకత్వాత్ "సప్రయోజనో భవతి, ఇదానీం తు నిష్ప్రయోజన ఇతి భ్రాన్తిత్వం ద్రష్టవ్యమ్ । సుఖం రాజ్యపుత్రలాభాదినిమిత్తజన్యా సాత్త్వికీ ప్రీతిరూపానుకూలా చిత్తవృత్తిః । తస్మిన్సుఖే సత్యాగామినస్తాదృశస్య సుఖస్య కారణం పుణ్యమననుష్ఠాయ వృథైవ తదపేక్షా తామసీ చిత్తవృత్తిః స్పృహా । తత్ర చ సుఖదుఃఖయోః ప్రారబ్ధకర్మప్రాపితత్వాద్వ్యుత్థితచిత్తస్య వృత్తిసమ్భవాచ్చ తదుభయముపపద్యతే । ఉద్వేగస్పృహే తు న వివేకినః సమ్భవతః । తథా రాగభయక్రోధాశ్చ తామసత్వేన కర్మణా ప్రాపితత్వాభావాన్నాస్య విద్యన్తే ।

ఏవంలక్షణలక్షితః స్వానుభవప్రకటేన శిష్యశిక్షార్థమనుద్వేగనిఃస్పృ-హత్వాదిగమకం వచో భాషత ఇత్యర్థః ।

"యః సర్వత్రానభిస్నేహస్తత్తత్ప్రాప్య శుభాశుభమ్ ।
నాభినన్దతి న ద్వేష్టి తస్య ప్రజ్ఞా ప్రతిష్ఠితా "। - (తత్రైవ ౨.౫౭) ॥

యస్మిన్సత్యన్యదీయే హానివృద్ధీ స్వస్మిన్నారోప్యేతే తాదృశోఽన్యవిషయస్తామసవృత్తివిశేషః స్నేహః । సుఖహేతుః స్వకలత్రాదిః శుభో విషయః । తద్గుణకథనాదిప్రవర్తికా ధీవృత్తిరభినన్దః । అత్ర గుణకథనస్య పరప్రరోచనార్థత్వాభావేనవ్యర్థత్వాత్తద్ధేతురభినన్దస్తామసః । అసూయోత్పాదనేన దుఃఖహేతుః పరకీయవిద్యాదిరేనం ప్రత్యశుభో విషయః । తన్నిన్దాప్రవర్తికా ధీవృత్తిర్ద్వేషః । సోఽపి తామసః, తన్నిన్దాయా నివారణార్థత్వాభావేన వ్యర్థత్వాత్ । త ఏతే తామసా ధర్మాః కథం వివేకిని సమ్భవేయుః ?

"యదా సంహరతే చాయం కూర్మోఽఙ్గానీవ సర్వశః ।
ఇన్ద్రియాణీన్ద్రియార్థేభ్యస్తస్య ప్రజ్ఞా ప్రతిష్ఠితా" ॥ ౨.౫౮॥ - (తత్రైవ ౨.౫౮) ॥

వ్యుత్థితస్య సమస్తతామసవృత్త్యభావః పూర్వశ్లోకాభ్యామభిహితః । సమాహితస్య తు వృత్తయ ఏవ న సన్తి కుతస్తామసత్వశఙ్కేత్యభిప్రాయః ।

"విషయా వినివర్తన్తే నిరాహారస్య దేహినః ।
రసవర్జం రసోఽప్యస్య పరం దృష్ట్వా నివర్తతే" ॥ ౫౯॥ - (తత్రైవ ౨.౫౯) ॥

ప్రారబ్ధం కర్మ సుఖదుఃఖహేతూన్కాంశ్చిద్విషయాంశ్చన్ద్రోదయాన్ధకారాదిరూపాన్ స్వయమేవ సమ్పాదయతి, అన్యాంస్తు గృహక్షేత్రాదీన్ పురుషోద్యోగద్వారేణ । తత్ర చన్ద్రోదయాదయః పూర్ణేనేన్ద్రియాదిసంహారలక్షణేన సమాధినైవ నివర్తన్తే, నాన్యథా । గృహాదయస్తు సమాధిమన్తరేణాపి నివర్తన్తే । ఆహరణమాహార ఉద్యోగః । నిరుద్యోగస్య గృహాదివిషయా నివర్తన్తే, రసస్తు న నివర్తతే । రసో మానసీ తృష్ణా । సాపి పరమానన్దరూపస్య పరస్య బ్రహ్మణో దర్శనే సతి స్వల్పానన్దహేతుభ్యో నివర్తతే, "కిం ప్రజయా కరిష్యామో యేషాం నోఽయమాత్మాఽయం లోకః" (బృహదారణ్యకే ఉపనిషది ౪.౪.౨౨) ఇతి శ్రుతేః ।

"యతతో హ్యపి కౌన్తేయ పురుషస్య విపశ్చితః ।
ఇన్ద్రియాణి ప్రమాథీని హరన్తి ప్రసభం మనః ॥ ౬౦॥

తాని సర్వాణి సంయమ్య యుక్త ఆసీత మత్పరః ।
వశే హి యస్యేన్ద్రియాణి తస్య ప్రజ్ఞా ప్రతిష్ఠితా" ॥ ౬౧॥ - (తత్రైవ ౨.౬౦, ౬౧) ॥

ఉద్యోగత్యాగబ్రహ్మదర్శనప్రయత్నం కుర్వతోఽపి కదాచిత్కప్రమాదపరిహారాయ సమాధ్యభ్యాసః ।

తదేతత్కిమాసీతేతిప్రశ్నోత్తరమ్ ।
“ధ్యాయతో విషయాన్పుంసః సఙ్గస్తేషూపజాయతే ।
సఙ్గాత్సఞ్జాయతే కామః కామాత్క్రోధోభిజాయతే” ॥ ౬౨॥

“క్రోధాద్భవతి సమ్మోహః సమ్మోహాత్స్మృతివిభ్రమః ।
స్మృతిభ్రంశాద్బుద్ధినాశో బుద్ధినాశాత్ప్రణశ్యతి” ॥ ౬౩॥ - (తత్రైవ ౨.౬౨, ౬౩) ॥

అసతి సమాధ్యభ్యాసే ప్రమాదప్రకార ఉపన్యస్తః । సఙ్గో ధ్యేయవిషయసన్నిధిః, సమ్మోహో వివేకపరాఙ్ముఖత్వమ్,
స్మృతివిభ్రమస్తత్త్వానసన్ధానాభావః, బుద్ధినాశో విపరీతభావనోపచయదోషేణ ప్రతిబద్ధస్య జ్ఞానస్య మోక్షప్రదత్వసామర్థ్యాభావః ।
“రాగద్వేషవియుక్తైస్తు విషయానిన్ద్రియైశ్చరన్ ।
ఆత్మవశ్యైర్విధేయాత్మా ప్రసాదమధిగచ్ఛతి” ॥ ౬౪॥ - (తత్రైవ ౨.౬౪) ॥

విధేయాత్మత్వం వశీకృతమనస్త్వమ్ । ప్రసాదో నైర్మల్యం బన్ధరాహిత్యమ్ । సమాధ్యభ్యాసయుక్తస్తద్వాసనాబలాద్ వ్యుత్థానదశాయామిన్ద్రియైర్వ్యవహరన్నపి ప్రసాదం సమ్యక్ప్రాప్నోతి । తదేతత్కిం వ్రజేతేతిప్రశ్నోత్తరమ్ । ఉపరితనేనాపి బహునా గ్రన్థేన స్థితప్రజ్ఞః ప్రపఞ్చితః ।
నను ప్రజ్ఞాయాః స్థిత్యుత్పత్తిభ్యాం ప్రాగపి సాధనత్వేన రాగద్వేషాదిరాహిత్యమపేక్షితమ్ ।
బాఢమ్; తథాప్యస్తి విశేషః, స చ శ్రేయోమార్గకారైర్దర్శితః-
“విద్యాస్థితయే ప్రాగ్యే సాధనభూతాః ప్రయత్ననిష్పాద్యాః ।
లక్షణభూతాస్తు పునః స్వభావతస్తే స్థితాః స్థితప్రజ్ఞే ॥

జీవన్ముక్తిరితీమాం వదన్త్యవస్థాం స్థితాత్మసమ్బోధామ్ ।
బాధితభేదప్రతిభామబాధితాత్మావబోధసామర్థ్యాత్” ॥ ఇతి ।
భగవద్భక్తో ద్వాదశాధ్యాయే భగవతా వర్ణితః -
“అద్వేష్టా సర్వభూతానాం మైత్రః కరుణ ఏవ చ ।
నిర్మమో నిరహఙ్కారః సమదుఃఖసుఖః క్షమీ ॥ ౧౩॥

సన్తుష్టః సతతం యోగీ యతాత్మా దృఢనిశ్చయః ।
మయ్యర్పితమనోబుద్ధిర్యో మద్భక్తః స మే ప్రియః” ॥ ౧౪॥ - (శ్రీమద్భగవద్గీతాయాం ౧౨.౧౩, ౧౪) ॥

ఈశ్వరార్పితమనస్త్వేన సమాహితస్యాన్యానుసన్ధానాభావాత్, వ్యుత్థితస్యాప్యుదాసీనానుసన్ధానేన హర్షవిషాదా-భావాచ్చ సుఖదుఃఖసామ్యమ్ । ఏవం వక్ష్యమాణేష్వపి ద్వన్ద్వేషు ద్రష్టవ్యమ్ ।

"యస్మాన్నోద్విజతే లోకో లోకాన్నోద్విజతే చ యః ।
హర్షామర్షభయోద్వేగైర్ముక్తో యః స చ మే ప్రియః ॥ ౧౫॥

"అనపేక్షః శుచిర్దక్ష ఉదాసీనో గతవ్యథః ।
సర్వారమ్భపరిత్యాగీ యో మద్భక్తః స మే ప్రియః ॥ ౧౬॥

"యో న హృష్యతి న ద్వేష్టి న శోచతి న కాఙ్క్షతి ।
శుభాశుభపరిత్యాగీ భక్తిమాన్యః స మే ప్రియః ॥ ౧౭॥

సమః శత్రౌ చ మిత్రే చ తథా మానాపమానయోః ।
శీతోష్ణసుఖదుఃఖేషు సమః సఙ్గవివర్జితః ॥ ౧౮॥

తుల్యనిన్దాస్తుతిర్మౌనీ సన్తుష్టో యేన కేనచిత్ ।
అనికేతఃస్థిరమతిర్భక్తిమాన్ మే ప్రియో నరః" ॥ ౧౯॥ ఇతి ।

అత్రాపి పూర్వవద్విశేషో వార్త్తికకారైర్దర్శితః-
"ఉత్పన్నాత్మప్రబోధస్య హ్యద్వేష్టృత్వాదయో గుణాః ।
అయత్నతో భవన్త్యస్య న తు సాధనరూపిణః" ॥ - (నైష్కర్మ్యసిద్ధౌ ౪.౬౯) ఇతి ॥

గుణాతీతశ్చతుర్దశాధ్యాయే వర్ణితః-
అర్జున ఉవాచ ।
"కైర్లిఙ్గైస్త్రీన్గుణానేతానతీతో భవతి ప్రభో ।
కిమాచారః కథం చైతాంస్త్రీన్గుణానతివర్తతే "॥ ౨౧॥ - (శ్రీమద్భగవద్గీతాయాం ౧౪.౨౧) ॥

త్రయో గుణాః సత్త్వరజస్తమాంసి ; తేషాం పరిణామవిశేషాత్సర్వః సంసారః ప్రవర్తతే; అతో గుణాతీతత్వమసంసారిత్వమ్; జీవన్ముక్త్వమితి యావత్ । లిఙ్గాని పరేషామేతదీయగుణాతీతత్వబోధకాని । ఆచార ఆచరణమ్, తదీయమనః సఞ్చారప్రకారః । కథమితి సాధనప్రకారప్రశ్నః ।

శ్రీభగవానువాచ ।
"ప్రకాశం చ ప్రవృత్తిం చ మోహమేవ చ పాణ్డవ ।
న ద్వేష్టి సమ్ప్రవృత్తాని న నివృత్తాని కాఙ్క్షతి ॥ ౨౨॥

ఉదాసీనవదాసీనో గుణైర్యో న విచాల్యతే ।

గుణా వర్తన్త ఇత్యేవ యోఽవతిష్ఠతి నేఙ్గతే ॥ ౨౩॥

సమదుఃఖసుఖః స్వస్థః సమలోష్టాశ్మకాఞ్చనః ।
తుల్యప్రియాప్రియో ధీరస్తుల్యనిన్దాత్మసంస్తుతిః ॥ ౨౪॥

మానాపమానయోస్తుల్యస్తుల్యో మిత్రారిపక్షయోః ।
సర్వారమ్భపరిత్యాగీ గుణాతీతః స ఉచ్యతే ॥ ౨౫॥

మాం చ యోఽవ్యభిచారేణ భక్తియోగేన సేవతే ।
సగుణాన్సమతీత్యైతాన్బ్రహ్మభూయాయ కల్పతే" ॥ ౨౬॥ - (తత్రైవ ౧౪.౨౬) ॥

ప్రకాశప్రవృత్తిమోహాః సత్త్వరజస్తమోగుణాః । తే చ జాగ్రత్స్వప్నయోః ప్రవర్తన్తే ; సుషుప్తిసమాధిశూన్యచిత్తవృత్తి-త్వావస్థాసు నివర్తన్తే । ప్రవృత్తిశ్చ ద్వివిధా, అనుకూలా ప్రతికూలా చేతి । తత్ర మూఢో జాగరణే ప్రతికూలప్రవృత్తిం ద్వేష్టి, అనుకూలప్రవృత్తిమాకాఙ్క్షతి । గుణాతీతస్య త్వనుకూలప్రతికూలాధ్యాసాభావాద్ ద్వేషాకాఙ్క్షే న స్తః । యథా ద్వయోః కలహం కుర్వతోరవలోకయితా కశ్చిత్తటస్థః స్వయం కేవలముదాస్తే, న తు జయపరాజయాభ్యామి-తస్తతశ్చాల్యతే, తథా గుణాతీతో వివేకీ స్వయముదాస్తే । గుణా గుణేషు వర్తన్తే, న త్వహమితివివేకాదౌదా-సీన్యమ్ । అహమేవ కరోమీత్యధ్యాసో విచలనమ్, న చాస్య తదస్తి । తదిదం కిమాచార ఇత్యస్య ప్రశ్నస్యోత్తరమ్ । సమదుఃఖసుఖాదీని లిఙ్గాన్యవ్యభిచారిభక్తిసహితజ్ఞానధ్యానాభ్యాసేన పరమాత్మసేవా చేతి గుణాత్యయ-సాధనప్రశ్నస్యోత్తరమ్ ॥

బ్రాహ్మణో వ్యాసాదిభిర్వర్ణితః
"అనుత్తరీయవసనమనుపస్తీర్ణశాయినమ్ ।
బాహూపధాయినం శాన్తం తం దేవా బ్రాహ్మణం విదుః" ॥ - (మహాభారతే శాన్తిపర్వణిమోక్షధర్మే ౨౬౧.౨౮) ॥

బ్రాహ్మణశబ్దో బ్రహ్మవిద్వాచీతి "అథ బ్రాహ్మణః" ఇతి శ్రుత్యా వర్ణితమ్, బ్రహ్మవిదశ్చ విద్వత్సంన్యాసాధికారాత్। "యథాజాతరూపధరో" (జాబాలోపనిషది ౬) , "నాచ్ఛాదనం చరతి పరమహంసః" (పరమహంసోపనిషది ౧ -౨) ఇత్యాది శ్రుత్యా పరిగ్రహరాహిత్యస్య ముఖ్యత్వాభిధానాదనుత్తరీయత్వాదికం తస్య యుక్తమ్ ।
"యేన కేనచిదాచ్ఛన్నో యేన కేనచిదాశితః ।
యత్రక్వచనశాయీ స్యాత్తం దేవా బ్రాహ్మణం విదుః" ॥ - (మహాభారతే ౫.౯౭.౧౪) ॥

దేహనిర్వాహాయాశనాచ్ఛాదనశయనస్థానాపేక్షాయామప్యశనాదిగతౌ గుణదోషౌ నాన్విష్యేతే, ఉదరపూరణపుష్ట్యాది-రూపస్య నిర్వాహస్య సమత్వాన్నిష్ప్రయోజనస్య

గుణదోషవిచారస్య చిత్తదోషత్వాత్ ।
అత ఏవ భాగవతే పఠ్యతే -
“కిం వర్ణితేన బహునా లక్షణం గుణదోషయోః ।
గుణదోషదృశిర్దోషో గుణస్తూభయవర్జితః” ॥ ఇతి । - (శ్రీమద్భాగవతే ౧౧.౧౯.౪౫) ॥

“కన్థాకౌపీనవాసాస్తు దణ్డధృగ్ధ్యానతత్పరః ।
ఏకాకీ రమతే నిత్యం తం దేవా బ్రాహ్మణం విదుః” ॥ - (విశ్వేశ్వరకృతే యతిధర్మసఙ్గ్రహే పృ౦ ౩౭) ॥

బ్రహ్మోపదేశాదినా ప్రాణ్యనుజిఘృక్షాయాముత్తమత్వజ్ఞాపనేన శ్రద్ధాముత్పాదయితుం దణ్డకౌపీనాదిలిఙ్గం ధారయేత్, “కౌపీనం దణ్డమాచ్ఛాదనం చ స్వశరీరోపభోగార్థాయ లోకోపకారార్థాయ చ పరిగ్రహేత్” (పరమ౦ ఉప౦ .౧) ఇతి శ్రుతేః । అనుజిఘృక్షయాపి స్వయం తదీయాం గృహకృత్యాదివార్తాం న కుర్యాత్, కిం తు ధ్యానపరో భవేత్ । “తమేవైకం
జానథ ఆత్మానమన్యా వాచో విముఞ్చథ (ముణ్డకోపనిషది ౨.౨.౫) “ఇతి శ్రుతేః,
“తమేవ ధీరో విజ్ఞాయ ప్రజ్ఞాం కుర్వీత బ్రాహ్మణః ।
నానుధ్యాయాద్ బహూఞ్ఛబ్దాన్వాచో విగ్లాపనం హి తత్” ॥ - (బృహదారణ్యకే ఉప౦ .౪.౪.౨౧) ॥

ఇతి శ్రుతేశ్చ ।
బ్రహ్మోపదేశస్త్వన్యా వాఙ్ న భవతీతి న ధ్యానవిరోధీ । తచ్చ ధ్యానమేకాకిత్వే నిర్విఘ్నం భవతి అత ఏవ స్మృత్యన్తరేఽభిహితం -
“ఏకో భిక్షుర్యథోక్తః స్యాద్ద్వావేవ మిథునం స్మృతమ్ ।
త్రయో గ్రామః సమాఖ్యాత ఊర్ధ్వం తు నగరాయతే ॥

నగరం హి కర్తవ్యం గ్రామో వా మిథునం తథా ।
రాజాదివార్తా తేషాం స్యాద్భిక్షావార్తా పరస్పరమ్” ॥ ఇతి । - (దక్షస్మృతౌ ౭.౩౫-౩౭) ॥

“నిరాశిషమనారమ్భం నిర్నమస్కారమస్తుతిమ్ ।
అక్షీణం క్షీణకర్మాణం తం దేవా బ్రాహ్మణం విదుః” ॥ - (మహాభారతే మోక్షధర్మపర్వణి ౨౩౭.౨౪) ॥

విశిష్టైః సంసారిభిః ప్రణమతాం పురుషాణామాశీర్వాదః ప్రయుజ్యతే । యస్య యదపేక్షితం తం తం ప్రతి తదభివృద్ధి-ప్రార్థనమాశీః । తథా చ పురుషాణాం భిన్నరుచిత్వాత్

తదభిమతాన్వేషణే వ్యగ్రచిత్తస్య లోకవాసనా వర్ధతే । సా చ జ్ఞానవిరోధినీ । తథా చ స్మృత్యన్తరం -
“లోకవాసనయా జన్తోః శాస్త్రవాసనయాపి చ ।
దేహవాసనయా జ్ఞానం యథావన్నైవ జాయతే” ॥

(ముక్తికోపనిషది ౨.౨; సూతసంహితాయాం యజ్ఞవైభవఖణ్డే పూర్వార్ధే ౧౪.౧౫; వివేకచూడ◌ి◌ామణౌ ౨౦౨) ॥

ఏతచ్చారమ్భనమస్కారాదిష్వపి ద్రష్టవ్యమ్ । ఆరమ్భః స్వార్థం పరోపకారార్థం వా గృహక్షేత్రాదిసమ్పాదనప్రయత్నః । తావేతావాశీర్వాదారమ్భౌ ముక్తేన త్యాజ్యౌ । న చాశీర్వాదాభావే ప్రణమతాం నృణాం ఖేదః శఙ్కనీయః, లోకవాసనాఖేదయోరుభయోః పరిహారాయ నిఖిలాశీర్వాదప్రతినిధిత్వేన నారాయణశబ్దప్రయోగాత్ । ఆరమ్భస్తు సర్వోఽపి దుష్ట ఏవ । తథా చ స్మృతిః-
“సర్వారమ్భా హి దోషేణ ధూమేనాగ్నిరివావృతాః” । - (శ్రీమద్భగవద్గీతాయాం ౧౮.౪౮) ఇతి ॥

నమస్కారోఽపి వివిదిషాసంన్యాసినోఽభిహితః -
“యో భవేత్పూర్వసంన్యాసీ తుల్యో వై ధర్మతో యది ।
తస్మై ప్రణామః కర్తవ్యో నేతరాయ కదాచన” ॥ - (యాజ్ఞవల్క్య ఉప౦ .౧) ఇతి ॥

తత్ర పూర్వత్వధర్మతుల్యత్వవిచారే చిత్తం విక్షిప్యతే । అత ఏవ నమస్కారమాత్ర ఏవ బహవః కలహాయమానా ఉపలభ్యన్తే ।
తత్ర నిమిత్తం వార్త్తికకారైర్దర్శితం -
“ప్రమాదినో బహిశ్చిత్తాః పిశునాః కలహోత్సుకాః ।
సంన్యాసినోఽపి దృశ్యన్తే దైవసన్దూషితాశయాః” ॥ - (బృహదారణ్యకోపనిషద్వార్త్తికే ౧.౪.౧౫౮౪) ఇతి ॥

ముక్తస్య నమస్కారాభావో భగవత్పాదైర్దర్శితః -
“నామాదిభ్యః పరే భూమ్ని స్వారాజ్యే చేత్ స్థితోఽద్వయే ।
ప్రణమేత్ కం తదాత్మజ్ఞో న కార్యం కర్మణా తదా” ॥ - (ఉపదేశసాహస్ర్యాం ౧౭.౬౪) ఇతి ॥

చిత్తకాలుష్యహేతోర్నమస్కారస్య ప్రతిషేధేఽపి సర్వసామ్యబుద్ధ్యా ప్రసాదహేతుర్నమస్కారోఽభ్యు
। తథా చ స్మృతిః -
“ఈశ్వరో జీవకలయా ప్రవిష్టో భగవానితి ।

ప్రణమేద్దణ్డవద్భూమావశ్వచణ్డాలగోఖరమ్" ॥ - (శ్రీమద్భాగవతే ౩.౨౯.౩౪-౨, ౧౧.౨౯.౧౬-౨) ఇతి ॥

స్తుతిర్మనుష్యవిషయా ప్రతిషిధ్యతే, న త్వీశ్వరవిషయా । తథా చ బృహస్పతిస్మృతిః -
"ఆదరేణ యథా స్తౌతి ధనవన్తం ధనేచ్ఛయా ।
తథా చేద్ విశ్వకర్తారం కో న ముచ్యేత బన్ధనాత్" ॥ ఇతి । - (వరాహోపనిషది ౩.౧౩ ; గరుడపురాణే ౨౨౫.౫౦ చ ।) ॥

అక్షీణత్వమదీనత్వమ్। అత ఏవ స్మృతిః-
"అలబ్ధ్వా న విషాదీ స్యాత్కాలే యద్యశనం క్వచిత్ ।
లబ్ధ్వా న హృష్యేద్ధృతిమానుభయం దైవతన్త్రితమ్" ॥ ఇతి ।
క్షీణకర్మత్వం విధినిషేధానధీనత్వం "నిస్త్రైగుణ్యే పథి విచరతాం కో విధిః కో నిషేధః" (శుకాష్టకః) ఇతి స్మరణాత్ । ఏతదేవాభిప్రేత్య భగవతాప్యుక్తమ్-
"త్రైగుణ్యవిషయా వేదా నిస్త్రైగుణ్యో భవార్జున ।
నిర్ద్వన్ద్వో నిత్యసత్త్వస్థో నిర్యోగక్షేమ ఆత్మవాన్" ॥ - (శ్రీమద్భగవద్గీతాయాం ౨.౪౫) ఇతి ॥

నారదః-
"స్మర్తవ్యః సతతం విష్ణుర్విస్మర్తవ్యో న జాతుచిత్ ।
సర్వే విధినిషేధాః స్యురేతయోరేవ కిఙ్కరాః" ॥ - (నారదపాఞ్చరాత్రే ౪.౨.౨౩) ఇతి ॥

"అహేరివ గణాద్భీతః సమ్మానాన్మరణాదివ ।
కుణపాదివ యః స్త్రీభ్యస్తం దేవా బ్రాహ్మణం విదుః" ॥ - (మహాభారతే శాన్తిపర్వణి మోక్షం ౨౩౭.౧౩) ॥

"రాజాదివార్తా తేషాం స్యాత్" ఇత్యుక్తత్వాత్ సర్పవద్గణాద్భీతిరుపపద్యతే, సమ్మానస్యాసక్తికారణత
పురుషార్థవిరోధిత్వాన్మరణవద్ధేయత్వమ్ । "నరకాదివ" ఇతి వా పాఠః । అత ఏవ స్మృతిః -
"అసమ్మానాత్తపోవృద్ధిః సమ్మానాత్తు తపః క్షయః ।
అర్చితః పూజితో విప్రో దుగ్ధా గౌరివ సీదతి" ॥ - (పద్మపురాణే సృష్టిఖణ్డే ౧౯.౩౪౦) ॥

ఏతదేవాభిప్రేత్యావమాన ఉపాదేయతయా స్మర్యతే-
"తథా చరేత వై యోగీ సతాం ధర్మమనుస్మరన్ ।
జనా యథావమన్యేరన్గచ్ఛేయుర్నైవ సఙ్గతిమ్" ॥ - (నారదపరివ్రాజకోపనిషది ౫.౩౦) ఇతి ॥

స్త్రీషు ద్వివిధో దోషః, ప్రతిషిద్ధత్వం జుగుప్సితత్వం చేతి । తత్ర ప్రతిషిద్ధత్వాత్రం కదాచిద్రాగాత్ ప్రారబ్ధబలాదుల్లఙ్ఘ్యతే ।
తదేతదభిప్రేత్యాహ స్మృతిః
“మాత్రా స్వస్రా దుహిత్రా వా నైకశయ్యాసనో భవేత్ ।
బలవానిన్ద్రియగ్రామో విద్వాంసమపి కర్షతి” । - (మను ౨.౨౧౫) ॥

తథా చ స్మృతిభిర్జుగుప్సా వర్ణితా-
“స్త్రీణామవాచ్యదేశస్య క్లిన్ననాడీవ్రణస్య చ ।
అభేదేఽపి మనోభేదాజ్జనః ప్రాయేణ వఞ్చ్యతే” ॥ - (నా। ప। ఉపం .౩.౨౮) ॥

“చర్మఖణ్డం ద్విధా భిన్నమపానోద్గారధూపితమ్ ।
యద్రమన్తే నరాస్తత్ర సాహసం కిమతః పరమ్” ॥ - (విశ్వేశ్వరకృతే యతిధర్మసఙ్గ్రహే, పృం ౮౩) ॥

“యే రమన్తే నరాస్తత్ర క్రిమితుల్యాః కథం న తే” ఇతి వా పాఠః । అతః ప్రతిషేధజుగుప్సయోరుభయోర్వివక్షయా కుణపదృష్టాన్తోఽత్రాభిహితః ।
“యేన పూర్ణమివాకాశం భవత్యేకేన సర్వదా ।
శూన్యం యస్య జనాకీర్ణం తం దేవా బ్రాహ్మణం విదుః” ॥ - (మహాభారతే శాన్తిపర్వణి మోక్షధర్మే ౨౩౭.౧౧) ॥

సంసారిణామేకాకిత్వేనావస్థానం భయాలస్యాదిహేతుత్వాద్వర్జ్యమ్ । జనసమూహశ్చాతథావిధత్వా । యోగినస్తు తద్విపరీతత్వమ్ । ఏకాకిత్వే సత్యవిఘ్నేన ధ్యానానువృత్త్యా పరిపూర్ణేన పరమానన్దాత్మనా సర్వమాకాశం పూర్ణమివావభాసతే । అతో భయాలస్యశోకమోహాదయో న భవన్తి,
“యస్మిన్సర్వాణి భూతాని ఆత్మైవాభూద్ విజానతః ।
తత్ర కో మోహః కః శోక ఏకత్వమనుపశ్యతః” । - (ఈశ। ఉపం .౭) ఇతి శ్రుతేః ॥

జనాకీర్ణం స్థానం రాజవార్తాదినా ధ్యానవిరోధిత్వాదానన్దాత్మప్రతీతిరహితం తచ్ఛూన్యమివ చిత్తం క్లేశయతి, జగతో మిథ్యాత్వాదాత్మనః పూర్ణత్వాచ్చేత్యర్థః ।
అతివర్ణాశ్రమీ సూతసంహితాయాం ముక్తిఖణ్డే పఞ్చమాధ్యాయే విష్ణు ప్రతి పరమేశ్వరేణ వర్ణితః -
“బ్రహ్మచారీ గృహస్థశ్చ వానప్రస్థోఽథ భిక్షుకః ।
అతివర్ణాశ్రమీ తేఽపి క్రమాచ్ఛ్రేష్ఠా విచక్షణాః ॥ ౮॥

“అతివర్ణాశ్రమీ ప్రోక్తో గురుః సర్వాధికారిణామ్ ।

న కస్యాపి భవేచ్ఛిష్యో యథాహం పురుషోత్తమ ॥ ౧౪॥

“అతివర్ణాశ్రమీ సాక్షాద్ గురూణాం గురురుచ్యతే ।
తత్సమో నాధికశ్చాస్మిల్లోకేఽస్త్యేవ న సంశయః ॥ ౧౫॥

“యః శరీరేన్ద్రియాదిభ్యో విభిన్నం సర్వసాక్షిణమ్ ।
పారమార్థికవిజ్ఞానం సుఖాత్మానం స్వయమ్ప్రభమ్ ॥ ౧౬॥

పరం తత్త్వం విజానాతి సోఽతివర్ణాశ్రమీ భవేత్ ।
“యో వేదాన్తమహావాక్యశ్రవణేనైవ కేశవ ॥ ౧౭॥

ఆత్మానమీశ్వరం వేద సోఽతివర్ణాశ్రమీ భవేత్ ।
“యో వర్ణాశ్రమనిర్ముక్తమవస్థాత్రయసాక్షిణమ్ ॥ ౧౮॥

మహాదేవం విజానాతి సోఽతివర్ణాశ్రమీ భవేత్ ॥

“వర్ణాశ్రమాదయో దేహే మాయయా పరికల్పితాః ॥ ౧౯॥

నాత్మనో బోధరూపస్య మమ తే సన్తి సర్వదా ।
ఇతి యో వేద వేదాన్తైః సోఽతివర్ణాశ్రమీ భవేత్ ॥ ౨౦॥

“ఆదిత్యసన్నిధౌ లోకశ్చేష్టతే స్వయమేవ తు ।
తథా మత్సన్నిధానేన సమస్తం చేష్టతే జగత్ ॥ ౨౧॥

ఇతి యో వేద వేదాన్తైః సోఽతివర్ణాశ్రమీ భవేత్ ।
“సువర్ణే హారకేయూరకటకస్వస్తికాదయః ॥ ౨౨॥

కల్పితా మాయయా తద్వజ్జగన్మయ్యేవ సర్వదా ।
ఇతి యో వేద వేదాన్తైః సోఽతివర్ణాశ్రమీ భవేత్ ॥ ౨౩॥

శుక్తికాయాం యథా తారం కల్పితం మాయయా తథా ।
మహదాది జగన్మాయామయం మయ్యేవ కల్పితమ్ ॥ ౨౪॥

ఇతి యో వేద వేదాన్తైః సోఽతివర్ణాశ్రమీ భవేత్ ।
“చణ్డాలదేహే పశ్వాదిశరీరే బ్రహ్మవిగ్రహే ॥ ౨౫॥

అన్యేషు తారతమ్యేన స్థితేషు పురుషోత్తమ ।
వ్యోమవత్సర్వదా వ్యాప్తః సర్వసమ్బన్ధవర్జితః ॥ ౨౬॥

ఏకరూపో మహాదేవః స్థితః సోఽహం పరామృతః ।
ఇతి యో వేద వేదాన్తైః సోఽతివర్ణాశ్రమీ భవేత్ ॥ ౨౭॥

“వినష్టదిగ్భ్రమస్యాపి యథాపూర్వం విభాతి దిక్ ।
తథా విజ్ఞానవిధ్వస్తం జగన్మే భాతి తన్న హి ॥ ౨౮॥

ఇతి యో వేద వేదాన్తైః సోఽతివర్ణాశ్రమీ భవేత్ ।
“యథా స్వప్నప్రపఞ్చోఽయం మయి మాయావిజృమ్భితః ॥ ౨౯॥

తథా జాగ్రత్ప్రపఞ్చోఽపి మయి మాయావిజృమ్భితః ।
ఇతి యో వేద వేదాన్తైః సోఽతివర్ణాశ్రమీ భవేత్ ॥ ౩౦॥

“యస్య వర్ణాశ్రమాచారో గలితః స్వాత్మదర్శనాత్ ।
స వర్ణానాశ్రమాన్సర్వానతీత్య స్వాత్మని స్థితః ॥ ౩౧॥

“యస్త్యక్త్వా స్వాశ్రమాన్వర్ణానాత్మన్యేవ స్థితః పుమాన్ ।
సోఽతివర్ణాశ్రమీ ప్రోక్తః సర్వవేదార్థవేదిభిః ॥ ౩౨॥

“న దేహో నేన్ద్రియం ప్రాణో న మనో బుద్ధ్యహఙ్కృతీ ।
న చిత్తం నైవ మాయా చ న చ వ్యోమాదికం జగత్ ॥ ౩౩॥

న కర్తా నైవ భోక్తా చ న చ భోజయితా తథా ।
కేవలం చిత్సదానన్దో బ్రహ్మైవాత్మా యథార్థతః ॥ ౩౪॥

“జలస్య చలనాదేవ చఞ్చలత్వం యథా రవేః ।
తథాహఙ్కారసంసర్గాదేవ సంసార ఆత్మనః ॥ ౩౫॥

“తస్మాదన్యగతా వర్ణా ఆశ్రమా అపి కేశవ ।
ఆత్మన్యారోపితా ఏవ భ్రాన్త్యా తే నాత్మవేదినః ॥ ౩౬॥

“న విధిర్న నిషేధశ్చ న వర్జ్యావర్జ్యకల్పనా ।
ఆత్మవిజ్ఞానినామస్తి తథా నాన్యజ్జనార్దన ॥ ౩౭॥

“స్వాత్మవిజ్ఞానినాం నిష్ఠామీదృశీమమ్బుజేక్షణ ।
మాయయా మోహితా మర్త్యా నైవ జానన్తి సర్వదా ॥ ౩౮॥

“న మాంసచక్షుషా నిష్ఠా బ్రహ్మవిజ్ఞానినామియమ్ ।
ద్రష్టుం శక్యా స్వతః సిద్ధా విదుషాం సైవ కేశవ ॥ ౩౯॥

“యత్ర సుప్తా జనా నిత్యం ప్రబుద్ధస్తత్ర సంయమీ ।
ప్రబుద్ధా యత్ర తే విద్వాన్సుషుప్తస్తత్ర కేశవ ॥ ౪౦॥

“ఏవమాత్మానమద్వన్ద్వం నిరాకారం నిరఞ్జనమ్ ।

నిత్యశుద్ధం నిరాభాసం సచ్చిన్మాత్రం పరామృతమ్ ॥ ४०॥

యో విజానాతి వేదాన్తైః స్వానుభూత్యా చ నిశ్చితమ్ ।
సోఽతివర్ణాశ్రమీ ప్రోక్తః స ఏవ గురురుత్తమః ॥ ४२॥ " ఇతి ।
తదేవం "విముక్తశ్చ విముచ్యత" ఇత్యాదిశ్రుతయో జీవన్ముక్తస్థితప్రజ్ఞభగవద్భక్తగుణాతీతబ్రాహ్మణాతి
ప్రతిపాదకస్మృతివాక్యాని చ జీవన్ముక్తిసద్భావే ప్రమాణానీతి స్థితమ్ । ఇతి జీవన్ముక్తిప్రమాణాని ॥ ౫॥

ఇతి శ్రీమద్విద్యారణ్యప్రణీతే జీవన్ముక్తివివేకే ప్రథమం జీవన్ముక్తిప్రమాణ ప్రకరణమ్ ॥

౨. వాసనాక్షయ నామ ద్వితీయం ప్రకరణమ్

అథ జీవన్ముక్తిసాధనం నిరూపయామః । తత్త్వజ్ఞానమనోనాశవాసనాక్షయాస్తత్సాధనమ్ । అత ఏవ వాసిష్ఠరామాయణ ఉపశమప్రకరణస్యావసానే "జీవన్ముక్తశరీరాణామ్" (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౨౮.౧) ఇత్యేతస్మిన్ప్రస్తావే వసిష్ఠ ఆహ-
"వాసనాక్షయవిజ్ఞానమనోనాశా మహామతే ।
సమకాలం చిరాభ్యస్తా భవన్తి ఫలదాయినః ॥ ౧౧౬॥

అన్వయముక్త్వా వ్యతిరేకమాహ-
"త్రయ ఏతే సమం యావన్న స్వభ్యస్తా ముహుర్ముహుః ।
తావన్న పదసమ్ప్రాప్తిర్భవత్యపి సమాశతైః ॥ ౧౧౫॥ ఇతి ॥

సమకాలాభ్యాసాభావే బాధకమాహ-
"ఏకైకశో నిషేవ్యన్తే యద్యేతే చిరయత్నతః ।
తన్న సిద్ధిం ప్రయచ్ఛన్తి మన్త్రాః సఙ్కలితా ఇవ" ॥ ౧౧౭॥ ఇతి ।
యథా సన్ధ్యావన్దనమార్జనే సహవినియుక్తానాం "ఆపో హి ష్ఠా" (ఋ। సం .౧౦.౯.౧) ఇత్యాదీనాం తిసృణామృచాం మధ్యే ప్రతిదినమేకైకస్యా ఋచః పాఠే శాస్త్రీయానుష్ఠానం న సిధ్యతి, యథా వా షడఙ్గమన్త్రాణామేకైకమన్త్రేణ న సిద్ధిః, యథా వా లోకే శాకసూపౌదనాదీనామేకైకేన న భోజనసిద్ధిః, తద్వత్ । చిరాభ్యాసస్య ప్రయోజనమాహ-
"త్రిభిరేతైశ్చిరాభ్యస్తైర్హృదయగ్రన్థయో దృఢాః ।
నిఃశఙ్కమేవ త్రుట్యన్తి బిసచ్ఛేదాద్గుణా ఇవ" ॥ ౧౧౮॥ ఇతి ।
తస్యైవ వ్యతిరేకమాహ–
"జన్మాన్తరశతాభ్యస్తా రామ సంసారసంస్థితిః ।
సా చిరాభ్యాసయోగేన వినా న క్షీయతే క్వచిత్ "॥ ౧౧౯॥ ఇతి ।

న కేవలమేకైకాభ్యాసే ఫలాభావః, కిం తు తత్స్వరూపమపి న సిధ్యతీత్యాహ-
“తత్త్వజ్ఞానం మనోనాశో వాసనాక్షయ ఏవ చ ।
మిథః కారణతాం గత్వా దుఃసాధ్యాని స్థితాని హి” ॥ ౧౧౩॥ ఇతి ।

త్రయాణామేతేషాం మధ్యే ద్వయోర్ద్వయోర్మేలనేన త్రీణి ద్వన్ద్వాని భవన్తి । మనోనాశవాసనాక్షయద్వన్ద్వస్యాన్యోన్యకారణత్వం వ్యతిరేకముఖేనాహ-
“యావద్విలీనం న మనో న తావద్వాసనాక్షయః ।
న క్షీణా వాసనా యావత్తావచ్చిత్తం న శామ్యతి” ॥ ౧౧౦॥

ప్రదీపజ్వాలాసన్తానవద్వృత్తిసన్తానరూపేణ పరిణమమానమన్తఃకరణద్రవ్యం మననాత్మకత్వాన్మన ఇత్యుచ్యతే । తస్య నాశో నామ వృత్తిరూపపరిణామం పరిత్యజ్య నిరుద్ధత్వాకారేణ పరిణామః। తథా చ పతఞ్జలిర్యోగశాస్త్రే సూత్రయామాస-
“వ్యుత్థాననిరోధసంస్కారయోరభిభవప్రాదుర్భావ నిరోధక్షణచిత్తాన్వయో నిరోధపరిణామః” (౩.౯) ఇతి ।
వ్యుత్థానసంస్కారా అభిభూయన్తే; నిరోధసంస్కారాః ప్రాదుర్భవన్తి; నిరోధయుక్తః క్షణశ్చిత్తేనాన్వీయతే; సోఽయం మనోనాశ ఇత్యవగన్తవ్యమ్ ।
పూర్వాపరపరామర్శమన్తరేణ సహసోత్పద్యమానస్య క్రోధాదివృత్తివిశేషస్య హేతుశ్చిత్తగతః సంస్కారో వాసనా, పూర్వపూర్వాభ్యాసేన చిత్తే వాస్యమానత్వాత్ ।
తస్యాశ్చ వాసనాయాః క్షయో నామ వివేకజన్యాయాం శాన్తిదాన్త్యాదిశుద్ధవాసనాయాం దృఢాయాం సత్యపి బాహ్యనిమిత్తే క్రోధాద్యనుత్పత్తిః ।
తత్ర మనోనాశాభావే వృత్తిషూత్పద్యమానాసు కదాచిద్ బాహ్యనిమిత్తేన క్రోధాద్యుత్పత్తేర్నాస్తి వాసనాక్షయః । అక్షీణాయాం తు వాసనాయాం తథైవ వృత్త్యుత్పాదనాన్నాస్తి మనోనాశః ।
తత్త్వజ్ఞానమనోనాశయోః పరస్పరకారణత్వం వ్యతిరేకముఖేణాహ -
“యావన్న తత్త్వవిజ్ఞానం తావచ్చిత్తశమః కుతః ।
యావన్న చిత్తోపశమో న తావత్ తత్త్వవేదనమ్” ॥ ౧౧౧॥ ఇతి ॥

“ఇదం సర్వమాత్మైవ, ప్రతీయమానం తు రూపరసాదికం జగన్మాయామయం న త్వేతద్వస్తుతోఽస్తి” ఇతి నిశ్చయస్తత్త్వజ్ఞానమ్ । తస్యానుత్పత్తౌ రూపరసాదివిషయాణాం సద్భావే సతి తద్గోచరాశ్చిత్తవృత్తయో న నివారయితుం శక్యన్తే యథా ప్రక్షిప్యమాణేష్విన్ధనాదిషు వహ్నిజ్వాలా న నివార్యతే తద్వత్ । అసతి చిత్తోపశమే వృత్తిభిర్గృహ్యమాణేషు రూపాదిషు

“నేహ నానాస్తి కిఞ్చన” (కఠ। ఉపం .౪.౧౧) ఇతి శ్రుతేః “యజమానః ప్రస్తరః” (తైం బ్రాం ౩.౯.౨.౩) ఇత్యాదేరివ ప్రత్యక్షవిరోధశఙ్కయా “బ్రహ్మాద్వితీయమ్” ఇత్యేతాదృశస్తత్త్వనిశ్చయో నోదియాత్ ।

వాసనాక్షయతత్త్వజ్ఞానయోః పరస్పరకారణత్వం వ్యతిరేకముఖేనాహ-

“యావన్న వాసనానాశస్తావత్తత్త్వాగమః కుతః ।
యావన్న తత్త్వసమ్ప్రాప్తిర్న తావద్వాసనాక్షయః” ॥ ౧౧౨॥ ఇతి ।

క్రోధాదివాసనాస్వనష్టాసు శమదమాదిసాధనాభావాన్న తత్త్వజ్ఞానముదేతి । అజ్ఞాతే చాద్వితీయబ్రహ్మతత్త్వే క్రోధాదినిమిత్తస్య సత్యత్వభ్రమానపాయాన్న వాసనా క్షీయతే । యథోక్తానాం త్రయాణాం ద్వన్ద్వానామన్యోన్యకారణత్వమన్వయముఖేన వయముదాహరామః ।

మనసి నష్టే సతి సంస్కారోద్బోధకస్య బాహ్యనిమిత్తస్యాప్రతీతౌ వాసనా క్షీయతే, క్షీణాయాం చ వాసనాయాం హేత్వభావేన క్రోధాదివృత్త్యనుదయాన్మనో నశ్యతి । తదిదం మనోనాశవాసనాక్షయద్వన్ద్వమ్ ।

“దృశ్యతే త్వగ్ర్యయా బుద్ధ్యా” (కఠోపం ౧.౩.౧౨) ఇతి శ్రుతేరాత్మైక్యాభిముఖవృత్తేర్దర్శనహేతుత్వా
నాశస్య తత్త్వజ్ఞానహేతుత్వమవగమ్యతే । సతి చ తత్త్వజ్ఞానే, మిథ్యాభూతే జగతి
నరవిషాణాదావివ ధీవృత్త్యనుదయాదాత్మనశ్చ దృష్టత్వేన పునర్వృత్త్యనుపయోగాన్నిరిన్ధనాగ్నివ
నశ్యతి। తదిదం మనోనాశతత్త్వజ్ఞానయోర్ద్వన్ద్వమ్ ।

తత్త్వజ్ఞానస్య క్రోధాదివాసనాక్షయహేతుతాం వార్త్తికకార ఆహ-

“రిపౌ బన్ధౌ స్వదేహే చ సమైకాత్మ్యం ప్రపశ్యతః ।
వివేకినః కుతః కోపః స్వదేహావయవేష్వివ” ॥ - (నైష్కర్మ్యసిద్ధౌ ౨.౧౮) ఇతి ॥

క్రోధాదివాసనాక్షయరూపస్య శమాదేర్జ్ఞానహేతుత్వం ప్రసిద్ధమ్ । వసిష్ఠోఽపి -

“గుణాః శమాదయో జ్ఞానాచ్ఛమాదిభ్యస్తథా జ్ఞతా ।
పరస్పరం వివర్ధేతే ద్వే పద్మసరసీ ఇవ” ॥ - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౪.౧౦౭) ఇతి ॥

తదిదం వాసనాక్షయతత్త్వజ్ఞానయోర్ద్వన్ద్వమ్ ।

తత్త్వజ్ఞానాదీనాం త్రయాణాం సమ్పాదనే సాధనమాహ-

“తస్మాద్రాఘవ యత్నేన పౌరుషేణ వివేకినా ।
భోగేచ్ఛాం దూరతస్త్యక్త్వా త్రయమేతత్సమాశ్రయేత్” ॥ ఇతి । - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౪.౧౧౪) ఇతి ॥

పౌరుషో యత్నః కేనాప్యుపాయేనావశ్యం సమ్పాదయిష్యామీత్యేవంవిధోత్సాహరూపో నిర్బన్ధః । వివేకో నామ విభజ్యనిశ్చయః - తత్త్వజ్ఞానస్య శ్రవణాదికం సాధనమ్,

మనోనాశస్య యోగః, వాసనాక్షయస్య ప్రతికూలవాసనోత్పాదనమితి । భోగేచ్ఛాయాః స్వల్పాయా అప్యభ్యుపగమే "హవిషా కృష్ణవర్త్మేవ భూయ ఏవాభివర్ధతే" (మనుం ౨.౯౪) ఇతి న్యాయేనాతిప్రసఙ్గస్యదుర్వారత్వాద్దూరత ఇత్యుక్తమ్ ।

నను పూర్వత్ర వివిదిషాసంన్యాసస్య తత్త్వజ్ఞానం ఫలం విద్వత్సన్న్యాసస్య జీవన్ముక్తిరితి వ్యవస్థా వర్ణితా ; తథా చ సతి ప్రథమతస్తత్త్వజ్ఞానం సమ్పాద్య పశ్చాద్విద్వత్సన్న్యాసం కృత్వా జీవతః స్వస్య బన్ధరూపయోర్వాసనామనోవృత్త్యోర్వినాశః సమ్పాదనీయ ఇతి ప్రతిభాతి ; అత్ర తు తత్త్వజ్ఞానాదీనాం సహైవాభ్యాసో నియమ్యతే ; అతః పూర్వోత్తరవిరోధ ఇతి చేత్,

నాయం దోషః, ప్రధానోపసర్జనభావేన వ్యవస్థోపపత్తేః । వివిదిషాసంన్యాసినస్తత్త్వజ్ఞానం ప్రధానమ్, మనోనాశవాసనాక్షయావుపసర్జనీభూతౌ; విద్వత్సన్న్యాసినస్తు తద్వైపరీత్యమ్; అతః సహాభ్యాస ఉభయత్రాప్యవిరుద్ధః । న చ తత్త్వజ్ఞానోత్పత్తిమాత్రేణ కృతార్థస్య కిముత్తరకాలీనేనాభ్యాసప్రయాసేనేతి శఙ్కనీయమ్, జీవన్ముక్తి-ప్రయోజననిరూపణేన పరిహరిష్యమాణత్వాత్ ।

నను విద్వత్సంన్యాసినో వేదనసాధనశ్రవణాద్యనుష్ఠానవైఫల్యాద్వేదనస్య చ స్వరూపేణ కర్తుమకర్తుమన్యథా వా కర్తుమశక్యస్యాననుష్ఠేయత్వాదుపసర్జనత్వేఽప్యుత్తరకాలీనోఽభ్యాసః కీదృశ ఇతి చేత్,

కైనాపి ద్వారేణ పునః పునస్తత్త్వానుస్మరణమితి బ్రూమః । తాదృశశ్చాభ్యాసో లీలోపాఖ్యానే (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౬) దర్శితః-

"తచ్చిన్తనం తత్కథనమన్యోన్యం తత్ప్రబోధనమ్ ।
ఏతదేకపరత్వం చ జ్ఞానాభ్యాసం విదుర్బుధాః ॥ ౧౦౮॥

"సర్గాదావేవ నోత్పన్నం దృశ్యం నాస్త్యేవ తత్సదా ।
ఇదం జగదహం చేతి బోధాభ్యాసం విదుః పరే" ॥ ౧౧౧॥

మనోనాశవాసనాక్షయాభ్యాసావపి తత్రైవ దర్శితౌ -

"అత్యన్తాభావసమ్పత్తౌ జ్ఞాతుర్జ్ఞేయస్య వస్తునః ।
యుక్త్యా శాస్త్రైర్యతన్తే యే తే తత్రాభ్యాసినః స్థితాః" ॥ ౧౧౦॥ ఇతి ।

జ్ఞాతృజ్ఞేయయోర్మిథ్యాత్వధీరభావసమ్పత్తిః । స్వరూపేణాప్యప్రతీతిరత్యన్తాభావసమ్పత్తిః । యుక్తిర్యోగః । సోఽయం మనోనాశాభ్యాసః ।

"దృశ్యాసమ్భవబోధేన రాగద్వేషాదితానవే ।
రతిర్నవోదితా యాసౌ బ్రహ్మాభ్యాసః స ఉచ్యతే" ॥ ౧౧౨॥ ఇతి ।

సోఽయం వాసనాక్షయాభ్యాసః ।

తేష్వేతేషు త్రిష్వభ్యాసేషు సామాన్యేన ప్రతీయమానేషు ప్రధానోపసర్జనభావో న వివేక్తుం శక్యత ఇతి చేత్ ।
మైవమ్, ప్రయోజనానుసారేణ వివేక్తుం శక్యత్వాత్ । ముముక్షోః పురుషస్య జీవన్ముక్తిర్విదేహముక్తిశ్చేతి ప్రయోజనద్వయమ్ । అత ఏవ “విముక్తశ్చ విముచ్యతే” (కఠ ఉపం .౨.౨.౧) ఇతి శ్రూయతే । తత్ర జీవతః పురుషస్య దైవసమ్పదా మోక్షః, ఆసురసమ్పదా బన్ధః। ఏతచ్చ షోడశాధ్యాయే భగవతాభిహితం - “దైవీ సమ్పద్విమోక్షాయ నిబన్ధాయాసురీ మతా” ॥ (శ్రీమద్భగవద్గీతాయాం ౧౬.౫) ఇతి ।
తేచ సమ్పదౌ తత్రైవాభిహితే-

“అభయం సత్త్వసంశుద్ధిర్జ్ఞానయోగవ్యవస్థితిః ।
దానం దమశ్చ యజ్ఞశ్చ స్వాధ్యాయస్తప ఆర్జవమ్ ॥ ౧॥

“అహింసా సత్యమక్రోధస్త్యాగః శాన్తిరపైశునమ్ ।
దయా భూతేష్వలోలుప్త్వం మార్దవం హ్రీరచాపలమ్ ॥ ౨॥

“తేజః క్షమా ధృతిః శౌచమద్రోహో నాతిమానితా ।
భవన్తి సమ్పదం దైవీమభిజాతస్య భారత ॥ 3॥

“దమ్భో దర్పోఽభిమానశ్చ క్రోధః పారుష్యమేవ చ ।
అజ్ఞానం చాభిజాతస్య పార్థ సమ్పదమాసురీమ్” ॥ ౪॥ ఇతి ।

పునరప్యాధ్యాయపరిసమాప్తేరాసురసమ్పత్ప్రపఞ్చితా । తత్రాశాస్త్రీయాయాః స్వభావసిద్ధాయా ఆసురసమ్పదో దుర్వాసనాయాః శాస్త్రీయయా పురుషప్రయత్నసాధ్యయా దైవసమ్పదా సద్వాసనయా క్షయే సతి జీవన్ముక్తిర్భవతి । వాసనాక్షయవన్మనోనాశస్యాపి జీవన్ముక్తిహేతుత్వం శ్రూయతే ।

“మన ఏవ మనుష్యాణాం కారణం బన్ధమోక్షయోః ।
బన్ధాయ విషయాసక్తం ముక్త్యై నిర్విషయం స్మృతమ్ ॥ ౨॥

“యతో నిర్విషయస్యాస్య మనసో ముక్తిరిష్యతే ।
అతో నిర్విషయం నిత్యం మనః కార్యం ముముక్షుణా ॥ 3॥

“నిరస్తవిషయాసఙ్గం సన్నిరుద్ధం మనో హృది ।
యా యాత్యున్మనీభావం తదా తత్పరమం పదమ్ ॥ ౪॥

“తావదేవ నిరోద్ధవ్యం యావద్ హృది గతం క్షయమ్ ।
ఏతజ్జ్ఞానం చ మోక్షశ్చ శేషో గ్రన్థస్య విస్తరః” ॥ ౫॥ ఇతి । - (అమృతబిన్దూపనిషది ౨ -౫) ॥

బన్ధో ద్వివిధః తీవ్రో మృదుశ్చ । తత్రాఽసురసమ్పత్సాక్షాదేవ క్లేశహేతుత్వాత్ తీవ్రో బన్ధః । ద్వైతమాత్రప్రతీతిస్తు స్వయమక్లేశరూపత్వాదాసురసమ్పదుత్పాదకత్వాచ్చ మృదుర్బన్ధః । తత్ర వాసనాక్షయేణ తీవ్రబన్ధ ఏవ నివర్తతే (నివర్త్యతే ఇతి వా పాఠః) । మనోనాశేన తూభయమ్ । తర్హి మనోనాశేనైవాలం వాసనాక్షయస్తు నిరర్థక ఇతి చేన్న; భోగహేతునా ప్రబలేన ప్రారబ్ధేన వ్యుత్థాపితే మనసి వాసనాక్షయస్య తీవ్రబన్ధనివారణార్థత్వాత్, భోగస్య మృదుబన్ధేనాప్యుపపత్తేః। తామసవృత్తయస్తీవ్రబన్ధః । సాత్త్వికరాజసవృత్తిద్వయం మృదుబన్ధః । ఏతచ్చ “దుఃఖేష్వనుద్విగ్నమనాః సుఖేషు విగతస్పృహః” (శ్రీమద్భగవద్గీతాయాం ౨.౫౬) ఇత్యత్ర స్పష్టీకృతమ్ ।

ఏవం చ సతి మృదుబన్ధస్యాభ్యుపేయత్వాత్ తీవ్రబన్ధస్య వాసనాక్షయేణైవ నివృత్తేరనర్థకో మనోనాశ ఇతి చేత్,

న, దుర్బలప్రారబ్ధాపాదితానామవశ్యమ్భావిభోగానాం ప్రతీకారార్థత్వాత్। తాదృగ్భోగస్య ప్రతీకారనివర్త్యత్వమ-భిప్రేత్యేదమాహుః -

“అవశ్యమ్భావిభోగానాం ప్రతీకారో భవేద్యది ।
తదా దుఃఖైర్న లిప్యేరన్నలరామయుధిష్ఠిరాః” । - (పఞ్చదశ్యాం ౭.౧౫౬) ఇతి ॥

తదేవం జీవన్ముక్తిం ప్రతి వాసనాక్షయమనోనాశయోః సాక్షాత్సాధనత్వాద్ ప్రాధాన్యమ్; తత్త్వజ్ఞానం తూభయోత్పాదనేన వ్యవహితత్వాదుపసర్జనమ్ । తత్త్వజ్ఞానస్య వాసనాక్షయహేతుత్వం బహుశః శ్రుతౌ శ్రూయతే-

“జ్ఞాత్వా దేవం సర్వపాశాపహానిః “(శ్వే౦ ఉప౦ ౧.౧.౧౧) ;
“అధ్యాత్మయోగాధిగమేన దేవం మత్వా ధీరో హర్షశోకౌ జహాతి” । (కఠ। ఉప౦ ౧.౨.౧౨) ।
“తరతి శోకమాత్మవిత్” (ఛాన్దోగ్య ఉప౦ .౭.౧.3) ;
“తత్ర కో మోహః కః శోక ఏకత్వమనుపశ్యతః” (ఈశ ఉప౦ .౭) ;
“జ్ఞాత్వా దేవం ముచ్యతే సర్వపాశైః” (శ్వే। ఉప౦ .౧.౧.౮) ఇతి ।

మనోనాశహేతుత్వం చ తత్త్వజ్ఞానస్య శ్రుతిసిద్ధమ్ । విద్యాదశామభిప్రేత్యేదం శ్రూయతే-
“యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్ తత్కేన కం పశ్యేత్ కేన కం జిఘ్రేత్” (బృహ। ఉప౦ .౪.౫.౧౫) ఇత్యాది ।

గౌడపాదాచార్యాశ్చాహుః
“ఆత్మతత్త్వానుబోధేన న సఙ్కల్పయతే యదా ।
అమనస్తాం తదా యాతి గ్రాహ్యాభావే తదగ్రహః” ॥ - (మాణ్డూక్యకారికాయాం 3.3౨) ఇతి ॥

(ఆత్మతత్త్వానుబోధేన - ఆచార్యపాదేన శఙ్కరభగవతా ఆత్మసత్యానుబోధేన ఇతి పాఠో గృహీతః)
జీవన్ముక్తేర్వాసనాక్షయమనోనాశావివ విదేహముక్తేః సాక్షాత్సాధనత్వాజ్జ్ఞానం ప్రధానమ్, "జ్ఞానాదేవ తు కైవల్యం ప్రాప్యతే యేన ముచ్యతే" ఇతి స్మృతేః ।
కేవలస్యాత్మనో భావః కైవల్యం దేహాదిరహితత్వమ్ । తచ్చ జ్ఞానాదేవ ప్రాప్యతే, సదేహత్వస్యాజ్ఞానకల్పితత్వేన జ్ఞానైకనివర్త్యత్వాత్ । జ్ఞానాదేవేత్యేవకారేణ కర్మవ్యావృత్తిః "న కర్మణా న ప్రజయా ధనేన" (కైవల్యోపనిషది ౨; తైత్తిరీయారణ్యకే ౧౦.౧౦.౨౧) ఇతి శ్రుతేః ।
యస్తు జ్ఞానశాస్త్రమనభ్యస్య యథాసమ్భవం వాసనాక్షయమనోనాశావభ్యస్య సగుణం బ్రహ్మోపాస్తే న తస్య కైవల్యమస్తి, లిఙ్గదేహస్యానపాయాత్ । అత ఏవకారేణ తావపి వ్యావర్త్యేతే । యేన ముచ్యత ఇత్యస్యాయమర్థః - యేన జ్ఞానప్రాపితకేవలత్వేన కృత్స్నబన్ధాద్విముచ్యత ఇతి । బన్ధశ్చానేకవిధః-అవిద్యాగ్రన్థిః, అబ్రహ్మత్వమ్, హృదయగ్రన్థిః, సంశయః, కర్మాణి, అసర్వకామత్వమ్, మృత్యుః, పునర్జన్మేత్యాదిశబ్దైస్తత్ర తత్ర వ్యవహారాత్ । త ఏతే బన్ధాః సర్వేఽపి జ్ఞాననివర్త్యాః। తథా చ శ్రుతయః-
"ఏతద్యో వేద నిహితం గుహాయాం సోఽవిద్యాగ్రన్థిం వికిరతీహ సోమ్య" (ముణ్డక ఉపం .౨.౧.౧౦) ।
"బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి" (ముణ్డక ఉపం 3.౨.౯) ।
"భిద్యతే హృదయగ్రన్థిశ్ఛిద్యన్తే సర్వసంశయాః ।
క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్దృష్టే పరావరే" ॥ - (ముణ్డక ఉపం ౨.౨.౮) ॥
"యో వేద నిహితం గుహాయాం పరమే వ్యోమన్ సోఽశ్నుతే సర్వాన్కామాన్సహ" (తైం ఉపం౨.౧) ;
"తమేవ విదిత్వాతిమృత్యుమేతి" (శ్వే.ఉప .3.౮) ॥
"యస్తు విజ్ఞానవాన్ భవతి సమనస్కః సదా శుచిః ।
స తు తత్పదమాప్నోతి యస్మాద్భూయో న జాయతే" ॥ - (కఠ ఉపం ౧.3.౮) ॥
"య ఏవం వేదాహం బ్రహ్మాస్మీతి స ఇదం సర్వం భవతి" (బృం ఉపం ౧.౪.౧౦) ॥
ఇత్యాదీన్యసర్వజ్ఞత్వాదిబన్ధనివృత్తిపరాణి వాక్యాన్యత్రోదాహరణీయాని । సేయం విదేహముక్తిర్జ్ఞానోత్పత్తి-సమకాలీనా జ్ఞేయా, బ్రహ్మణ్యవిద్యారోపితానామేతేషాం బన్ధానాం విద్యయా వినాశే సతి పునరుత్పత్త్యసమ్భవాదన-నుభవాచ్చ । తదేతద్విద్యాసమకాలీనత్వం

భాష్యకారః సమన్వయసూత్రే (బ్రహ్మసూత్రే ౧.౧.౪) ప్రపఞ్చయామాసః, "తదధిగమ ఉత్తరపూర్వాఘయోరశ్లేషవినాశౌ తద్వ్యపదేశాత్" (బ్రహ్మసూత్రే ౪.౧.౧౩) ఇత్యత్ర చ ।
నను వర్తమానదేహపాతానన్తరభావినీ విదేహముక్తిరితి బహవో వర్ణయన్తి ।
తథా చ శ్రుతిః - "తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యేఽథ సమ్పత్స్యే" (ఛాం ఉపం ౬.౧౪.౨) ఇతి ।
వాక్యవృత్తావప్యుక్తమ్-
"ప్రారబ్ధకర్మవేగేన జీవన్ముక్తో యదా భవేత్ ।
కఞ్చిత్కాలమనారబ్ధకర్మబన్ధస్య సఙ్క్షయే ॥ ౫౨॥

నిరస్తాతిశయానన్దం వైష్ణవం పరమం పదమ్ ।
పునరావృత్తిరహితం కైవల్యం ప్రతిపద్యతే ॥ ౫౩॥ ఇతి ।
సూత్రకారోఽప్యాహ - "భోగేన త్వితరే క్షపయిత్వా సమ్పద్యతే (బ్రహ్మసూత్రే ౪.౧.౧౯) ఇతి । ఇతరే ప్రారబ్ధపుణ్యపాపే ।
వసిష్ఠోఽప్యాహ-
"జీవన్ముక్తపదం త్యక్త్వా స్వదేహే కాలసాత్కృతే ।
విశత్యదేహముక్తత్వం పవనోఽస్పన్దతామివ" ॥ - (లం వాం ౫.౯౮) ఇతి ॥

నాయం దోషః, వివక్షావిశేషేణ మతద్వయస్యావిరోధాత్ । విదేహముక్తిరిత్యత్రత్యేన దేహశబ్దేన కృత్స్నం దేహజాతం వివక్షిత్వా బహుభిర్వర్ణితమ్ । అస్మాభిస్తు భావిదేహమాత్రవివక్షయోచ్యతే, తదనారమ్భాయైవ జ్ఞానసమ్పాదనాత్ । అయం తు దేహః పూర్వమేవారబ్ధః, అతో జ్ఞానేనాపి నాస్యారమ్భో వారయితుం శక్యతే । ఏతద్దేహనివృత్తిరపి న జ్ఞానఫలమ్, అజ్ఞానినామప్యారబ్ధకర్మక్షయే తన్నివృత్తేః ।
తర్హి వర్తమానలిఙ్గదేహనివృత్తిర్జ్ఞానఫలమస్తు, జ్ఞానమన్తరేణ తదనివృత్తేరితి చేత్,
న; సత్యపి జ్ఞానే జీవన్ముక్తేస్తన్నివృత్త్యభావాత్ ।
నను జ్ఞానస్య కఞ్చిత్కాలం ప్రారబ్ధేన కర్మణా ప్రతిబన్ధేనానివర్తకత్వేఽపి ప్రతిబన్ధక్షయే లిఙ్గదేహ-నివర్తకత్వం భవిష్యతీతి చేత్ ।
న, పఞ్చపాదికాచార్యేణ "యతో జ్ఞానమజ్ఞానస్యైవ నివర్తకమ్" ఇత్యుపపాదితత్వాత్ । తర్హి లిఙ్గదేహనివృత్తేః కిం సాధనమితి చేత్, సామగ్రీనివృత్తిరితి బ్రూమః । ద్వివిధం హి కార్యనివర్తకమ్, విరోధిసద్భావః సామగ్రీనివృత్తిశ్చేతి । తద్యథా విరోధినా వాయునా తైలవర్తిసామగ్రీనివృత్త్యా వా దీపో నివర్తతే । లిఙ్గదేహస్య సాక్షాద్విరోధినం న పశ్యామః । సామగ్రీ హి ద్వివిధా ప్రారబ్ధమనారబ్ధం చేతి । తాభ్యాముభాభ్యామజ్ఞానినాం లిఙ్గదేహ

ఇహాముత్ర చావతిష్ఠతే । జ్ఞానినాం త్వనారబ్ధస్య జ్ఞానేన నివృత్తేః ప్రారబ్ధస్య చ భోగేన నివృత్తేః,
తైలవర్తిరహితదీపవత్సామగ్రీనివృత్త్యా లిఙ్గదేహో నివర్తతే । అతో న తన్నివృత్తిర్జ్ఞానఫలమ్ ।

నన్వనేన న్యాయేన భావిదేహానారమ్భోఽపి న జ్ఞానఫలమ్ । తథా హి-కిమనారమ్భ ఏవ ఫలమ్, కిం వా తత్పరిపాలనం ? నాద్యః, తస్య ప్రాగభావరూపత్వేనానాదిసిద్ధత్వాత్ । న ద్వితీయః, అనారబ్ధకర్మరూపసామగ్రీనివృత్త్యైవ భావిదేహారమ్భప్రాగభావపరిపాలనసిద్ధేః। న చ తన్నివృత్తిః ఫలమ్, అవిద్యానివృత్తేరేవ విద్యాఫలత్వాత్ ।
నైష దోషః, భావిజన్మానారమ్భాదీనాం విద్యాఫలత్వస్య ప్రామాణికత్వాత్। “యస్మాద్భూయో న జాయతే” (కఠ ఉపం .౧.౩.౮) ఇత్యాద్యుదాహృతాః శ్రుతయస్తత్ర ప్రమాణమ్। న చ జ్ఞానమజ్ఞానస్యైవ నివర్తకమితి న్యాయేన విరోధః । అజ్ఞానసహభావనియతానామబ్రహ్మత్వాదీనామజ్ఞానశబ్దేన పఞ్చపాదికాచార్యైర్వివక్షితత్వాత్ । అన్యథానుభవ-విరోధః । అనుభూయతే హ్యజ్ఞాననివృత్తివదబ్రహ్మత్వాదినివృత్తిరపి । తస్మాద్భావిదేహరాహిత్యలక్షణా విదేహ-ముక్తిర్జ్ఞానసమకాలీనా । తథా చ యాజ్ఞవల్క్యవచనం శ్రూయతే - “అభయం వై జనక ప్రాప్తోఽసి” (బృం ఉపం ౪.౨.౪) ఇతి, “ఏతావదరే ఖల్వమృతత్వమ్” (బృం ఉపం ౪.౫.౧౫) ఇతి చ । శ్రుత్యన్తరేఽపి “తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతి” (నృం పూర్వతాపనీ ఉపం ౧.౬; పురుషసూక్తే ఋం సం ౧౦.౯౦.౧౨) ఇతి । యద్యుత్పన్నేఽపి తత్త్వజ్ఞానే తత్ఫలభూతా విదేహముక్తిస్తదానీం న భవేత్, కాలాన్తరే చ భవేత్, తదా జ్యోతిష్టోమాదావివ జ్ఞానజన్యమపూర్వం కిఞ్చిత్కల్ప్యేత; తథా చ కర్మశాస్త్ర ఏవ జ్ఞానశాస్త్రమన్తర్భవేత్। అథోచ్యతే మన్త్రాదిప్రతిబద్ధాగ్ని-వత్ప్రారబ్ధప్రతిబద్ధం జ్ఞానం కాలాన్తరే విదేహముక్తిం దాస్యతీతి । మైవమ్, అవిరోధాత్ । న హ్యస్మదభిమతా భావిదేహాత్యన్తాభావలక్షణా విదేహముక్తిర్వర్తమానదేహమాత్రస్థాపకేన ప్రారబ్ధేన విరుధ్యతే, యేన ప్రతిబధ్యేత ।
కిఞ్చ క్షణికత్వేన కాలాన్తరే స్వయమవిద్యమానం జ్ఞానం కథం ముక్తిం దద్యాత్ ? జ్ఞానాన్తరం చరమసాక్షాత్కార-లక్షణముత్పస్యత ఇతి చేన్న; సాధనాభావాత్ । ప్రతిబన్ధకప్రారబ్ధనివృత్త్యైవ సహ గురుశాస్త్రదేహేన్ద్రియాద్య-శేషజగత్ప్రతిభాసనివృత్తేః కిం తత్సాధనం స్యాత్ ? తర్హి “భూయశ్చాన్తే విశ్వమాయానివృత్తిః” (శ్వేం ఉపం ౧.౧౦) ఇత్యస్యాః శ్రుతేః కోఽర్థ ఇతి చేత్; ఆరబ్ధాన్తే నిమిత్తాభావాద్దేహేన్ద్రియాద్యశేషనైమిత్తికనివృత్తిరిత్యేవార్థ । తతో భవదభిమతా వర్తమానదేహరాహిత్యలక్షణా విదేహముక్తిః పశ్చాదస్తు దేహపాతానన్తరం అస్మదభిమతా తు జ్ఞానసమకాలీనైవ । ఏతదేవాభిప్రేత్య భగవాఞ్శేష ఆహ-

“తీర్థే శ్వపచగృహే వా నష్టస్మృతిరపి పరిత్యజన్దేహమ్ ।
జ్ఞానసమకాలముక్తః కైవల్యం యాతి హతశోకః” ॥ - (పరమార్థసారే ౮౧) ఇతి ॥

తస్మాద్విదేహముక్తౌ సాక్షాత్సాధనస్య తత్త్వజ్ఞానస్య ప్రధానత్వముపపన్నమ్। వాసనాక్షయమనోనాశయోర్జ్ఞానసాధనత్వేన వ్యవహితత్వాదుపసర్జనత్వమ్ ।

ఆసురవాసనాక్షయకారిణ్యా దైవవాసనాయా జ్ఞానసాధనత్వం శ్రుతిస్మృత్యోరుపలభ్యతే - “శాన్తో దాన్త ఉపరతస్తితిక్షుః సమాహితో భూత్వాత్మన్యేవాత్మానం పశ్యేత్” (బృం ఉపం ౪.౪.౨౩) ఇతి శ్రుతిః ।
స్మృతిరపి
“అమానిత్వమదమ్భిత్వమహింసా క్షాన్తిరార్జవమ్ ।
ఆచార్యోపాసనం శౌచం స్థైర్యమాత్మవినిగ్రహః ॥

“ఇన్ద్రియార్థేషు వైరాగ్యమనహఙ్కార ఏవ చ ।
జన్మమృత్యుజరావ్యాధిదుఃఖదోషానుదర్శనమ్ ॥ - (భగవద్గీతాయాం ౧౩.౮, ౯) ॥

“అసక్తిరనభిష్వఙ్గః పుత్రదారగృహాదిషు ।
నిత్యం చ సమచిత్తత్వమిష్టానిష్టోపపత్తిషు ॥ ౧౦॥

“ మయి చానన్యయోగేన భక్తిరవ్యభిచారిణీ ।
వివిక్తదేశసేవిత్వమరతిర్జనసంసది ॥ ౧౧॥

“అధ్యాత్మజ్ఞాననిత్యత్వం తత్త్వజ్ఞానార్థదర్శనమ్ ।
ఏతజ్జ్ఞానమితి ప్రోక్తమజ్ఞానం యదతోఽన్యథా” ॥ ౧౨॥ - (తత్రైవ ౧౩.౧౨) ॥

అన్యస్మిన్నహమ్బుద్ధిరభిష్వఙ్గః । జ్ఞాయతేఽనేనేతి వ్యుత్పత్త్యా జ్ఞానసాధనమిత్యర్థః । మనోనాశస్యాపి జ్ఞానసాధనత్వం శ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధం - “తతస్తు తం పశ్యతి నిష్కలం ధ్యాయమానః” (ము। ఉపం .౩.౧.౮) ఇతి శ్రుతిః । “అధ్యాత్మయోగాధిగమేన దేవం మత్వా ధీరో హర్షశోకౌ జహాతి”(కఠం ఉపం ౨.౧౨) ఇతి చ । ప్రత్యగాత్మసమాధిప్రాప్త్యా దేవం జ్ఞాత్వేత్యర్థః ।
“యం వినిద్రా జితశ్వాసాః సన్తుష్టాః సంయతేన్ద్రియాః ।
జ్యోతిః పశ్యన్తి యుఞ్జానాస్తస్మై విద్యాత్మనే నమః” ॥ - (మహాభారతే శాన్తిం రాజధర్మం ౪౭.౩౫) ॥

ఇతి స్మృతిః ।
తదేవం తత్త్వజ్ఞానాదీనాం త్రయాణాం విదేహముక్తిజీవన్ముక్తివశాద్ గుణప్రధానభావవ్యవస్థా సిద్ధా ।

నను వివిదిషాసంన్యాసినా సమ్పాదితానామేతేషాం కిం విద్వత్సన్న్యాసాదూర్ధ్వమనువృత్తిమాత్రమ్, కిం వా పునరపి సమ్పాదనప్రయత్నోఽపేక్షితః । నాద్యః, తత్త్వజ్ఞానస్యేవాన్యయోరప్యయత్నసిద్ధత్వే ప్రాధాన్యప్రయుక్తాదరాభావప్రసఙ్గాత్ । న ద్వితీయః, ఇతరయోరివ జ్ఞానస్యాపి ప్రయత్నసాపేక్షత్వే సత్యుపసర్జనత్వప్రయుక్తౌదాసీన్యాభావప్రసఙ్గాత్ ।

నాయం దోషః, జ్ఞానస్యానువృత్తిమాత్రమితరయోర్యత్నసాధ్యత్వమిత్యఙ్గీకారాత్, తథా హి-విద్యాధికారీ ద్వివిధః, కృతోపాస్తిరకృతోపాస్తిశ్చేతి । తత్రోపాస్యసాక్షాత్కారపర్యన్తాముపాస్తిం కృత్వా యది జ్ఞా ప్రవర్తేత తదా వాసనాక్షయమనోనాశయోర్దృఢతరత్వేన జ్ఞానాదూర్ధ్వం విద్వత్సంన్యాసజీవన్ముక్తీ స్వత ఏవ సిధ్యతః । తాదృశ ఏవ శాస్త్రాభిమతో ముఖ్యో విద్యాధికారీ । తతస్తం ప్రతి శాస్త్రేషు సహోపన్యాసాత్, స్వరూపేణ వివిక్తావపి విద్వత్సన్న్యాసవివిదిషాసన్న్యాసౌ సఙ్కీర్ణావివ ప్రతిభాసేతే । ఇదానీన్తనాస్తు ప్రాయేణాకృతోపాస్తయ ఏవౌత్సుక్యమాత్రాత్సహసా విద్యాయాం ప్రవర్తన్తే । వాసనాక్షయమనోనాశౌ చ తాత్కాలికౌ సమ్పాదయన్తి । తావతా శ్రవణమనననిదిధ్యాసనాని నిష్పాద్యన్తే । తైశ్చ దృఢాభ్యస్తైరజ్ఞానసంశయవిపర్యయనిరాసాత్ తత్త్వజ్ఞానం సమ్యగుదేతి । ఉదితస్య జ్ఞానస్య బాధకప్రమాణాభావాన్నివృత్తాయా అవిద్యాయాః పునరుత్పత్తికారణాభావాచ్చ నాస్తి తస్య శైథిల్యమ్ । వాసనాక్షయమనోనాశౌ తు దృఢాభ్యాసాభావాద్భోగప్రదేన ప్రారబ్ధేన తదా తదాబాధ్యమానత్వాచ్చ సవాతప్రదేశదీపవత్సహసా నివర్తేతే । తథా చ వసిష్ఠః-

"పూర్వేభ్యస్తు ప్రయత్నేభ్యో విషమోఽయం హి సమ్మతః ।
దుఃసాధ్యో వాసనాత్యాగః సుమేరూన్మూలనాదపి" ॥ - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౨౮.౧౦౯)
ఇతి ॥

అర్జునోఽపి
"చఞ్చలం హి మనః కృష్ణ ప్రమాథి బలవద్దృఢమ్ ।
తస్యాహం నిగ్రహం మన్యే వాయోరివ సుదుష్కరమ్" ॥ - (భగవద్గీతాయాం ౬.34) ఇతి ॥

తస్మాదిదానీన్తనానాం విద్వత్సంన్యాసినాం జ్ఞానస్యానువృత్తిమాత్రమ్ । వాసనాక్షయమనోనాశౌ తు ప్రయత్న సమ్పాద్యావితి స్థితమ్ ।

నను కేయం వాసనా యస్యాః క్షయాయ ప్రయతితవ్యమితి చేత్ తత్స్వరూపమాహ వసిష్ఠః -

"దృఢభావనయా త్యక్తపూర్వాపరవిచారణమ్ ।
యదాదానం పదార్థస్య వాసనా సా ప్రకీర్తితా ॥ ४౮॥

భావితం తీవ్రసంవేగాదాత్మనా యత్తదేవ సః ।
భవత్యాశు మహాబాహో విగతేతరసంస్మృతిః ॥ ౪౯॥

తాదృగ్రూపో హి పురుషో వాసనావివశీకృతః ।
సమ్పశ్యతి యదేవైతత్ సద్వస్త్వితి విముహ్యతి ॥ ౫౦॥

వాసనావేగవైవశ్యాత్ స్వరూపం ప్రజహాతి తత్ ।
భ్రాన్తం పశ్యతి దుర్దృష్టిః సర్వం మదవశాదివ" ॥ ౫౧॥ - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౨౮.౪౮-౫౧) ఇతి ॥

అత్ర చ స్వస్వదేశాచారకులధర్మభాషాభేదతద్గతాపశబ్దసుశబ్దాదిషు ప్రాణినామభినివేశః సామాన్యత ఉదాహరణమ్ । విశేషతస్తు భేదానుక్త్వా పశ్చాదుదాహరామః। యథోక్తాం వాసనామభిప్రేత్య బృహదారణ్యకే శ్రూయతే - "స యథాకామో భవతి తత్క్రతుర్భవతి యత్క్రతుర్భవతి తత్కర్మ కురుతే యత్కర్మ కురుతే తదభిసమ్పద్యతే" (బృ౦ ఉప౦ ౪.౪.౫) ఇతి ।
వాసనాభేదో వాల్మీకినా దర్శితః
"వాసనా ద్వివిధా ప్రోక్తా శుద్ధా చ మలినా తథా ।
మలినా జన్మహేతుః స్యాచ్ఛుద్ధా జన్మవినాశినీ ॥

"అజ్ఞానసుఘనాకారా ఘనాహఙ్కారశాలినీ ।
పునర్జన్మకరీ ప్రోక్తా మలినా వాసనా బుధైః ॥

పునర్జన్మాఙ్కురం త్యక్త్వా స్థితా సమ్భృష్టబీజవత్ ।
దేహార్థం ధ్రియతే జ్ఞాతజ్ఞేయా శుద్ధేతి చోచ్యతే" ॥ - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౧.౧౦ -౧౨) ఇతి ॥

దేహాదీనాం పఞ్చకోశానాం తత్సాక్షిణశ్చిదాత్మనశ్చ భేదావరకమజ్ఞానమ్, తేన సుష్ఠు ఘనీభూత ఆకారో యస్యాః సేయమజ్ఞానసుఘనాకారా । యథా క్షీరం తక్రమేలనేన ఘనీభవతి, యథా వా విలీనం ఘృతమత్యన్తశీతలప్రదేశే చిరమవస్థాపితం సుఘనీభవతి తథా వాసనా ద్రష్టవ్యా । ఘనీభావశ్చాత్ర భ్రాన్తిపరమ్పరా । తాం చాసురసమ్పద్వివరణే భగవానాహ -
"ప్రవృత్తిం చ నివృత్తిం చ జనా న విదురాసురాః ।
న శౌచం నాపి చాచారో న సత్యం తేషు విద్యతే ॥

అసత్యమప్రతిష్ఠం తే జగదాహురనీశ్వరమ్ ।
అపరస్పరసమ్భూతం కిమన్యత్ కామహైతుకమ్ ॥

ఏతాం దృష్టిమవష్టభ్య నష్టాత్మనోఽల్పబుద్ధయః ।
ప్రభవన్త్యుగ్రకర్మాణః క్షయాయ జగతోఽహితాః ।
కామమాశ్రిత్య దుష్పూరం దమ్భమానమదాన్వితాః ।
మోహాద్ గృహీత్వాసద్గ్రాహాన్ ప్రవర్తన్తేఽశుచివ్రతాః ॥

చిన్తామపరిమేయాం చ ప్రలయాన్తాముపాశ్రితాః ।
కామోపభోగపరమా ఏతావదితి నిశ్చితాః ॥

ఆశాపాశశతైర్బద్ధాః కామక్రోధపరాయణాః ।
ఈహన్తే కామభోగార్థమన్యాయేనార్థ సఞ్చయాన్" ॥ - (భగవద్గీతాయాం ౧౬ః ౭-౧౨)
ఇతి ॥

త ఆసురా జగదసత్యమాహుః । నాస్తి సత్యం వేదపురాణాదిప్రమాణం యస్మింస్తాదృశం జగదాహుః । వేదానాం ప్రామాణ్యం న మన్యన్త ఇత్యర్థః । అత ఏవ నాస్తీశ్వరః కర్తా వ్యవస్థాపకశ్చ యస్మింస్తాదృశం జగదాహుః । తర్హి కుతోఽస్య జగత ఉత్పత్తిం వదన్తీత్యత్రాహ - అపరస్పరేతి। అపరశ్చ పరశ్చేత్యపరస్పరమ్ । అపరస్పరతోఽన్యోన్యతః స్త్రీపురుషమిథునాత్
సమ్భూతం జగత్ । కిమన్యత్కారణమస్య ? నాస్త్యన్యత్కిఞ్చిత్; కిం తు కామహైతుకమ్, స్త్రీపురుషయోః కామ ఏవ ప్రవాహరూపేణ హేతురస్యేత్యాహురిత్యర్థః । ఘనాహఙ్కారశ్చ తత్రైవోదాహృతః-
"ఇదమద్య మయా లబ్ధమిమం ప్రాప్స్యే మనోరథమ్ ।
ఇదమస్తీదమపి మే భవిష్యతి పునర్ధనమ్ ॥

అసౌ మయా హతః శత్రుర్హనిష్యే చాపరానపి ।
ఈశ్వరోఽహమహం భోగీ సిద్ధోఽహం బలవాన్సుఖీ ॥

ఆఢ్యోఽభిజనవానస్మి కోఽన్యోఽస్తి సదృశో మయా ।
యక్ష్యే దాస్యామి మోదిష్య ఇత్యజ్ఞానవిమోహితాః ॥

అనేకచిత్తవిభ్రాన్తా మోహజాలసమావృతాః ।
ప్రసక్తాః కామభోగేషు పతన్తి నరకేఽశుచౌ" । - (భగవద్గీతాయాం ౧౬.౧౩ -౧౬) ఇతి ॥

ఏతేన పునర్జన్మకారణత్వముదాహృతం భవతి, తచ్చ పునః ప్రపఞ్చితం -
"ఆత్మసమ్భావితాః స్తబ్ధా ధనమానమదాన్వితాః ।
యజన్తే నామయజ్ఞైస్తే దమ్భేనావిధిపూర్వకమ ॥ ౧౭॥

అహఙ్కారం బలం దర్పం కామం క్రోధం చ సంశ్రితాః ।

మామాత్మపరదేహేషు ప్రద్విషన్తోఽభ్యసూయకాః ॥ ౧౮॥

తానహం ద్విషతః క్రూరాన్ సంసారేషు నరాధమాన్ ।
క్షిపామ్యజస్రమశుభానాసురీష్వేవ యోనిషు ॥ ౧౯॥

ఆసురీ యోనిమాపన్నా మూఢా జన్మని జన్మని ।
మామప్రాప్యైవ కౌన్తేయ తతో యాన్త్యధమాం గతిమ్” ॥ - (భగవద్గీతాయాం ౧౬.౧౭-౨౦) ఇతి ॥

శుద్ధవాసనా తు జ్ఞాతజ్ఞేయా । జ్ఞేయస్వరూపం త్రయోదశాధ్యాయే భగవానాహ -
“జ్ఞేయం యత్తత్ప్రవక్ష్యామి యజ్జ్ఞాత్వామృతమశ్నుతే ।
అనాదిమత్పరం బ్రహ్మ న సత్తన్నాసదుచ్యతే ॥ ౧౨॥

సర్వతః పాణిపాదం తత్సర్వతోఽక్షిశిరోముఖమ్ ।
సర్వతః శ్రుతిమల్లోకే సర్వమావృత్య తిష్ఠతి ॥ ౧౩॥

సర్వేన్ద్రియగుణాభాసం సర్వేన్ద్రియవివర్జితమ్ ।
అసక్తం సర్వభృచ్చైవ నిర్గుణం గుణభోక్తృ చ ॥ ౧౪॥

బహిరన్తశ్చ భూతానామచరం చరమేవ చ ।
సూక్ష్మత్వాత్ తదవిజ్ఞేయం దూరస్థం చాన్తికే చ తత్ ॥ ౧౫॥

అవిభక్తం చ భూతేషు విభక్తమివ చ స్థితమ్ ।
భూతభర్తృ చ తజ్జ్ఞేయం గ్రసిష్ణు ప్రభవిష్ణు చ ॥ ౧౬॥

జ్యోతిషామపి తజ్జ్యోతిస్తమసః పరముచ్యతే ।
జ్ఞానం జ్ఞేయం జ్ఞానగమ్యం హృది సర్వస్య విష్ఠితమ్” ॥ ౧౭॥ - (భగవద్గీతాయాం ౧౩.౧౨ -౧౭) ఇతి ॥

అత్ర తటస్థలక్షణస్వరూపలక్షణాభ్యామవగన్తుం సోపాధికనిరుపాధికస్వరూపద్వయముపన్యస్తమ్ । కదాచిత్సమ్బన్ధి సద్వ్యల్లక్షయతి తత్తటస్థలక్షణమ్ । తత్స్వరూపలక్షణమ్। యథా “కాకవద్దేవదత్తగృహమ్” ఇతి తథా కాలత్రయసమ్బన్ధి సద్వ్యల్లక్షయతి తత్స్వరూపలక్షణమ్ । యథా “ప్రకృష్టప్రకాశశ్చన్ద్రః” ఇతి ।
నను త్యక్తపూర్వాపరవిచారత్వం వాసనాలక్షణముక్తం ; జ్ఞేయజ్ఞానం చ విచారజన్యమ్; అతో న శుద్ధాయాం తల్లక్షణమస్తి ।
మైవమ్, లక్షణే దృఢ‌ భావనయేత్యుక్తత్వాత్। యథా బహుషు జన్మసు దృఢ‌ భావితత్వేనాస్మిఞ్జన్మ వినైవ పరోపదేశమహఙ్కారమమకారకామక్రోధాదయో మలినవాసనా ఉత్పద్యన్తే

తథా ప్రాథమికస్య బోధస్య విచారజన్యత్వేఽపి దీర్ఘకాలనైరన్తర్యసత్కారైర్భావితే తత్త్వే పశ్చాద్వాక్యయుక్తిపరామర్శమన్తరేణైవ పురోవర్తిఘటాదివత్సహసా తత్త్వం పరిస్ఫురతి; తాదృశ్యా బోధానువృత్త్యా సహిత ఇన్ద్రియవ్యవహారః శుద్ధవాసనా । సా చ దేహజీవనమాత్రాయోపయుజ్యతే, న తు దమ్భదర్పాద్యాసురసమ్పదుత్పాదనాయ, నాపి జన్మాన్తరహేతుధర్మాధర్మోత్పాదనాయ । యథా భృష్టాని వ్రీహ్యాదిబీజాని కుసూలపూరణమాత్రాయోపయుక్తాని, న తు రుచిరాన్నాయ నాపి సస్యనిష్పత్తయే, తద్వత్ ।

మలినా చ వాసనా త్రివిధా, లోకవాసనా శాస్త్రవాసనా దేహవాసనా చేతి । సర్వే జనా యథా మాం న నిన్దన్తి యథా వా స్తువన్తి తథైవ సర్వదాచరిష్యామీత్యభినివేశో లోకవాసనా । తస్యాశ్చ సమ్పాదయితుమశక్యత్వాన్మలినత్వమ్ । తథా హి -

“కో న్వస్మిన్సామ్ప్రతం లోకే గుణవాన్కశ్చ వీర్యవాన్” । - (రామాయణే ౧.౧.౨) ॥

ఇత్యాదినా బహుధా వాల్మీకిః పప్రచ్ఛ ।

“ఇక్ష్వాకువంశప్రభవో రామో నామ జనైః శ్రుతః” । - (రామాయణే ౧.౧.౮) ॥

ఇత్యాదినా ప్రత్యుత్తరం నారదో దదౌ ।

తాదృశస్యాపి రామస్య పతివ్రతాశిరోమణిభూతాయా జగన్మాతుః సీతాయాశ్చ శ్రోతుమశక్యో జనాపవాదః సమ్ప్రవృత్తః; కిము వక్తవ్యమన్యేషాం ? తథా హి దేశవిశేషేణ పరస్పరం నిన్దాబాహుల్యముపలభ్యతే । దాక్షిణాత్యైర్వ్యౌదీచ్యా ఔత్తరా వేదవిదో విప్రా మాంసభక్షిణో నిన్ద్యన్తే । ఔత్తరైశ్చ మాతులసుతోద్వాహినో యాత్రాసు మృద్భాణ్డవాహినో దాక్షిణాత్యా

నిన్ద్యన్తే । బహ్వృచా ఆశ్వలాయనశాఖాం కాణ్వశాఖాయాః ప్రశస్తాం మన్యన్తే । వాజసనేయినస్తు వైపరీత్యేన । ఏవం స్వస్వకులగోత్రబన్ధువర్గేష్టదేవతాదిప్రశంసా పరకీయనిన్దాచ ఆవిద్వదఙ్గనాగోపాలం సర్వత్ర ప్రసిద్ధా । ఏతదేవాభిప్రేత్యోక్తం -

“శుచిః పిశాచో విచలో విచక్షణః
క్షమోఽప్యశక్తో బలవాంశ్చ దుష్టః ।
నిశ్చిత్తచోరః సుభగోఽపి కామీ
కో లోకమారాధయితుం సమర్థః” ॥ “ఇతి,

“విద్యతే న ఖలు కశ్చిదుపాయః
సర్వలోకపరితోషకరో యః ।
సర్వథా స్వహితమాచరణీయం
కిం కరిష్యతి జనో బహుజల్పః” ॥ ఇతి చ ।

అతో లోకవాసనాయా మలినత్వమభిప్రేత్య యోగీశ్వరస్య తుల్యనిన్దాస్తుతిత్వం మోక్షశాస్త్రేషు వర్ణితమ్ । శాస్త్రవాసనా త్రివిధా, పాఠవ్యసనం బహుశాస్త్రవ్యసనమనుష్ఠానవ్యసనం చేతి । పాఠవ్యసనం భరద్వాజేఽవగమ్యతే । స హి పురుషాయుషత్రయేణ బహూన్వేదానధీత్యేన్ద్రేణ చతుర్థాయుషి ప్రలోభితస్తత్రాపి పరిశిష్టవేదాధ్యయనాయోద్యమం చకార । తస్యాపి పాఠస్యాశక్యత్వాన్మలినవాసనాత్వమ్ । తాం చాశక్యతామిన్ద్రః ప్రతిబోధ్య పాఠాన్నివర్త్య తతోఽప్యధికాయ పురుషార్థాయ సగుణబ్రహ్మవిద్యాముపదిదేశ । తదేతత్సర్వం తైత్తిరీయబ్రాహ్మణే ద్రష్టవ్యమ్ ।
తథైవాత్యన్తికపురుషార్థాభావాద్బహుశాస్త్రవ్యసనస్య మాలిన్యం కావషేయగీతాయాముపలభ్యతే-

“కశ్చిన్మునిర్దుర్వాసా బహువిధశాస్త్రపుస్తకభారైః సహ మహాదేవం నమస్కర్తుమాగతస్తత్సభాయాం మునినా నారదేన భారవాహిగర్దభసామ్యమాపాదితః కోపాత్పుస్తకాని లవణార్ణవే పరిత్యజ్య మహాదేవేనాత్మవిద్యాయాం ప్రవర్తితః” ఇతి । ఆత్మవిద్యా చానన్తర్ముఖస్య గురుకారుణ్యరహితస్య న వేదశాస్త్రమాత్రేణోత్పద్యతే ।
తథా చ శ్రుతిః-
“నాయమాత్మా ప్రవచనేన లభ్యో న మేధయా న బహునా శ్రుతేన” (కఠోపనిషది ౧.౨.౨౩)
ఇతి ।
అన్యత్రాప్యుక్తం -
“బహుశాస్త్రకథాకన్థారోమన్థేన వృథైవ కిమ్ ।
అన్వేష్టవ్యం ప్రయత్నేన తత్త్వజ్ఞైర్జ్యోతిరాన్తరమ్” ॥ ఇతి,
“అధీత్య చతురో వేదాన్ధర్మశాస్త్రాణ్యనేకశ ।
బ్రహ్మతత్త్వం న జానాతి దర్వీ పాకరసం యథా” ॥ ఇతి చ । - (ముక్తికోపనిషది ౨.౬౩, ౬౫) ॥

నారదశ్చతుఃషష్టికలాకుశలోఽప్యనాత్మవిత్త్వేనానుతప్తః సనత్కుమారముపససాద ఇతిచ్ఛన్దోగా అధీయతే । అనుష్ఠానవ్యసనం విష్ణుపురాణే నిదాఘస్యోపలభ్యతే । వాసిష్ఠరామాయణే దాశూరస్య । నిదాఘో హి ఋభుణా పునః పునః ప్రబోధ్యమానోఽపి కర్మశ్రద్ధాజాడ్యం చిరం న జహౌ । దాశూరశ్చాత్యన్తశ్రద్ధాజాడ్యేనానుష్ఠానాయ శుద్ధప్రదేశం భూమౌ న క్వాప్యుపలేభే । అస్యాశ్చ కర్మవాసనాయాః పునర్జన్మహేతుత్వాన్మలినత్వమ్ ।
తథా చాథర్వణికా అధీయతే-
“ప్లవా హ్యేతే అదృఢ౹ా యజ్ఞరూపా
అష్టాదశోక్తమవరం యేషు కర్మ ।

ఏతచ్ఛ్రేయో యేఽభినన్దన్తి మూఢా
జరామృత్యుం తే పునరేవాపి యన్తి ॥

అవిద్యాయామన్తరే వర్తమానాః
స్వయం ధీరాః పణ్డితమ్మన్యమానాః ।
జఙ్ఘన్యమానాః పరియన్తి మూఢా
అన్ధేనైవ నీయమానా యథాన్ధాః ॥

అవిద్యాయాం బహుధా వర్తమానా
వయం కృతార్థా ఇత్యభిమన్యన్తి బాలాః ।
యత్కర్మిణో న ప్రవేదయన్తి రాగాత్-
తేనాతురాః క్షీణలోకాశ్చ్యవన్తే ॥

ఇష్టాపూర్తం మన్యమానా వరిష్ఠం
నాన్యచ్ఛ్రేయో వేదయన్తే ప్రమూఢాః ।
నాకస్య పృష్ఠే తే సుకృతేఽనుభూత్వే-
మం లోకం హీనతరం వా విశన్తి” ॥ - (ముణ్డకోపనిషది ౧.౨.౭-౧౦) ॥

భగవతాప్యుక్తమ్-
“యామిమాం పుష్పితాం వాచం ప్రవదన్త్యవిపశ్చితః ।
వేదవాదరతాః పార్థ నాన్యదస్తీతి వాదినః ॥

కామాత్మానః స్వర్గపరా జన్మకర్మఫలప్రదామ్ ।
క్రియావిశేషబహులాం భోగైశ్వర్యగతిం ప్రతి ॥

భోగైశ్వర్యప్రసక్తానాం తయాపహృతచేతసామ్ ।
వ్యవసాయాత్మికా బుద్ధిః సమాధౌ న విధీయతే ॥

త్రైగుణ్యవిషయా వేదా నిస్త్రైగుణ్యో భవార్జున ।
నిర్ద్వన్ద్వో నిత్యసత్త్వస్థో నిర్యోగక్షేమ ఆత్మవాన్ ॥

యావానర్థ ఉదపానే సర్వతః సమ్ప్లుతోదకే ।
తావాన్సర్వేషు వేదేషు బ్రాహ్మణస్య విజానతః” ॥ - (భగవద్గీతాయాం ౨.౪౨-౪౬) ఇతి ॥

దర్పహేతుత్వాచ్చ శాస్త్రవాసనాయా మలినత్వమ్ । శ్వేతకేతురల్పేనైవ కాలేన సర్వాన్వేదానధీత్య దర్పేణ పితురపి పురతో వినయం న చకారేతిచ్ఛన్దోగాః షష్ఠాధ్యాయే పఠన్తి। తథా బాలాకిః కానిచిదుపాసనాన్యవగత్య దృప్త ఉశీనరాదిషు బహుషు దేశేషు

దిగ్విజయేన బహూన్విప్రానవజ్ఞాయ కాశ్యామజాతశత్రుం బ్రహ్మవిచ్ఛిరోమణిమనుశాసితుం ధార్ష్ట్యం చకారేతి కౌషీతకినో వాజసనేయినశ్చాధీయతే ।

దేహవాసనాప్యాత్మత్వగుణాధానదోషాపనయనభ్రాన్తిభేదాత్ త్రివిధా । తత్రాత్మత్వం భాష్యకార ఉదాజహార - "దేహమాత్రం చైతన్యవిశిష్టమాత్మేతి ప్రాకృతా జనా లౌకాయతికాశ్చ ప్రతిపన్నాః" (బ్రహ్మసూత్రభాష్యే ౧.౧.౧) ఇతి । "స వా ఏష పురుషోఽన్నరసమయః" ఇత్యారభ్య "తస్మాదన్నం తదుచ్యతే" (తై౦ ఉప౦ ౨.౧.౨) ఇత్యన్తేన గ్రన్థేన తామేవ ప్రాకృతప్రతిపత్తిం తైత్తిరీయాః స్పష్టీకుర్వన్తి । "విరోచనః ప్రజాపతినానుశిష్టోఽపి స్వచిత్తదోషేణ దేహాత్మబుద్ధిం దృఢీకృత్యాసురాన్సర్వాననుశశాస" ఇతిచ్ఛన్దోగా అష్టమాధ్యాయే సమామనన్తి ।

గుణాధానం ద్వివిధం లౌకికం శాస్త్రీయం చేతి । సమీచీనశబ్దాదిసమ్పాదనం లౌకికమ్ । కోమలధ్వనినా గాతుమధ్యేతుం వా తైలపానమరీచభక్షణాదిషు లోకాః ప్రయతన్తే । మృదుస్పర్శాయ లోకాః పుష్టికరావౌషధాహారా-వుపయుఞ్జతే । లావణ్యాయాభ్యఙ్గోద్వర్తనదుకూలాలఙ్కారానుపసేవన్తే । సౌగన్ధ్యాయ స్రగాలేపనే ధారయన్తి । శాస్త్రీయం గుణమాధాతుం గఙ్గాస్నానసాలగ్రామతీర్థాదికం సమ్పాదయన్తి ।

దోషాపనయనం చ చికిత్సకోక్తైరౌషధైర్ముఖాదిప్రక్షాలనేన చ లౌకికమ్ । శౌచాచమనాదిభిర్వైదిక-మిత్యుభయవిధమ్ । అస్యాశ్చ దేహవాసనాయా మాలిన్యం వక్ష్యతే । దేహస్యాత్మత్వం తావదప్రామాణికత్వాదశేష-దుఃఖహేతుత్వాచ్చ మలినత్వమ్ । అస్మింశ్చార్థే పూర్వాచార్యైః సర్వైరపి పరాక్రాన్తమ్ । గుణాధానం చ ప్రాయేణ న పశ్యామః । ప్రసిద్ధా ఏవ గాయకా అధ్యాపకాశ్చ ప్రయతమానా అపి బహవో ధ్వనిసౌష్ఠవం న లభన్తే । మృదుస్పర్శోఽఙ్గపుష్టిశ్చ న నియతౌ । లావణ్యసౌగన్ధ్యే అపి దుకూలస్రగాదినిష్ఠే న తు దేహనిష్ఠే । అత ఏవ విష్ణుపురాణేఽభిహితమ్-

"మాంసాసృక్పూయవిణ్మూత్రస్నాయుమజ్జాస్థిసంహతౌ ।
దేహే చేత్ప్రీతిమాన్మూఢో భవితా నరకేఽపి సః" ॥ - (వి। పురాణే ౧.౧౭.౬౩) ॥

"స్వదేహాశుచిగన్ధేన న విరజ్యేత యః పుమాన ।
వైరాగ్యకారణం తస్య కిమన్యదుపదిశ్యతే" ॥ **ఇతి । - (ముక్తికోపనిషది ౨.౬౬) ॥

** స్వదేహస్య విగన్ధేన విరజ్యతే న యో నరః ॥ ౮౦॥

విరాగకారణం తస్య కిమన్యదుపదిశ్యతే ।
సర్వమేవ జగత్పూతం దేహమేవాశుచిః పరమ్ ॥ ౮౧॥ - పద్మపురాణే (గురుమణ్డలగ్రన్థమాలాయామ్) ౨.౬౬.౮౦-౮౧॥

స్వదేహాశుచిగన్ధేన యో విర్జ్యేత మానవః ।
విరాగకారణం తస్య కిమన్యదుపదిశ్యతే ॥ ౮౦॥ - తత్రైవ (ఆనన్దాశ్రమగ్రన్థావల్యాం ౧౩౧) ౨.౬౬.౮౦॥

శాస్త్రీయం చ గుణాధానం ప్రబలేన శాస్త్రాన్తరేణాపోహ్యతే, యథా "న హింస్యాత్సర్వా భూతాని" (మహాభారతే 3.౨౦3.౪౫) ఇత్యస్య, "అగ్నీషోమీయం పశుమాలభేత (త్రైం సం౦ ౬-౧-౧౧-౬) ఇత్యనేనాపవాదస్తద్వత్ । ప్రబలతరం శాస్త్రమేతదన్యశాస్త్రాపేక్షయా-
"యస్యాత్మబుద్ధి కుణపే త్రిధాతుకే
స్వధీః కలత్రాదిషు భౌమ ఇజ్యధీః ।
యస్తీర్థబుద్ధిః సలిలే న కర్హిచిజ్ -
జనేష్వభిజ్ఞేషు స ఏవా గోఖరః" ॥ - (భాగవతే ౧౦.౮౪.౧౩) ॥

"అత్యన్తమలినో దేహో దేహీ చాత్యన్తనిర్మలః ।
ఉభయోరన్తరం జ్ఞాత్వా కస్య శౌచం విధీయతే" ॥ ఇత్యాది । - (సూతసంహితాయాం ౨.౧౪.౧౯) ॥

యద్యప్యనేన శాస్త్రేణ దోషాపనయనం ప్రతిషిధ్యతే న తు గుణాధానమ్, తథాపి సతి విరోధిని ప్రబలప్రదోషే గుణ ఆధాతుమశక్య ఇత్యర్థాద్ గుణాధానస్య ప్రతిషేధః । అత్యన్తమాలిన్యం చాత్ర మైత్రాయణీయశాఖాయాం శ్రూయతే - "భగవన్నస్థిచర్మస్నాయుమజ్జామాంసశుక్రశోణితాదూషతే విణ్మూత్రవాతపిత్తకఫసఙ్ఘాతే దుర్గన్ధే నిఃసారేఽస్మి-ఞ్ఛరీరే కిం కామోపభోగైః" (౧.౧.౨) ఇతి, శరీరమిదం మైథునాదేవోద్భూతం సంవిద్వ్యపేతం నిరయ ఇవ మూత్రద్వారేణ నిష్క్రాన్తమస్థిభిశ్చితం మాంసేనానులిప్తం చర్మణావనద్ధం విణ్మూత్రపిత్తకఫమజ్జామేదోవసాభిరన్యైశ్చ మలైర్బహుభిః పరిపూర్ణం కోశ ఇవ వసునా" ఇతి చ । చికిత్సయా చ రోగశాన్తిర్న నియతా । శాన్తోఽపి రోగః కదాచిత్పునరుదేతి । నవభిశ్ఛిద్రైర్నిరన్తరం స్రవత్సు మలేషు రోమకూపైరసఙ్ఖ్యాతైః స్విన్నే గాత్రే కో నామ ఖేదేన ప్రక్షాలయితుం శక్నుయాత్ ? తదుక్తం పూర్వాచార్యైః -
"నవచ్ఛిద్రయుతా దేహాః స్రవన్తి ఘటికా ఇవ ।
బాహ్యశౌచైర్న శుధ్యన్తి నాన్తః శౌచం చ విద్యతే" ॥

అతో దేహవాసనా మలినా । తదేతన్మాలిన్యమభిప్రేత్య వసిష్ఠ ఆహ -
"ఆపాదమస్తకమహం మాతాపితృవినిర్మితః ।
ఇత్యేకో నిశ్చయో రామ బన్ధాయాసద్విలోకనాత్" ॥ - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౨౦.౪౨) ॥

"సా కాలసూత్రపదవీ సా మహావీచివాగురా ।

సాసిపత్రవనశ్రేణీ యా దేహేఽహమితి స్థితిః ॥
సా త్యాజ్యా సర్వయత్నేన సర్వనాశేఽప్యుపస్థితే ।
స్ప్రష్టవ్యా సా న భవ్యేన సశ్వమాంసేవ పుల్కసీ ॥ - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౧౮.౧౬-౧౭)
ఇతి ॥

తదేతల్లోకశాస్త్రదేహవాసనాత్రయమవివేకినాముపాదేయత్వేన ప్రతిభాసమానమపి వివిదిషోర్వేదనోత్పత్తివిరోధి-త్వాద్విదుషో జ్ఞానప్రతిష్ఠావిరోధిత్వాచ్చ వివేకిభిర్హేయమ్ ।
అత ఏవ స్మర్యతే-
“లోకవాసనయా జన్తోః శాస్త్రవాసనయాపి చ ।
దేహవాసనయా జ్ఞానం యథావన్నైవ జాయతే” ॥ - (సూతసంహితాయాం ౪.౧౪.౫౧)
ఇతి ॥

యా తు దమ్భదర్పాద్యాసురసమ్పద్రూపా మానసవాసనా, తస్యా నరకహేతుత్వాన్మాలిన్యమతిప్రసి
। అతః కేనాప్యుపాయేన వాసనాచతుష్టయస్య క్షయః సమ్పాదనీయః । యథా వాసనాయాః క్షయః సమ్పాదనీయస్తథా మనసోఽపి ।
న చ తార్కికవన్నిత్యద్రవ్యమణుపరిమాణం మనో వైదికా అభ్యుపగచ్ఛన్తి యేన మనోనాశో దుఃసమ్పాదః స్యాత్ । కిం తర్హి సావయవమనిత్యం సర్వదా జతుసువర్ణాదివద్బహువిధపరిణామార్హం ద్రవ్యం మనః ।
తస్య లక్షణం ప్రమాణం చ వాజసనేయినః సమామనన్తి - “కామః సఙ్కల్పో విచికిత్సా శ్రద్ధాశ్రద్ధా ధృతిరధృతిర్హ్రీర్ధీర్భీరిత్యేతత్సర్వం మన ఏవ” (బృహదారణ్యకే ఉపం .౧.౫.3) ఇత్యేతల్లక్షణమ్ ।
యాః కామాదివృత్తయః క్రమేణోత్పద్యమానాశ్చాక్షుషప్రత్యక్షఘటాదివత్సాక్షిప్రత్యక్షేణాతిస్పష్టం భాసన్తే తదుపాదానం మన ఇత్యర్థః । “అన్యత్రమనా అభూవం నాదర్శమన్యత్రమనా అభూవం నాశ్రౌషమ్” (బృహ। ఉపం .౧.౫.3) ఇతి “మనసా హ్యేవ పశ్యతి మనసా శ◌ృణోతి” (బృహ। ఉపం .౧.౫.3) ఇత్యేతత్ప్రమాణమ్ ।
చక్షుఃసన్నికృష్టః స్ఫీతాలోకమధ్యవర్తీ ఘటః శ్రోత్రసన్నికృష్ట ఉచ్చైః పఠితో వేదశ్చ యస్యానవధానే సతి న ప్రతీయతే, సతి తు ప్రతీయతే, అవధానే తు ప్రతీయతే, తాదృశం సర్వవిషయోపలబ్ధిసాధారణకరణమన్వయ-వ్యతిరేకాభ్యాం ప్రతీయత ఇత్యర్థః । “తస్మాదపి పృష్ఠత ఉపస్పృష్టో మనసా విజానాతి” (బృ। ఉపం .౧.౫.3) ఇత్యేతదుదాహరణమ్ ।
యస్మాచ్చ లక్షణప్రమాణాభ్యాం సిద్ధం మనస్తస్మాత్తదేవముదాహరణీయమ్।

పృష్ఠభాగేప్యఽన్యేనోపస్పృష్టో దేవదత్తో విశేషేణ జానాతి హస్తస్పర్శోఽయమఙ్గులిస్పర్శోఽయమితి । న హి తత్ర చక్షుః ప్రసరతి, త్వగిన్ద్రియం తు మార్దవకాఠిన్యమాత్రగ్రహణ ఉపక్షీణమ్ । తస్మాన్మన ఏవ విశేషజ్ఞానకారణం పరిశిష్యతే । తచ్చ మననాన్మన ఇతి చేతనాచ్చిత్తమితి చాభిధీయతే । తచ్చ చిత్తం సత్త్వరజస్తమోగుణాత్మకం ప్రకాశప్రవృత్తిమోహానాం సత్త్వాదికార్యాణాం తత్ర దర్శనాత్ । ప్రకాశాదీనాం చ గుణకార్యత్వం గుణాతీతలక్షణేఽవగమ్యతే- “ప్రకాశం చ ప్రవృత్తిం చ మోహమేవ చ పాణ్డవ” (భగవద్గీతాయాం ౧౪.౨౨) ఇత్యభిధానాత్ ।

సాఙ్ఖ్యశాస్త్రేఽపి - “ప్రకాశప్రవృత్తిమోహా నియమార్థాః” ఇత్యుక్తమ్ । ప్రకాశో నామ నాత్ర సితభాస్వరరూపం కిం తు జ్ఞానమ్ ।

“సత్త్వాత్సఞ్జాయతే జ్ఞానం రజసో లోభ ఏవ చ ।
ప్రమాదమోహౌ తమసో భవతోఽజ్ఞానమేవ చ” ॥ - (భగవద్గీతాయాం ౧౪.౧౭) ॥

ఇత్యుక్తత్వాత్ ।

జ్ఞానవత్సుఖమపి సత్త్వకార్యమ్ । తదప్యుక్తమ్-

“సత్త్వం సుఖే సఞ్జయతి రజః కర్మణి భారత ।
జ్ఞానమావృత్య తు తమః ప్రమాదే సఞ్జయత్యుత” ॥ - (భగవద్గీతాయాం ౧౪.౯) ఇతి ॥

సముద్రతరఙ్గవన్నిరన్తరం పరిణమమానేషు గుణేషు కదాచిత్కశ్చిదుద్భవతి । ఇతరావభిభూయేతే । తదుక్తమ్-

“రజస్తమశ్చాభిభూయ సత్త్వం భవతి భారత ।
రజః సత్త్వం తమశ్చైవ తమః సత్త్వం రజస్తథా” ॥ - (తత్రైవ ౧౪.౧౦) ఇతి ॥

“బాధ్యబాధకతాం యాన్తి కల్లోలా ఇవ సాగరే” । - (విష్ణుపురాణే ౫.౧.౨౦) ఇతి చ ॥

తత్ర తమస ఉద్భవే సత్యాసురసమ్పదుదేతి । రజస ఉద్భవే సతి లోకాదివాసనాస్తిస్రో భవన్తి । సత్త్వస్యోద్భవే సతి దైవీ సమ్పదుపజాయతే । ఏతదేవాభిప్రేత్యోక్తమ్-

“సర్వద్వారేషు దేహేఽస్మిన్ ప్రకాశ ఉపజాయతే ।
జ్ఞానం యదా తదా విద్యాద్వివృద్ధం సత్త్వమిత్యుత” ॥ - (భగవద్గీతాయాం ౧౪.౧౧) ఇతి ॥

యద్యప్యన్తఃకరణం త్రిగుణాత్మకం భాసతే, తథాపి సత్త్వమేవాస్య ముఖ్యముపాదానకారణమ్ । రజస్తమసీ తూపష్టమ్భకే । ఉపాదానసహకారిభూతా అవయవా ఉపష్టమ్భకాః। అత ఏవ జ్ఞానినో యోగాభ్యాసేన రజస్తమసోరపనీతయోః సత్త్వమేవ స్వరూపం పరిశిష్యతే । ఏతదేవాభిప్రేత్యోక్తమ్- “జ్ఞస్య చిత్తమచిత్తం స్యాజ్జ్ఞచిత్తం సత్త్వముచ్యతే” ఇతి ।

తచ్చ సత్త్వం చాఞ్చల్యహేతురజోగుణశూన్యత్వాదేకాగ్రమ్ । భ్రాన్తికల్పితానాత్మస్వరూపస్థూలపదా
తమోగుణశూన్యత్వాత్సూక్ష్మమ్ । తత ఆత్మదర్శనయోగ్యమ్ । అత ఏవ శ్రుతిః-
“దృశ్యతే త్వగ్ర్యయా బుద్ధ్యా సూక్ష్మయా సూక్ష్మదర్శిభిః” । - (కఠం ఉపం ౧.౩.౧౨)
ఇతి ॥

న ఖలు వాయునా దోధూయమానేన ప్రదీపేన మణిముక్తాదిలక్షణాని నిర్ధారయితుం శక్యన్తే । నాపి స్థూలేన ఖనిత్రేణ సూచ్యేవ సూక్ష్మపటస్యూతిః సమ్భవతి । తదేతదీదృశం సత్త్వమేవాయోగిషు తమోగుణగర్భితేన రజోగుణేనోపసృష్టం బహువిధద్వైతసఙ్కల్పేన చేతయమానం చిత్తం భవతి । తచ్చిత్తం తమోగుణాధిక్యే సత్యాసురీం సమ్పదముపచిన్వత్పీనం భవతి । తథాహ వసిష్ఠః-
“అనాత్మన్యాత్మభావేన దేహభావనయా తథా ।
పుత్రదారైః కుటుమ్బైశ్చ చేతో గచ్ఛతి పీనతామ్ ॥

అహఙ్కారవికారేణ మమతామలలీలయా ।
ఇదం మమేతిభావేన చేతో గచ్ఛతి పీనతామ్ ॥

ఆధివ్యాధివిలాసేన సమాశ్వాసేన సంసృతౌ ।
హేయాదేయవిభాగేన చేతో గచ్ఛతి పీనతామ్ ॥

స్నేహేన ధనలోభేన లాభేన మణియోషితామ్ ।
ఆపాతరమణీయేన చేతో గచ్ఛతి పీనతామ్ ॥

దురాశాక్షీరపానేన భోగానిలబలేన చ ।
ఆస్థాదానేన చారేణ చిత్తాహిర్యాతి పీనతామ్” ॥ - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౨౪.౧౭-౨౧) ఇతి ॥

ఆస్థా నామ ప్రపఞ్చే సత్యత్వబుద్ధిః, తస్యా ఆదానమఙ్గీకారః, స ఏవ చారో గమనాగమనక్రియా తేనేతి । తదేవం వినాశనీయయోర్వాసనామనసోః స్వరూపం నిరూపితమ్ ।
అథ వాసనాక్షయమనోనాశౌ క్రమేణ నిరూప్యేతే । తత్ర వాసనాక్షయప్రకారమాహ వసిష్ఠః-
“బన్ధో హి వాసనాబన్ధో మోక్షః స్యాద్వాసనాక్షయః ।
వాసనాస్త్వం పరిత్యజ్య మోక్షార్థిత్వమపి త్యజ ॥

మానసీర్వాసనాః పూర్వం త్యక్త్వా విషయవాసనాః ।
మైత్ర్యాదిభావనానామ్నీర్గృహాణామలవాసనాః ॥

తా అప్యన్తః పరిత్యజ్య తాభిర్వ్యవహరన్నపి ।

అన్తః శాన్తతమస్స్నేహో భవ చిన్మాత్రవాసనః ॥

తామప్యన్తః పరిత్యజ్య మనోబుద్ధిసమన్వితామ్ ।
శేషే స్థిరసమాసీనో యేన త్యజసి తత్త్యజ” ॥ - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౧౮.౨౦-౨౩) ఇతి ॥

అత్ర మానసవాసనాశబ్దేన పూర్వోక్తాస్తిస్రో లోకశాస్త్రదేహవాసనా వివక్షితాః । విషయవాసనాశబ్దేన దమ్భదర్పాద్యాసురసమ్పద్వివక్షితా । మృదుతీవ్రత్వే తద్వివక్షాభేదకారణే । యద్వా శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధా విషయాః, తేషాం కామ్యమానత్వదశాజన్యః సంస్కారో మానసవాసనా । భుజ్యమానత్వదశాజన్యః సంస్కారో విషయవాసనా । అస్మిన్పక్షే పూర్వోక్తానాం చతసృణామనయోరేవాన్తర్భావః, అన్తర్బాహ్యావ్యతిరేకేణ వాసనాన్తరాసమ్భవాత్ ।
నను వాసనాయాః పరిత్యాగః కథం ఘటతే ? న హి తాసాం మూర్తిరస్తి సమ్మార్జనీసమూహితధూలితృణవద్ధస్తేనోద్ధృత్య బహిస్త్యక్ష్యామః ।
మైవమ్; ఉపవాసజాగరణవత్తదుపపత్తేః । స్వభావప్రాప్తయోర్భుజిక్రియానిద్రయోరమూర్తత్వేఽపి తత్పరిత్యాగరూపే ఉపవాసజాగరణే సర్వైరప్యనుష్ఠీయేతే; తద్వదత్రాప్యస్తు ।
“అద్య స్థిత్వా నిరాహారం” ** ఇత్యాదిమన్త్రేణ సఙ్కల్పం కృత్వా సావధానత్వేనావస్థానం తత్ర త్యాగ ఇతి చేత్,
** అద్య స్థిత్వా నిరాహారః సర్వభోగవివర్జితః ।
శ్వో భక్ష్యే పుణ్డరీకాక్ష శరణం మే భవాచ్యుత ॥ -పద్మపురాణే ఉత్తరఖణ్డే (౬) ౬౧.౨౩॥

అత్రాపి న తద్దణ్డనివారితమ్, ప్రేషమన్త్రేణ సఙ్కల్ప్యాప్రమత్తత్వేనావస్థాతుం శక్యత్వాత్ । వైదికమన్త్రానధికారిణాం తు భాషయా సఙ్కల్పోఽస్తు । యది తత్ర శాకసూపౌదనాదిసన్నిధిత్యాగస్తర్హి స్రక్చన్దనవనితాసన్నిధిపరిత్యాగోఽస్తు । అథ తత్ర బుభుక్షానిద్రాలస్యాదివిస్మారకైః పురాణశ్రవణదేవపూజా-నృత్యగీతవాదిత్రాదిభిశ్చిత్తముపలాల్యేత, తర్హ్యత్రాపి మైత్ర్యాదిభిస్తదుపలాలయే । మైత్ర్యాదయశ్చ పతఞ్జలినా సూత్రితాః- “మైత్రీకరుణాముదితోపేక్షాణాం సుఖదుఃఖపుణ్యాపుణ్యవిష భావనాతశ్చిత్తప్రసాదనం” (౧.33) ఇతి ।
చిత్తం హి రాగద్వేషపుణ్యపాపైః కలుషీక్రియతే । రాగద్వేషౌ చ పతఞ్జలిః సూత్రయామాస - “సుఖానుశయీ రాగః” (౨.౭) ; “దుఃఖానుశయీ ద్వేషః” (౨.౮) ఇతి । స్వేనానుభూయమానం సుఖమనుశేతే కశ్చిద్ధీవృత్తివిశేషః “సుఖజాతీయం మే సర్వం భూయాత్” ఇతి । తచ్చ దృష్టాదృష్టసామగ్ర్యభావాన్న సమ్పాదయితుం శక్యమ్ । అతః స రాగశ్చిత్తం కలుషీకరోతి ।
యదా సుఖష్వయం మైత్రీం భావయేత్ “సర్వేఽప్యేతే సుఖినో మదీయాః” ఇతి , తదా

తత్సుఖం స్వకీయమేవ సమ్పన్నమితి భావయతస్తత్ర రాగో నివర్తతే, యథా స్వస్య రాజ్యాభావేఽపి పుత్రాదిరాజ్యమేవ స్వకీయం రాజ్యం తద్వత్ । నివృత్తే చ రాగే వర్షాస్వతీతాసు శరత్సరిదివ చిత్తం ప్రసీదతి ।
తథా దుఃఖమనుశేతే కశ్చిత్ప్రత్యయః "ఈదృశం సర్వం దుఃఖం సర్వదా మే మా భూత్" ఇతి । తచ్చ రోగశత్రువ్యాఘ్రాదిషు సత్సు న నివారయితుం శక్యమ్ । న చ సర్వే దుఃఖహేతవో హన్తుం శక్యన్తే । తతః స ద్వేషః సదా హృదయం దహతి । యదా స్వస్యేవ పరేషాం సర్వేషాం ప్రతికూలం దుఃఖం మా భూదిత్యనేన ప్రకారేణ కరుణాం దుఃఖిషు ప్రాణిషు భావయేత్ తదా వైర్యాదిద్వేషనివృత్తౌ చిత్తం ప్రసీదతి । అత ఏవ స్మర్యతే -
"ప్రాణా యథాత్మనోఽభీష్టా భూతానామపి తే తథా ।
ఆత్మౌపమ్యేన భూతానాం దయాం కుర్వన్తి సాధవః" ॥ - (మహాభారతే ౧౩.౧౧౬.౨౧-౨౨**) ॥

(**ఆత్మౌపమ్యేన గన్తవ్యం బుద్ధిమద్భిర్మహాత్మభిః)
తత్ప్రకారం చ మహాన్తో దర్శయన్తి-
"సర్వేఽత్ర సుఖినః సన్తు సర్వే సన్తు నిరామయాః ।
సర్వే భద్రాణి పశ్యన్తు మా కశ్చిద్దుఃఖమాప్నుయాత్" ॥ ఇతి ।
తథా హి ప్రాణినః స్వభావత ఏవ పుణ్య నానుతిష్ఠన్తి, పాపం త్వనుతిష్ఠన్తి । తదాహుః-
"పుణ్యస్య ఫలమిచ్ఛన్తి పుణ్యం నేచ్ఛన్తి మానవాః ।
న పాపఫలమిచ్ఛన్తి పాపం కుర్వన్తి యత్నతః" ॥ ఇతి ।
తే చ పుణ్యపాపే పశ్చాత్తాపం జనయతః । స చ తాపః శ్రుత్యానూద్యతే- "కిమహం సాధు నాకరవమ్, కిమహం పాపమకరవమ్" (తైం ఉపం ౨.౯) ఇతి ।
యద్యసౌ పుణ్యపురుషేషు ముదితాం భావయేత్ తదా తద్వాసనయా స్వయమేవాప్రమత్తః పుణ్యేషు ప్రవర్తేత । తథా పాపిషూపేక్షాం భావయన్ స్వయమపి పాపాన్నివర్తేత । అతః పశ్చాత్తాపస్యాభావేన చిత్తం ప్రసీదతి । సుఖిషు మైత్రీం భావయతో న కేవలం రాగనివృత్తిః కిం త్వసూయేర్ష్యాదయోఽపి నివర్తన్తే । గుణేషు దోషావిష్కరణమసూయా, పరగుణానామసహనమీర్ష్యా । యదా మైత్రీవశాత్పరకీయం సుఖం స్వకీయమేవ సమ్పద్యతే, తదా కథమసూయాదికంసమ్భవేత్ ? ఏవం దోషాన్తరనివృత్తిరపి యథాయోగమున్నేయా । దుఃఖిషు కరుణాం భావయతః శత్రుధాదికరో ద్వేషో యదా నివర్తతే, తదా దుఃఖిత్వప్రతియోగికస్వసుఖిత్వప్రయుక్తో దర్పోఽపి నివర్తతే । స చ దర్ప ఆసురసమ్పద్యహఙ్కార ప్రస్తావే పూర్వం నిరూపితః -
"ఈశ్వరోఽహమహం భోగీ సిద్ధోఽహం బలవాన్సుఖీ" ।

“ఆఢ్యోఽభిజనవానస్మి కోఽన్యోఽస్తిసదృశో మయా” । - (భగవద్గీతాయాం ౧౬.౧౪, ౧౫) ఇత్యాది ॥

నను పుణ్యాత్మసు ముదితాం భావయతః పుణ్యప్రవృత్తిః ఫలత్వేనోక్తా, సా చ యోగినో న యుక్తా, మలినాయాం శాస్త్రవాసనాయాం పుణ్యమన్తర్భావ్య పూర్వముదాహృతత్వాత్ । మైవమ్, పునర్జన్మకారణస్య కామ్యేష్టాపూర్తాదిస్తత్ర మలినత్వేనోదాహరణాత్ । ఇహ తు యోగాభ్యాసజన్యమశుక్లాకృష్ణత్వేన జన్మానాపాదకం పుణ్యం వివక్షితమ్ ।
అశుక్లాకృష్ణత్వం పతఞ్జలిః సూత్రయామాస-
“కర్మాశుక్లకృష్ణం యోగినస్త్రివిధమితరేషాం” (౪.౭) ఇతి । కామ్యం కర్మ విహితత్వాచ్ఛుక్లమ్, నిషిద్ధం కృష్ణమ్, మిశ్రం శుక్లకృష్ణమ్ । తదేతత్త్రయమితరేషామయోగినాం సమ్పద్యతే । తచ్చ త్రివిధం జన్మ ప్రయచ్ఛతి । తదాహుర్విశ్వరూపాచార్యాః-
“శుభైః ప్రాప్నోతి దేవత్వం నిషిద్ధైర్నారకీం గతిమ్ ।
ఉభాభ్యాం పుణ్యపాపాభ్యాం మానుష్యం లభతేఽవశః” । - (నైష్కర్మ్యసిద్ధౌ ౧.౪౧) ఇతి ॥

నను యోగస్యానిషిద్ధత్వాదకృష్ణత్వేఽపి విహితత్వాచ్ఛుక్లత్వమితి చేత్,
మైవమ్, అకామ్యత్వాభిప్రాయేణాశుక్లత్వాభిధానాత్ । అతోఽశుక్లకృష్ణే పుణ్యే ప్రవృత్తిర్యోగినోఽపేక్షితా ।
నను యోగినోఽప్యనేన న్యాయేన యథోచితం పుణ్యాత్మసు ముదితాం భావయిత్వా పుణ్యేష్వేవ ప్రవర్తేరన్నితి చేత్,
ప్రవర్తన్తాం నామ, యే మైత్ర్యాదిభిశ్చిత్తం ప్రసాదయన్తి తేషామేవ యోగిత్వాత్ । మైత్ర్యాదిచతుష్టయముపలక్షణమ్। తేన “అభయం సత్త్వసంశుద్ధిః” (భగవద్గీతాయాం ౧౬.౧) ఇత్యాదిదైవసమ్పత్ “అమానిత్వమదమ్భిత్వమ్” (తత్రైవ ౧౩.౭) ఇత్యాది జ్ఞానసాధనాని జీవన్ముక్తస్థితప్రజ్ఞాదివచనోక్తా ధర్మాశ్చోపలక్ష్యతే, సర్వేషామేతేషాం శుభవాసనా-రూపత్వేన మలినవాసనానివర్తకత్వాత్ ।
నను సన్త్యనన్తాః శుభవాసనాః, న చైకేన తాః సర్వా అభ్యసితుం శక్యన్తే; నిరర్థకశ్చ తదభ్యాసప్రయాస ఇతి చేత్,
న; తన్నివర్త్యానామనన్తానాం మలినవాసనానామేకస్య మనస్యసమ్భవాత్ । న హ్యాయుర్వేదోక్తాని సర్వాణ్యౌషధాన్యేకేన సేవితుం శక్యన్తే । నాపి తన్నివర్త్యాః సర్వే రోగా ఏకస్య దేహే సమ్భవన్తి । ఏవం తర్హి స్వచిత్తం ప్రథమతః పరీక్ష్య తత్ర యదా యావత్యో మలినవాసనాస్తదా తావతీర్విరోధినీః శుభవాసనా అభ్యస్యేత్ । యథా పుత్రమిత్రకలత్రాదిభిః పీడ్యమానస్తతో విరక్తస్తన్నివర్తకం పారివ్రాజ్యం గృహ్ణాతి,

తథా విద్యామదధనమదకులాచారమదాదిమలినవాసనాభిః పీడ్యమానస్తద్విరోధినం వివేకమభ్యస్యేత్ । స చ వివేకో జనకేన దర్శితః-

“అద్య యే మహతాం మూర్ధ్ని తే దినైర్నిపతన్త్యధః ।
హన్త చిత్త మహత్తాయాః క్వైషా విశ్వస్తతా తవ” ॥ - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౧౯.౩౯) ॥

“క్వ ధనాని మహీపానాం బ్రహ్మణః క్వ జగన్తి వా ।
ప్రాక్తనాని ప్రయాతాని కేయం విశ్వస్తతా తవ ॥ ౧౪౦॥

కోటయో బ్రహ్మణాం యాతా గతాః స్వర్గపరమ్పరాః ।
ప్రయాతాః పాంసువద్భూపాః కా ధృతిర్మమ జీవితే” । - (తత్రైవ ౧౯.౪౧, ౪౨) ॥

“యేషాం నిమేషణోన్మేషౌ జగతః ప్రలయోదయౌ ।
తాదృశాః పురుషా నష్టా మాదృశాం గణనైవ కా” ॥ - (తత్రైవ ౧౯.౪౯) ఇతి ॥

నన్వయమపి వివేకస్తత్త్వజ్ఞానోదయాత్ప్రాచీనః నిత్యానిత్యవస్తువివేకాదిసాధనవ్యతిరేకేణ బ్రహ్మజ్ఞానా-సమ్భవాత్, ఇహ తూత్పన్నబ్రహ్మసాక్షాత్కారస్య జీవన్ముక్తయే వాసనాక్షయాదిసాధనం వక్తుముపక్రాన్తం అతః కిమిదమకాణ్డే తాణ్డవమితి చేత్ ।
నాయం దోషః । సాధనచతుష్టయసమ్పన్నస్య పశ్చాద్బ్రహ్మజ్ఞానమిత్యేష సర్వపురుషసాధారణః ప్రౌఢో రాజమార్గః । జనకస్య
తు పుర్వపుణ్యపుఞ్జపరిపాకేణాకాశఫలపాతవదకస్మాత్సిద్ధగీతాశ్రవణమాత్రేణ తత్త్వజ్ఞానముత్పన్న
తతశ్చ చిత్తవిశ్రాన్తయే వివేకోఽయం క్రియతే ఇతి కాణ్డ వేదముచితం తాణ్డవమ్ ।
నన్వేవమప్యస్య వివేకస్య జ్ఞానసమనన్తరభావిత్వేన మలినవాసనానువృత్త్యభావాచ్ఛుద్ధవాసనాభ్యాసో
నాపేక్షిత ఇతి చేత్,
న, జనకస్య తదనువృత్త్యభావేఽపి యాజ్ఞవల్క్యభగీరథాదేస్తదనువృత్తిదర్శనాత్ । అస్తి హి యాజ్ఞవల్క్యస్య తత్ప్రతివాదినాముషస్తకహోలాదీనాం చ భూయాన్విద్యామదః, తైః సర్వైరపి విజిగీషుకథాయాం ప్రవృత్తత్వాత్ ।
నను తేషాం విద్యాన్తరమేవాస్తి న తు బ్రహ్మవిద్యేతి చేత్,
న, కథాగతయోః ప్రశ్నోత్తరయోర్బ్రహ్మవిషయత్వాత్ ।
నను బ్రహ్మవిషయత్వేఽపి తేషామాపాతతో జ్ఞానమేవ న తు సమ్యగ్వేదనమితి చేత్,
న, తథా సత్యస్మాకమపి తదీయవాక్యైరుత్పన్నాయా బ్రహ్మవిద్యాయా అసమ్యక్త్వప్రసఙ్గాత్
।
నను సమ్యక్త్వేఽపి పరోక్షజ్ఞానమేవేతి చేత్,
న, “యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ” (బృ౦ ఉప౦ ౩.౪.౧) ఇతి ముఖ్యాపరోక్షవిషయతయైవ విశేషతః ప్రశ్నోపలమ్భాత్ ।

నన్వాత్మజ్ఞానినో విద్యామద ఆచార్యైర్నాభ్యుపగమ్యతే; తథా చోపదేశసాహస్ర్యామభిహితం
“బ్రహ్మవిత్త్వం తథా ముక్త్వా స ఆత్మజ్ఞో న చేతరః” । (౧౨.౧౩) ఇతి ।
నైష్కర్మ్యసిద్ధావపి-
“న చాధ్యాత్మాభిమానోఽపి విదుషోఽస్త్యాసురత్వతః ।
విదుషోఽప్యాసురశ్చేత్స్యాన్నిష్ఫలం బ్రహ్మదర్శనమ్” ॥ (౧.౭౫) ఇతి ।
ఇతి చేత్,
నాయం దోషః । జీవన్ముక్తిపర్యన్తస్య తత్త్వజ్ఞానస్య తత్ర వివక్షితత్వాత్ । న ఖలు వయమపి జీవన్ముక్తానాం విద్యామదమభ్యుపగచ్ఛామః ।
నను విజిగీషోరాత్మబోధ ఏవ నాస్తి
“రాగో లిఙ్గమబోధస్య చిత్తవ్యాయామభూమిషు ।
కుతః శాద్వలతా తస్య యస్యాగ్నిః కోటరే తరోః ॥ - (నైష్కర్మ్య సిద్ధౌ ४.౬౭) ॥

ఇత్యాచార్యైరభ్యుపగమాదితి చేత్,
న ।
“రాగాదయః సన్తు కామం న తద్భావోఽపరాధ్యతి” । - (బృహదారణ్యోపనిషద్భాష్యవార్త్తికే ౧.४.౧౫౩౯) ॥

“ఉత్ఖాతదంష్ట్రోరగవదవిద్యా కిం కరిష్యతి” ॥ - (తత్రైవ ౧.४.౧౭४౬) ॥

ఇత్యత్ర తైరేవ రాగాద్యభ్యుపగమాత్ । న చాత్ర పరస్పరవ్యాహతిః, స్థితప్రజ్ఞే జ్ఞానిమాత్రే చ వచనద్వయస్య వ్యవస్థాపనోపయుక్తత్వాత్ ।
నను జ్ఞానినో రాగాద్యభ్యుపగమే ధర్మాధర్మద్వారేణ జన్మాన్తరప్రసఙ్గ ఇతి చేత్,
మైవమ్, అదగ్ధబీజవదవిద్యాపూర్వకకామాదేరేవ ముఖ్యరాగాదిత్వేన పునర్జన్మహేతుత్వాత్ । జ్ఞానినస్తు దగ్ధబీజవదాభాసమాత్రా ఏవ రాగాదయః । ఏతదేవాభిప్రేత్యోక్తం -
“ఉత్పద్యమానా రాగాద్యా వివేకజ్ఞానవహ్నినా ।
తదా తదైవ దహ్యన్తే కుతస్తేషాం ప్రరోహణమ్” ॥ - (వరాహోపనిషది ३.౨४.౨౫) ఇతి ॥

తర్హి స్థితప్రజ్ఞస్యాపి తే సన్త్వితి చేత్,
న, తత్కాలే ముఖ్యవదేవాభాసమానానాం బాధకత్వాత్; రజ్జుసర్పోఽపి ముఖ్యసర్పవదేవ తదానీం భీషయన్నుపలభ్యతే, తద్వత్ ।
తర్హ్యాభాసత్వానుసన్ధానానువృత్తౌ న కోఽపి బాధ ఇతి చేత్,
చిరం జీవతు భవాన్ । ఇయమేవాస్మదభిమతా జీవన్ముక్తిః । యాజ్ఞవల్క్యస్తు విజిగీషుదశాయాం పం న హీదృశః, చిత్తవిశ్రాన్తయే విద్వత్సంన్యాసస్య తేన కరిష్యమాణత్వాత్ । న కేవలమస్య విజిగీషా కిన్తు ధనతృష్ణాపి మహతీ జాతా,

యతో, బహూనాం బ్రహ్మవిదాం పురతః స్థాపితం సాలఙ్కారం గోసహస్రమపహృత్య స్వయమేవేదమాహ - "నమో వయం బ్రహ్మిష్ఠాయ కుర్మో గోకామా ఏవ వయం స్మః" (బృం ఉపం ౩.౧.౨) ఇతి ।
ఇతరాన్ బ్రహ్మవిదోఽవజ్ఞాతుమియం కాచిద్వచోభఙ్గీతి చేత్ ।
అయమపి తర్హ్యపరో దోషః । ఇతరే చ బ్రహ్మవిదః స్వకీయం ధనమనేనాపహృతమితిమత్వా చుక్రుధః । అయం చ క్రోధపరవశః శాకల్యం శాపేన మారయామాస । న చాస్య బ్రహ్మఘ్నో మోక్షాభావః శఙ్కనీయః । యతః కౌషీతకినః సమామనన్తి - "నాస్య కేన చ కర్మణా లోకో మీయతే న మాతృవధేన న పితృవధేన న స్తేయేన న భ్రూణహత్యయా" (౩.౧) ఇతి ।
శేషోఽపి స్వకృతాయామార్యాపఞ్చాశీత్యామిదగాహ-
"హయమేధశతసహస్రాణ్యథ కురుతే బ్రహ్మఘాతలక్షాణి ।
పరమార్థవిత్ర పుణ్యైర్న చ పాపైః స్పృశ్యతే విమలః" ॥ - (పరమార్థసారే ౭౭) ఇతి ॥

తస్మాత్కిం బహునా, బ్రహ్మవిదాం యాజ్ఞవల్క్యాదీనామస్త్యేవ మలినవాసనానువృత్తిః, భగీరథస్తు తత్త్వం విదిత్వాపి రాజ్యం పాలయన్మలినవాసనాభిశ్చిత్తవిశ్రాన్త్యభావే సతి సర్వం పరిత్యజ్య పశ్చాద్విశ్రాన్తవానితి వసిష్ఠేనోపాఖ్యాయతే । అతః స్వకీయం వర్తమానం మలినవాసనాదోషం పరకీయదోషవత్సమ్యగుత్ప్రేక్ష్య తత్ప్రతీకారమభ్యస్యేత్ । అనేనైవాభిప్రాయేణ స్మర్యతే-
"యథా సునిపుణః సమ్యక్పరదోషేక్షణే రతః ।
తథా చేన్నిపుణః స్వేషు కో న ముచ్యేత బన్ధనాత్" ॥ - (వరాహోపనిషది ౩.౨౫) ఇతి ॥

నన్వాదౌ తావద్విద్యామదస్య కః ప్రతీకార ఇతి చేత్,
కిం స్వనిష్ఠస్య పరవిషయస్య మదస్య, కింవా స్వవిషయస్య పరనిష్ఠస్య ? ఆద్యే భఙ్గోఽవశ్యం క్వచిద్భవిష్యతీతి నిరన్తరం భావయేత్ । తద్యథా శ్వేతకేతుర్విద్యయా మత్తః ప్రవాహణస్య రాజ్ఞః సభాం గత్వా తేన పఞ్చాగ్నివిద్యాయాం పృష్టాయాం స్వయమజానానో నిరుత్తరో రాజ్ఞా బహుధా భర్త్సితః పితుః సమీపమాగత్య స్వనిర్వేదముదాజహార । పితా తు నిర్మదస్తమేవ రాజానమనుసృత్య తాం విద్యాం లేభే । దృప్తబాలాకిశ్చాజాతశత్రుణా రాజ్ఞా భర్త్సితో దర్పం సన్త్యజ్య రాజానముపససాద। ఉషస్తకహోలాదయశ్చ మదేన కథాం కృత్వా పరాజితాః । యదా స్వవిషయః పరనిష్ఠో మదః ప్రవర్తేత తదా మత్తః స పరో మాం నిన్దతు, అవమన్యతాం వా సర్వథాపి న మే హానిరితి భావయేత్ । తథా హి -
"ఆత్మానం యది నిన్దన్తి నిన్దన్తి స్వయమేవ హి ।
శరీరం యది నిన్దన్తి సహాయాస్తే మతా మమ ॥

నిన్దావమానావత్యన్తం భూషణం యస్య యోగినః ।
విక్షేపః కథం తస్య వాచాటైః క్రియతామిహ" । ఇతి ।
నైష్కర్మ్యసిద్ధౌ-
"వర్చస్కే సమ్పరిత్యక్తే దోషతశ్చావధారితే ।
యది దోషం వదేత్ తస్మై కిం తత్రోచ్చరితుర్భవేత్" ॥ (౨.౧౬) ।
"తద్వత్స్థూలే తథా సూక్ష్మే దేహే త్యక్తే వివేకతః ।
యది దోషం వదేత్ తాభ్యాం కిం తత్ర విదుషో భవేత్" ॥ (౨.౧౭) ॥

"శోకహర్షభయక్రోధలోభమోహస్పృహాదయః ।
అహఙ్కారస్య దృశ్యన్తే జన్మ మృత్యుశ్చ నాత్మనః" ॥ - (భాగవతే ౧౧.౨౮.౧౬) ఇతి ॥

నిన్దాయా భూషణత్వం చ జ్ఞానాఙ్కుశే దర్శితమ్-
"మన్నిన్దయా యది జనః పరితోషమేతి
నన్వప్రయత్నసులభోఽయమనుగ్రహో మే ।
శ్రేయోర్థినో హి పురుషాః పరతుష్టిహేతో-
దుఃఖార్జితాన్యపి ధనాని పరిత్యజన్తి ॥

సతతసులభదైన్యే నిఃసుఖే జీవలోకే
యది మమ పరివాదాత్ ప్రీతిమాప్నోతి కశ్చిత్ ।
పరివదతు యథేష్టం మత్సమక్షం తిరో వా
జగతి హి బహుదుఃఖే దుర్లభః ప్రీతియోగః" ॥ ఇతి ।
అవమానస్య భూషణత్వం స్మర్యతే-
"తథా చరేత వై యోగీ సతాం ధర్మమదూషయన్ ।
జనా యథావమన్యేరన్ గచ్ఛేయుర్నైవ సఙ్గతిమ్" ॥ - (నారదపరి। ఉపం .౫.౩౦) ఇతి ॥

యాజ్ఞవల్క్యోషస్త్రాదీనాం యౌ స్వనిష్ఠపరనిష్ఠౌ విద్యామదౌ తయోర్యథా వివేకేన ప్రతీకారస్తథా ధనాభిలాషక్రోధయోరప్యవగన్తవ్యః ।
"అర్థానామర్జనే క్లేశస్తథైవ పరిపాలనే ।
నాశే దుఃఖం వ్యయే దుఃఖం ధిగర్థాన్క్లేశకారిణః" ॥

ఇతి ధనవిషయే వివేకః ॥

(అర్థానామర్జనే దుఃఖమర్జితానాం చ రక్షణే ।
నాశే దుఃఖం వ్యయే దుఃఖం ధిగర్థం దుఃఖభాజనమ్ ॥ - మహాభారత)

క్రోధోఽపి ద్వివిధః - స్వనిష్ఠః పరవిషయః, పరనిష్ఠః స్వవిషయశ్చేతి । తత్ర స్వనిష్ఠం పరవిషయం ప్రత్యేవముక్తమ్-
“అపకారిణి కోపశ్చేత్ కోపః కోపే కథం న తే ।
ధర్మార్థకామమోక్షాణాం ప్రసహ్య పరిపన్థిని” ॥ - (యాజ్ఞవల్క్యోపనిషది ౨౦) ॥

“ఫలార్థినో ధర్మయశోర్థనాశనః
స చేదపార్థః, స్వశరీరతాపనః ।
న చేహ నాముత్ర హితాయ యః సతాం
మనాంసి కోపః సముపాశ్రయేత్ కథమ్” ॥ ఇతి ।
స్వవిషయం పరనిష్ఠం ప్రత్యేవమీరితం -
“న మేఽపరాధః కిమకారణే నృణాం
మదభ్యసూయేత్యపి నైవ చిన్తయేత్ ।
న యత్కృతా ప్రాగ్భవబన్ధనిష్కృతి-
స్తతోఽపరాధః పరమోఽనుచిన్త్యతామ్” ॥

“నమోఽస్తు కోపదేవాయ స్వాశ్రయజ్వాలినే భృశమ్ ।
కోప్యస్య మమ వైరాగ్యదాయినే దోషబోధినే” ॥ ఇతి । - (యాజ్ఞవల్క్యోపనిషది ౨౧) ॥

ధనాభిలాషక్రోధవద్యోషిత్పుత్రాభిలాషావపి వివేకేన నివర్తనీయౌ । తత్ర యోషిద్వివేకో వసిష్ఠేన దర్శితః-
“మాంసపాఞ్చాలికాయాస్తు యన్త్రలోలేఽఙ్గపఞ్జరే ।
స్నాయ్వస్థిగ్రన్థిశాలిన్యాః స్త్రియాః కిమివ శోభనమ్ ॥ - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౨.౯౦) ॥

“త్వఙ్మాంసరక్తవాష్పామ్బు పృథక్కృత్వా విలోచనే ।
సమాలోకయ రమ్యే చేత్ కిం ముధా పరిముహ్యసి ॥ ౨.౯౧॥

“మేరుశృఙ్గతటోల్లాసిగఙ్గాజలరయోపమా ।
దృష్టా యస్మిన్స్తనే ముక్తాహారస్యోల్లాసశాలితా ॥ ౨.౯౨॥

శ్మశానేషు దిగన్తేషు స ఏవ లలనాస్తనః ।
శ్వభిరాస్వాద్యతే కాలే లఘుపిణ్డ ఇవాన్ధసః ॥ ౨.౯3॥

“కేశకజ్జలధారిణ్యో దుఃస్పర్శా లోచనప్రియాః ।
దుష్కృతాగ్నిశిఖా నార్యో దహన్తి తృణవన్నరాన్ ॥ ౨.౯౪॥

“జ్వలతామతిదూరేఽపి సరసా అపి నీరసాః ।
స్త్రియో హి నరకాగ్నీనామిన్ధనం చారు దారుణమ్ ॥ ౨.౯౫॥

“కామనామ్నా కిరాతేన వికీర్ణా ముగ్ధచేతసామ్ ।
నార్యో నరవిహఙ్గానామఙ్గబన్ధనవాగురాః ॥ ౨.౯౬॥

“జన్మపల్వలమత్స్యానాం చిత్తకర్దమచారిణామ్ ।
పుంసాం దుర్వాసనారజ్జౌ నారీ బడిశపిణ్డికా ॥ ౨.౯౭॥

“సర్వేషాం దోషరత్నానాం సుసముద్గికయానయా ।
దుఃఖశృఙ్ఖలయా నిత్యమలమస్తు మమ స్త్రియా ॥ ౨.౯౮॥

“ఇతో మాంసమితో రక్తమితోఽస్థీనీతి వాసరైః ।
బ్రహ్మన్కతిపయైరేవ యాతి స్త్రీ విశరారుతామ్ ॥ ౨.౯౯॥

“యస్య స్త్రీ తస్య భోగేచ్ఛా నిఃస్త్రీకస్య క్వ భోగభూః ।
స్త్రియం త్యక్త్వా జగత్త్యక్తం జగత్త్యక్త్వా సుఖీ భవేత్” ॥ (౨.౧౦౦)
పుత్రవివేకో బ్రహ్మానన్దే దర్శితః-
“అలభ్యమానస్తనయః పితరౌ క్లేశయేచ్చిరమ్ ।
లబ్ధోఽపి గర్భపాతేన ప్రసవేన చ బాధతే ॥ - (పఞ్చదశ్యాం ౧౨.౬౫) ॥

“జాతస్య గ్రహరోగాదిః కుమారస్య చ మూర్ఖతా ।
ఉపనీతే త్వవిద్యత్వమనుద్వాహశ్చ పణ్డితే ॥ ౧౨.౬౬॥

“పునశ్చ పరదారాదిర్దారిద్ర్యం చ కుటుమ్బినః ।
పిత్రోర్దుఃఖస్య నాస్త్యన్తో ధనీ చేన్మ్రియతే తదా” ॥ ౧౨.౬౭॥ - (పఞ్చదశ్యాం ౧౨.౬౫ -౬౭) ఇతి ॥

యథా విద్యాధనక్రోధయోషిత్పుత్రవిషయాణాం మలినవాసనానాం వివేకేన ప్రతీకారస్తథాన్యాసామపి వాసనానాం యథాయోగం శాస్త్రైః స్వయుక్త్యా చ దోషం వివిచ్య ప్రతీకారం కుర్యాత్ ।
కృతే చ ప్రతీకారే జీవన్ముక్తిలక్షణం పరమం పదం లభ్యతే । తదాహ వసిష్ఠః -
“వాసనానాం పరిత్యాగే యది యత్నం కరోష్యలమ్ ।
తత్తే శిథిలతాం యాన్తి సర్వాధివ్యాధయః క్షణాత్ । - (యోగవాసిష్ఠే రామాయణే ఉపశమప్రకరణే ౯౨.౯) ॥

“పౌరుషేణ ప్రయత్నేన బలాత్సన్త్యజ్య వాసనాః ।
స్థితిం బధ్నాసి చేత్తర్హి పదమాసాదయస్యలమ్” ॥ - (తత్రైవ ౯౨.౩ -౪) ఇతి ॥

నన్వత్ర పౌరుషః ప్రయత్నో నామ పూర్వోక్తో విషయదోషవివేకః । స చ పునః పునః క్రియమాణోఽపి ప్రబలేన్ద్రియవ్యవహారేణాభిభూయతే । తదుక్తం భగవతా –
“యతతో హ్యపి కౌన్తేయ పురుషస్య విపశ్చితః ।

ఇన్ద్రియాణి ప్రమాథీని హరన్తి ప్రసభం మనః ॥ - (భగవద్గీతాయాం ౨.౬౦) ॥

“ఇన్ద్రియాణాం హి చరతాం యన్మనోఽనువిధీయతే ।
తదస్య హరతి ప్రజ్ఞాం వాయుర్నావమివామ్భసి” ॥ - (తత్రైవ ౨.౬౭) ఇతి ॥

ఏవం తర్హ్యుత్పన్నవివేకరక్షార్థమిన్ద్రియాణి నిరోద్ధవ్యాని । తదపి తత్రైవోత్తరశ్లోకాభ్యాం దర్శితమ్-
“తాని సర్వాణి సంయమ్య యుక్త ఆసీత మత్పరః ।
వశే హి యస్యేన్ద్రియాణి తస్య ప్రజ్ఞా ప్రతిష్ఠితా । - (తత్రైవ ౨.౬౧) ॥

“తస్మాద్యస్య మహాబాహో నిగృహీతాని సర్వశః ।
ఇన్ద్రియాణీన్ద్రియార్థేభ్యస్తస్య ప్రజ్ఞా ప్రతిష్ఠితా । ” - (తత్రైవ ౨.౬౮) ఇతి ॥

స్మృత్యన్తరేఽపి -
“న పాణిపాదచపలో న నేత్రచపలో యతిః ।
న చ వాక్చపలశ్చైవమితి శిష్టస్య లక్షణమ్” ॥ ఇతి ।
ఏతదేవాన్యత్ర సఙ్గ్రహవివరణాభ్యాం స్పష్టీకృతమ్-
“అజిహ్వః షణ్డకః పఙ్గురన్ధో బధిర ఏవ చ ।
ముగ్ధశ్చ ముచ్యతే భిక్షుః షడ్భిరేతైర్న సంశయః ॥ - (నారదపరివ్రాజకోపనిషది 3.౬౨) ॥

(** న పాణిపాదచపలో న నేత్రచపలో భవేత్ ।
న చాఙ్గచపలో విప్ర (న చ వాగఙ్గచపల) ఇతి శిష్టస్య గోచరః ॥ (వసిష్ఠస్మృత్యాం ౬.3౯) ॥

న పాణిపాదచపలో న నేత్రచపలో మునిః ।
న చ వాగఙ్గచపల ఇతి శిష్టస్య గోచరః ॥ (మహాభారతే ౧౪.౪౫.౧౮)
న పాణిపాదచపలో న నేత్రచపలోఽనృజుః ।
న చ వాగఙ్గచపలో న చాశిష్టస్య గోచరః ॥ (స్కన్దపురాణే మాహేశ్వరఖణ్డే ౪౧.౧3౯-౪౦)
“ఇమిష్టమిదం నేతి యోఽశ్నన్నపి న సజ్జతే ।
హితం సత్యం మితం వక్తి తమజిహ్వం ప్రచక్షతే” ॥ 3.౬3॥

“అద్య జాతాం యథా నారీం తథా షోడశవార్షికీమ్ ।
శతవర్షాం చ యో దృష్ట్వా నిర్వికారః స షణ్డకః” ॥ 3.౬౪॥

“భిక్షార్థమటనం యస్య విణ్మూత్రకరణాయ చ ।
యోజనాన్న పరం యాతి సర్వథా పఙ్గురేవ సః” ॥ 3.౬౫॥

“తిష్ఠతో వ్రజతో వాపి యస్య చక్షుర్న దూరగమ్ ।
చతుర్యుగాం భువం త్యక్త్వా పరివ్రాట్ సోఽన్ధ ఉచ్యతే” ॥ ౩.౬౬॥

“హితం మితం మనోరమ్యం వచః శోకాపహం చ యత్ ।
శ్రుత్వా యో న శ్ృణోతీవ బధిరః స ప్రకీర్తితః” ॥ ౩.౬౭॥

“సన్నిధౌ విషయాణాం చ సమర్థోఽవికలేన్ద్రియః ।
సుప్తవద్వర్తతే నిత్యం భిక్షుర్ముగ్ధః స ఉచ్యతే” ॥ ౩.౬౮॥

“న నిన్దాం న స్తుతిం కుర్యాన్న కఞ్చిన్మర్మణి స్పృశేత్ ।
నాతివాదీ భవేత్ తద్వత్సర్వత్రైవ సమో భవేత్” ॥

“న సమ్భాషేత్స్త్రియం కాఞ్చిత్పూర్వదృష్టాం న చ స్మరేత్ ।
కథాం చ వర్జయేత్ తస్యా న పశ్యేల్లిఖితామపి” ॥ - (నారదపరి౦ ఉప౦ ౪.౩) ॥

యథా కశ్చిద్ వ్రతీ నక్తైకభుక్తోపవాసమౌనాదివ్రతం సఙ్కల్ప్య సావధానో భ్రంశమకృత్వా సమ్యక్పాలయతి, తథైవాజిహ్వత్వాదివ్రతే స్థితః సావధానో వివేకం పాలయేత్ । తదేవం వివేకేన్ద్రియనిరోధాభ్యాం దీర్ఘకాలనైరన్తర్యసత్కారసేవితాభ్యాం మైత్ర్యాదిభావనాసు ప్రతిష్ఠితాస్వాసురసమ్పద్రూపా మలినవాసనాః క్షీయన్తే । తతో నిఃశ్వాసోచ్ఛ్వాసవన్నిమేషోన్మేషవచ్చ పురుషప్రయత్నమన్తరేణ ప్రవర్తమానాభిర్మైత్ర్యాదివాసనాభిర్లోకే వ్యవహరన్నపి తదీయసాకల్యవైకల్యానుసన్ధానం చిత్తే పరిత్యజ్య నిద్రాతన్ద్రామనోరాజ్యాదిరూపాః సమస్తచేష్టాః ప్రయత్నేన శాన్తాః కృత్వా చిన్మాత్రవాసనామభ్యస్యేత్ । స్వతస్తావదిదం జగచ్చిజ్జడోభయాత్మకం భాసతే; యద్యపి
శబ్దస్పర్శాదిజడవస్తుభాసనాయైవేన్ద్రియాణి సృష్టాని “పరాఞ్చి ఖాని వ్యతృణత్ స్వయమ్భూః” (కఠ। ఉప౦ .౨.౧.౧) ఇతి శ్రుతేః, తథాపి చైతన్యస్యోపాదానతయా వర్జయితుమశక్యత్వాచ్చైతన్యపూర్వకమేవ జడం జగద్భాసతే; “తమేవ భాన్తమను భాతి సర్వం తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి” (కఠ। ఉప౦ .౨.౨.౧౫) ఇతి శ్రుతేః; తథా సతి పశ్చాద్భాసమానస్య జడస్య ప్రథమతో భాసమానమేవ చైతన్యం వాస్తవం రూపమితి నిశ్చిత్య జడముపేక్ష్య చిన్మాత్రం చిత్తే వాసయేత్ । ఏతచ్చ బలిశుక్రయోః ప్రశ్నోత్తరాభ్యాం విస్పష్టమవగమ్యతే-
“కిమిహాస్తీహ కిమ్మాత్రమిదం కిమ్మయమేవ చ ।
కస్త్వం కోఽహం క ఏతే వా లోకా ఇతి వదాశు మే” ॥ - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౨౧.౫౦) ॥

“చిదిహాస్తీహ చిన్మాత్రమిదం చిన్మయమేవ చ ।
చిత్త్వం చిదహమేతే చ లోకాశ్చిదితి సఙ్గ్రహః” ॥ - (తత్రైవ ౨౧.౫౨) ఇతి ॥

యథా సువర్ణకామః కటకం క్రీణన్నపి వలయాకారస్య గుణదోషావుపేక్ష్య గురుత్వవర్ణయోరేవ మనః ప్రణిధిత్సతి, తథా చిన్మాత్రే మనః ప్రణిధాతవ్యమ్ । యావతా కాలేన జడం సర్వథైవోపేక్ష్య చిన్మాత్ర మనసః ప్రవృత్తిర్నిఃశ్వాసాదివత్స్వాభావికీ సమ్పద్యతే, తావన్తం కాలం చిన్మాత్ర వాసనాయాం ప్రయతేత ।

నన్వాదావేవ చిన్మాత్రవాసనాస్తు, తయైవ మలినవాసనానివృత్తేః; కిమనేనాన్తర్గడునా మైత్ర్యాద్యభ్యాసేనేతి చేత్,

న, చిద్వాసనాయా అప్రతిష్ఠితత్వప్రసఙ్గాత్ । యథా కుట్టిమదార్ఢ్యవ్యతిరేకేన క్రియమాణమపి స్తమ్భకుడ్యాత్మకం గృహం న ప్రతితిష్ఠతి, యథా వా విరేచనేన ప్రబలదోషమనిఃసార్య సేవితమప్యౌషధం నారోగ్యకరం తద్వత్ ।

నను "తామప్యథ పరిత్యజేత్" (యోగవాసిష్ఠే స్థితి .౫౭.౨౦) ఇతి చిన్మాత్రవాసనాయాపి పరిత్యాగోఽవగమ్యతే; తదప్యయుక్తం చిన్మాత్రం పరిత్యజ్యాన్యస్య కస్యచిదుపాదేయస్యాభావాత్ ।

నాయం దోషః। ద్వివిధా చిన్మాత్రవాసనా - మనోబుద్ధిసమన్వితా తద్రహితా చేతి । కరణం మనః, కర్తృత్వోపాధిర్బుద్ధిః । తథా చ సత్యప్రమత్తోఽహమేకాగ్రేణ మనసా చిన్మాత్రం భావయిష్యామీత్యేతాదృశేన కర్తృకరణానుసన్ధానేన సమన్వితా ప్రాథమికీ యా చిన్మాత్రవాసనా ధ్యానశబ్దాభిధేయా తాం పరిత్యజేత్ । యా త్వభ్యాసపాటవేన కర్తృత్వాద్యనుసన్ధానవ్యవధానరహితా సమాధిశబ్దాభిధేయా తాముపాదదీత ।

ధ్యానసమాధ్యోస్తు లక్షణం పతఞ్జలిః సూత్రయామాస-

"తత్ర ప్రత్యయైకతానతా ధ్యానమ్" (3.౨) ।

"తదేవార్థమాత్రనిర్భాసం స్వరూపశూన్యమివ సమాధిః" (3.3) ఇతి ।

తాదృశే సమాధౌ దీర్ఘకాలనైరన్తర్యసత్కారైః సేవితే స్థైర్యం లబ్ధ్వా పశ్చాత్కర్తృకరణానుసన్ధానపరిత్యా

యః ప్రయత్నస్తమపి పరిత్యజేత్ ।

మైవమ్ । కతకరజోన్యాయేన స్వపరనివర్తకత్వాత్ । యథా కలుషితే జలే ప్రక్షిప్తం కతకరజ ఇతరరజసా సహ స్వాత్మానమపి నివర్తయతి తథా త్యాగార్థః ప్రయత్నః కర్తృకరణానుసన్ధానం నివర్తయన్స్వాత్మానమపి నివర్తయిష్యతి । నివృత్తే చ తస్మిన్మలినవాసనావచ్ఛుద్ధవాసనానామపి క్షీణత్వాన్నిర్వాసనం మనోఽవతిష్ఠతే । ఏతదేవాభిప్రేత్య వసిష్ఠ ఆహ-

"తస్మాద్వాసనయా బద్ధం ముక్తం నిర్వాసనం మనః ।

రామ నిర్వాసనీభావమాహరాశు వివేకతః । - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౧౬.౪౫) ॥

"సమ్యగాలోచనాత్సత్యాద్వాసనా ప్రవిలీయతే ।

వాసనావిలయే చేతః శామ్యత్యస్నేహదీపవత్ ॥ “ - (తత్రైవ ౧౬.౪౬) ఇతి ॥

“యో జాగర్తి సుషుప్తిస్థో యస్య జాగ్రన్న విద్యతే ।
యస్య నిర్వాసనో బోధః స జీవన్ముక్త ఉచ్యతే ॥ - (తత్రైవ ౫.౯౨) ఇతి చ ॥

“సుషుప్తవత్ప్రశమితభావవృత్తినా
స్థితం సదా జాగ్రతి యస్య చేతసా ।
కలాన్వితో విధురివ యః సదా బుధై-
ర్నిషేవ్యతే ముక్త ఇతీహ స స్మృతః ॥ - (తత్రైవ ౨౦.౩౬) ఇతి చ ॥

“హృదయాత్ సమ్పరిత్యజ్య సర్వమేవ మహామతిః ।
యస్తిష్ఠతి గతవ్యగ్రః స ముక్తః పరమేశ్వరః ॥ - (తత్రైవ ౧౭.౨౬) ॥

“సమాధిమథ కర్మాణి మా కరోతు కరోతు వా ।
హృదయేనాస్తసర్వాశో ముక్త ఏవోత్తమాశయః ॥ - (తత్రైవ ౧౭.౨౭) ॥

“నైష్కర్మ్యేణ న తస్యార్థస్తస్యార్థోఽస్తి న కర్మభిః ।
న సమాధానజప్యాభ్యాం యస్య నిర్వాసనం మనః ॥ - (తత్రైవ ౧౭.౨౮) ॥

“విచారితమలం శాస్త్రం చిరముద్గ్రాహితం మిథః ।
సన్త్యక్తవాసనాన్మౌనాదృతే నాస్త్యుత్తమం పదమ్” ॥ - (తత్రైవ ౧౭.౨౯) ఇతి చ ॥

న చ నిర్వాసనమనస్కస్య జీవనహేతుర్వ్యవహారో లుప్యేతేతి శఙ్కనీయమ్ । కిం చక్షురాదివ్యవహారస్య లోపః కిం వా మానసవ్యవహారస్య ? తత్రాద్యముద్దాలకో నిరాచష్టే-
“వాసనాహీనమప్యేతచ్చక్షురాదీన్ద్రియం స్వతః ।
ప్రవర్తతే బహిః స్వార్థే వాసనా నాత్ర కారణమ్ ॥ - (యోగవాసిష్ఠే ౫.౫౨.౫౯; లఘుయోగవాసిష్ఠే ౨౪.౭౦) ఇతి ॥

ద్వితీయం వసిష్ఠో నిరాచష్టే -
“అయత్నోపనతేష్వక్షి దిగ్ద్రవ్యేషు యథా పునః ।
నీరాగమేవ పతతి తద్వత్కార్యేషు ధీరధీః” ॥ - (యోగవాసిష్ఠే ౪.౨౩.౪౪; లఘుయోగవాసిష్ఠే ౧౫.౧౩) ఇతి ॥

తాదృశ్యా ధియా ప్రారబ్ధభోగం స ఏవోపపాదయతి -
“పరిజ్ఞాయోపభుక్తో హి భోగో భవతి తుష్టయే ।
విజ్ఞాయ సేవితశ్చోరో మైత్రీమేతి న చోరతామ్ ॥

అశఙ్కితోపసమ్ప్రాప్తా గ్రామయాత్రా యథాధ్వగైః ।

ప్రేక్ష్యతే తద్వదేవ జ్ఞైరోఘ్భగశ్రీరవలోక్యతే" ॥ - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౧౫.౧౪, ౧౫) ఇతి ॥

భోగకాలేఽపి సవాసనేభ్యో నిర్వాసనానాం విశేషమాహ -

"నాపది గ్లానిమాయాన్తి హేమపద్మం యథా నిశి ।
నేహన్తే ప్రకృతాదన్యద్రమన్తే శిష్టవర్త్మని ॥ - (తత్రైవ ౧౮.౪౨) ॥

"నిత్యమాపూర్ణతామన్తరక్షుబ్ధామిన్దుసున్దరీమ్ ।
ఆపద్యపి న ముఞ్చన్తి శశినః శీతతామివ ॥ - (తత్రైవ ౧.౪3) ॥

"అబ్ధివద్ధృతమర్యాదా భవన్తి వితతాశయాః ।
నియతిం న విముఞ్చన్తి మహాన్తో భాస్కరా ఇవ" ॥

(తత్రైవ ౧.౪౫) ఇతి ।
జనకస్యాపి సమాధివ్యుత్థిస్యేదృశమేవాచరణం పఠ్యతే-
"తూష్ణీమథ చిరం స్థిత్వా జనకో జనజీవితమ్ ।
వ్యుత్థితశ్చిన్తయామాస మనసా శమశాలినా ॥ ౬౦॥

కిముపాదేయమస్తీహ యత్నాత్సంసాధయామి కిమ్ ।
స్వతః స్థితస్య శుద్ధస్య చితః కా మేఽస్తి కల్పనా ॥ ౬౯॥

నాభివాఞ్ఛామ్యసమ్ప్రాప్తం సమ్ప్రాప్తం న త్యజామ్యహమ్ ।
స్వస్థ ఆత్మని తిష్ఠామి యన్మమాస్తి తదస్తు మే ॥ ౬౨॥

ఇతి సఞ్చిన్త్య జనకో యథాప్రాప్తక్రియామసౌ ।
అసక్తః కర్తుముత్తస్థౌ దినం దినపతిర్యథా ॥ ౬3॥

భవిష్యన్నానుసన్ధత్తే నాతీతం చిన్తయత్యసౌ ।
వర్తమాననిమేషం తు హసన్నేవానువర్తతే" ॥ ౬౪॥ - (తత్రైవ ౧౯.౬౦ -౬౪) ఇతి ॥

తదేవం యథోక్తేన వాసనాక్షయేణ యథోక్తా జీవన్ముక్తిర్భవిష్యతీతి సుస్థితమ్ ॥

ఇతి శ్రీమద్విద్యారణ్యప్రణీతే జీవన్ముక్తివివేకే వాసనాక్షయనిరూపణం నామ ద్వితీయం ప్రకరణమ్ ॥ ౨॥

3. మనోనాశనిరూపణం నామ తృతీయం ప్రకరణమ్

అథ జీవన్ముక్తిసాధనం మనోనాశం నిరూపయామః । యద్యప్యశేషవాసనాక్షయే సతి అర్థాన్మనో నశ్యత్యేవ, తథాపి స్వాతన్త్ర్యేణ మనోనాశే సమ్యగభ్యస్తే సతి వాసనాక్షయో రక్షితో భవతి ।

న చాజిహ్వాత్వషణ్డకత్వాద్యభ్యాసేనైవ తద్రక్షా సిద్ధేతి వాచ్యమ్,
నష్టే మనస్యజిహ్వాత్వాదీనామర్థసిద్ధత్వేనాభ్యాసప్రయాసాభావాత్ ।
నను మనోనాశాభ్యాసప్రయాసస్తత్రాప్యస్తీతి చేత్ ।
అస్తు నామ, తస్యావశ్యకత్వాత్ । అన్తరేణ మనోనాశమభ్యస్తా అప్యజిహ్వాత్వాదయో న స్థిరా భవన్తి । అత ఏవ మనసో నాశనీయత్వం జనక ఆహ-
"సహస్రాఙ్కురశాఖాత్మఫలపల్లవశాలినః ।
అస్య సంసారవృక్షస్య మనో మూలమితి స్థితమ్ ॥ - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౧౯.౫౩) ఇతి ॥

"సఙ్కల్పమేవ తన్మన్యే సఙ్కల్పోపశమేన తత్ ।
శోషయామి యథా శోషమేతి సంసారపాదపః ॥ - (తత్రైవ ౧౯.౫౪) ॥

"ప్రబుద్ధోఽస్మి ప్రబుద్ధోఽస్మి దృష్టశ్చోరో మయాత్మనః ।
మనోనామేహ హన్మ్యేనం మనసాస్మి చిరం హతః" ॥ - (తత్రైవ ౧౯.౫౫) ఇతి ॥

వసిష్ఠోఽప్యాహ-
"అస్య సంసారవృక్షస్య సర్వోపద్రవదాయినః ।
ఉపాయ ఏక ఏవాస్తి మనసః స్వస్య నిగ్రహః ॥ - (తత్రైవ ౧౭.౧) ॥

"మనసోఽభ్యుదయో నాశో మనోనాశో మహోదయః ।
జ్ఞమనో నాశమభ్యేతి మనోఽజ్ఞస్య హి శృఙ్ఖలా ॥ - (తత్రైవ ౧౭.౫) ॥

"తావన్నిశీథవేతాలా వల్గన్తి హృది వాసనాః ।
ఏకతత్త్వదృఢాభ్యాసాద్యావన్న విజితం మనః ॥ - (తత్రైవ ౧౫.౨౩) ॥

"ప్రక్షీణచిత్తదర్పస్య నిగృహీతేన్ద్రియద్విషః ।
పద్మిన్య ఇవ హేమన్తే క్షీయన్తే భోగవాసనాః ॥ - (తత్రైవ ౧౫.౨౨) ॥

"హస్తం హస్తేన సమ్పీడ్య దన్తైర్దన్తాన్ విచూర్ణ్య చ ।
అఙ్గాన్యఙ్గైః సమాక్రమ్య జయేదాదౌ స్వకం మనః ॥ - (తత్రైవ ౧౫.౧౮) ॥

"ఏతావతి ధరణితలే సుభగాస్తే సాధుచేతసః పురుషాః ।
పురుషకథాసు చ గణ్యా న జితా యే చేతసా స్వేన ॥ - (తత్రైవ ౧౫.౧౯) ॥

"హృదయబిలే కృతకుణ్డల ఉల్బణకలనావిషో మనోభుజగః ।
యస్యోపశాన్తిమగమచ్చన్ద్రవదుదితం తమవ్యయం వన్దే ॥ - (తత్రైవ ౧౫.౨౦) ॥

"చిత్తం నాభిః కిలాస్యేదం మాయాచక్రస్య సర్వతః ।

స్థీయతే చేత్తదాక్రమ్య తన్న కిఞ్చిత్ప్రబాధతే" ॥ - (తత్రైవ ౨౩.౯౨) ఇతి ॥

గౌడపాదాచార్యైరప్యుక్తమ్-
"మనసో నిగ్రహాయత్తమభయం సర్వయోగినామ్ ।
దుఃఖక్షయః ప్రబోధశ్చాప్యక్షయా శాన్తిరేవ చ" ॥ - (మాణ్డూకకారికాయాం ౩.౪౦) ఇతి ॥

యత్త్వర్జునేనోక్తమ్-
"చఞ్చలం హి మనః కృష్ణ ప్రమాథి బలవద్దృఢమ్ ।
తస్యాహం నిగ్రహం మన్యే వాయోరివ సుదుష్కరమ్" ॥ - (భగవద్గీతాయాం ౬.౩౪) ఇతి ॥

తద్వచనం హఠయోగవిషయమ్ । అత ఏవ వాల్మీకిరాహ-
"ఉపవిశ్యోపవిశ్యైకచిత్తకేన ముహుర్ముహుః ।
న శక్యతే మనో జేతుం వినా యుక్తిమనిన్దితామ్ ॥ - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౨౮.౧౨౬) ॥

"అఙ్కుశేన వినా మత్తో యథా దుష్టమతఙ్గజః ।
విజేతుం శక్యతే నైవ తథా యుక్త్యా వినా మనః" ॥ - (తత్రైవ ౨౮.౧౨౭) ॥

"మనోవిలయ హేతూనాం యుక్తీనాం సమ్యగీరణమ్ ।
వసిష్ఠేన కృతం తావత్ తన్నిష్ఠస్య వశే మనః ॥

"హఠతో యుక్తితశ్చాపి ద్వివిధో నిగ్రహో మతః ।
నిగ్రహో ధీక్రియాక్షాణాం హఠో గోలకనిగ్రహాత్ ॥

కదాచిజ్జాయతే కశ్చిన్మనస్తేన విలీయతే ।
"అధ్యాత్మవిద్యాధిగమః సాధుసఙ్గమ ఏవ చ ॥

వాసనాసమ్పరిత్యాగః ప్రాణస్పన్దనిరోధనమ్ ॥

ఏతాస్తు యుక్తయః పుష్టాః సన్తి చిత్తజయే కిల ॥ - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౨౮.౧౨౮, ౧౨౯) ॥

"సతీషు యుక్తిష్వేతాసు హఠాన్నియమయన్తి యే ।
చేతస్తే దీపముత్సృజ్య వినిఘ్నన్తి తమోఽఞ్జనైః ॥ - (తత్రైవ ౨౮.౧౩౦) ॥

"విమూఢ౾ౌః కర్తుముద్యుక్తా యే హఠాచ్చేతసో జయమ్ ।
నిబధ్నన్తి నాగేన్ద్రమున్మత్తం బిసతన్తుభిః" ॥ - (తత్రైవ ౨౮.౧౩౧) ॥

నిగ్రహో ద్వివిధః, హఠనిగ్రహః క్రమనిగ్రహశ్చేతి । తత్ర చక్షుఃశ్రోత్రాదిజ్ఞానేన్ద్రియాణి వాక్పాణ్యాదికర్మేన్ద్రియాణి చ తత్తద్గోలకోపరోధమాత్రేణ హఠాన్నిగృహ్యన్తే; తద్దృష్టాన్తేన మనోఽపి తథా నిగ్రహీష్యామీతి మూఢస్య భ్రాన్తిర్భవతి । న తు తన్నిగ్రహీతుం శక్యతే, తద్గోలకస్య హృదయకమలస్య నిరోద్ధుమశక్యత్వాత్ । అతః క్రమనిగ్రహ ఏవ యోగ్యః । క్రమనిగ్రహే చాధ్యాత్మవిద్యాప్రాప్త్యాదయ ఏవోపాయాః । సా చ విద్యా దృశ్యమిథ్యాత్వం దృగ్వస్తునః స్వప్రకాశత్వం చ బోధయతి । తథా చ సత్యేతన్మనః స్వగోచరేషు దృశ్యేషు ప్రయోజనాభావం ప్రయోజనవతి దృగ్వస్తున్యగోచరత్వం చ బుద్ధ్వా నిరిన్ధనాగ్నివత్స్వయమేవోపశామ్యతి । తథా చ శ్రూయతే-

“యథా నిరిన్ధనో వహ్నిః స్వయోనావుపశామ్యతి ।
తథా వృత్తిక్షయాచ్చిత్తం స్వయోనావుపశామ్యతి” ॥ - (మైత్రాయణి ఉపం .౪.౧ ; పఞ్చదశ్యాం ౧౧.౧౧౧)॥

యోనిరాత్మా । యస్తు బోధితమపి తత్త్వం న సమ్యగ్బుధ్యతే, యశ్చ విస్మరతి, తయోరుభయోః సాధుసఙ్గమ ఏవోపాయః । సాధవో హి పునః పునర్బోధయన్తి స్మారయన్తి చ । యస్తు విద్యామదాదిదుర్వాసనయా పీడ్యమానో న సాధూననువర్తితుముత్సహతే, తస్య పూర్వోక్తవివేకేన వాసనాపరిత్యాగ ఉపాయః । వాసనానాం ప్రాబల్యేన త్యక్తుమశక్యత్వే ప్రాణస్పన్దనిరోధనముపాయః । ప్రాణస్పన్దవాసనయోశ్చిత్తప్రేరకత్వాత్తయోర్నిరో
చిత్తశాన్తిరుపపద్యతే । ప్రేరకత్వం చ వసిష్ఠ ఆహ-

“ద్వే బీజే చిత్తవృక్షస్య వృత్తివ్రతతిధారిణః ।
ఏకం ప్రాణపరిస్పన్దో ద్వితీయం దృఢవాసనా ॥ - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౨౮.౩౮) ॥

“సతీ సర్వగతా సంవిత్ప్రాణస్పన్దేన బోధ్యతే ।
సంవేదనాదనన్తాని తతో దుఃఖాని చేతసః” । - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౨౮.౪౦-౪౧) ॥

యథా భస్మచ్ఛన్నమగ్నిం లోహకారా దృతిభ్యాం ధమన్తి, తత్ర చ దృత్యుత్పన్నేన వాయునా సోఽగ్నిర్జ్వలతి, తథా చిత్తోపాదానేన కాష్ఠస్థానీయేనాజ్ఞానేనావృతా సంవిత్ప్రాణస్పన్దేన చిత్తవృత్తిరూపేణ ప్రజ్వలతి । తస్మాచ్చిత్తవృత్తినామకాత్ సంవిజ్జ్వాలారూపాత్ సంవేదనాద్ దుఃఖాన్యుత్పద్యన్తే । సేయం ప్రాణస్పన్దేన ప్రేరితా చిత్తోత్పత్తిః । అన్యాం చ స ఏవాహ -

“భావసంవిత్ప్రకటితామనుభూతాం చ రాఘవ ।
చిత్తస్యోత్పత్తిమపరాం వాసనాజనితాం శృణు ॥ - (యోగవాసిష్ఠే ౫.౯౧.౨౮) ॥

“దృఢాభ్యస్తపదార్థైకభావనాదతిచఞ్చలమ్ ।
చిత్తం సఞ్జాయతే జన్మజరామరణకారణమ్” ॥ ఇతి । - (యోగవాసిష్ఠే ౫.౯౧.౩౫) ॥

న కేవలం ప్రాణవాసనయోశ్చిత్తప్రేరకత్వమ్, కిం తు పరస్పరప్రేరకత్వమప్యస్తి । తదాహ వసిష్ఠః -
“వాసనావశతః ప్రాణస్పన్దస్తేన చ వాసనా ।
జాయతే చిత్తవృక్షస్య తేన బీజాఙ్కురక్రమః” ॥ ఇతి । - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౨౮.౬౫) ॥

అత ఏవాన్యతరనాశేనోభయనాశమప్యాహ-
“ద్వే బీజే చిత్తవృక్షస్య ప్రాణస్పన్దనవాసనే ।
ఏకస్మింశ్చ తయోః క్షీణే క్షిప్రం ద్వే అపి నశ్యతః” ॥ - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౨౮.౬౪) ఇతి ॥

తయోర్నాశోపాయం నాశఫలం చాహ-
“ప్రాణాయామదృఢాభ్యాసైర్యుక్త్యా చ గురుదత్తయా ।
ఆసనాశనయోగేన ప్రాణస్పన్దో నిరుధ్యతే ॥ - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౨౮.౧౨౨) ॥

“అసఙ్గవ్యవహారిత్వాద్భవభావనవర్జనాత్ ।
శరీరనాశదర్శిత్వాద్వాసనా న ప్రవర్తతే” ॥ - (అన్నపూర్ణోపనిషది ४.८८; లఘుయోగవాసిష్ఠే ౨౮.౧౨3) ॥

“వాసనాసమ్పరిత్యాగాచ్చిత్తం గచ్ఛత్యచిత్తతామ్ ।
ప్రాణస్పన్దనిరోధాచ్చ యథేచ్ఛసి తథా కురు ॥ - (అన్నపూర్ణోపనిషది ४.८౬; లఘుయోగవాసిష్ఠే ౨౮.౧౨౧) ॥

“ఏతావన్మాత్రకం మన్యే రూపం చిత్తస్య రాఘవ ।
యద్భావనం వస్తునోఽన్తర్వస్తుత్వేన రసేన చ ॥ - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౨౮.౫౭) ॥

“యదా న భావ్యతే కిఞ్చిద్ధేయోపాదేయరూపి యత్ ।
స్థీయతే సకలం త్యక్త్వా తదా చిత్తం న జాయతే ॥ - (తత్రైవ ౨౮.౫४) ॥

“అవాసనత్వాత్సతతం యదా న మనుతే మనః ।
అమనస్తా తదోదేతి పరమోపశమప్రదా” ॥ - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౨౮.౫౫) ఇతి ॥

అమనస్తానుదయే శాన్త్యభావమాహ-
“చిత్తయక్షదృఢాక్రాన్తం న మిత్రాణి న బాన్ధవాః ।
శక్నువన్తి పరిత్రాతుం గురవో న చ మానవాః” ॥ - (లఘుయోగవాసిష్ఠే 30.౧८) ఇతి ॥

ఆసనాశనయోగేనేతి యదుక్తం తత్రాసనస్య లక్షణముపాయం ఫలం చ త్రిభిః సూత్రైః పతఞ్జలిః సూత్రయామాస-"స్థిరసుఖమాసనం" (౨.౪౬) ; "ప్రయత్నశైథిల్యానన్తసమాపత్తిభ్యాం" (౨.౪౭) ; "తతో ద్వన్ద్వానభిఘాతః" (౨.౪౮) ఇతి ।
పద్మకస్వస్తికాదినా యాదృశేన దేహస్థాపనరూపేణ యస్య పురుషస్యావయవవ్యథానుత్పత్తిలక్షణం సుఖం స్వదేహచలనరాహిత్యలక్షణం స్థైర్యం చ సమ్పద్యతే, తస్య తదేవ సుఖమాసనమ్ ।
తస్య చ ప్రయత్నశైథిల్యం లౌకిక ఉపాయః । గమనగృహకృత్యతీర్థయాత్రాస్నానహోమాదివిషయో యః ప్రయత్నో మానస ఉత్సాహస్తస్య శైథిల్యం కర్తవ్యమ్ । అన్యథా స ఉత్సాహో బలాద్దేహముత్థాప్య యత్ర క్వాపి ప్రేరయతి ।
అలౌకికోపాయశ్చ "ఫణాసహస్రేణ ధరణీం ధారయిత్వా స్థైర్యేణావతిష్ఠతే యోఽయమనన్తః స ఏవాహమస్మి" ఇతి ధ్యానం చిత్తస్యానన్తసమాపత్తిః । తయా యథోక్తాసనసమ్పాదకమదృష్టం నిష్పద్యతే ।
సిద్ధే చాసనే శీతోష్ణసుఖదుఃఖమానావమానాదిద్వన్ద్వైర్యథాపూర్వం నాభిహన్యతే । తథావిధస్య చాసనస్య యోగ్యో దేశః శ్రూయతే-
వివిక్తదేశే చ సుఖాసనస్థః
శుచిః సమగ్రీవశిరః శరీరః ॥ - (కైవల్యోపనిషది ౪) ఇతి,

సమే శుచౌ శర్కరవహ్నివాలుకా-
వివర్జితే శబ్దజలాశయాదిభిః ।
మనోనుకూలే న తు చక్షుపీడనే
గుహానివాతాశ్రయణే ప్రయోజయేత్ ॥ - (శ్వేతాశ్వతరోపనిషది ౨.౧౦) ఇతి చ ॥

సోఽయమాసనయోగః ।
అశనయోగస్తు మితాహారత్వమ్,
"అత్యాహారమనాహారం నిత్యం యోగీ వివర్జయేత్" । - (అమృతబిన్దూపనిషది ౨౭) ఇతి శ్రుతేః ॥

భగవతాప్యుక్తమ్–
"నాత్యశ్నతస్తు యోగోఽస్తి న చైకాన్తమనశ్నతః ।
న చాతిస్వప్నశీలస్య జాగ్రతో నైవ చార్జున ॥

యుక్తాహారవిహారస్య యుక్తచేష్టస్య కర్మసు ।
యుక్తస్వప్నావబోధస్య యోగో భవతి దుఃఖహా" । - (భగవద్గీతాయాం ౬.౧౬, ౧౭) ఇతి ॥

జితాసనస్య ప్రాణాయామేన మనోవినాశః శ్వేతాశ్వతరైరామ్నాయతే-
“త్రిరున్నతం స్థాప్య సమం శరీరం
హృదీన్ద్రియాణి మనసా సన్నివేశ్య ।
బ్రహ్మోడుపేన ప్రతరేత విద్వాన్ ।
స్రోతాంసి సర్వాణి భయావహాని ॥

ప్రాణాన్ప్రపీడ్యేహ స యుక్తచేష్టః
క్షీణే ప్రాణే నాసికయోచ్ఛ్వసీత ।
దుష్టాశ్వయుక్తమివ వాహమేనం
విద్వాన్మనో ధారయేతాప్రమత్తః” ॥ - (శ్వేతాశ్వతరోపనిషది ౨.౮, ౯) ఇతి ॥

యోగీ ద్వివిధః, విద్యామదాద్యాసురసమ్పద్రహితస్తత్సహితశ్చేతి । తయోరాద్యస్య బ్రహ్మధ్యానేన మనసి నిరుద్ధే సతి, తన్నాన్తరీయకతయా ప్రాణో నిరుధ్యతే । తం ప్రతి “త్రిరున్నతం -” (శ్వే౦ ఉప౦ ౨.౮) ఇతి మన్త్రః పఠితః ।
ద్వితీయస్యాభ్యాసేన ప్రాణే నిరుద్ధే, తన్నాన్తరీయకతయా మనో నిరుధ్యతే । తం ప్రతి “ప్రాణాన్ప్రపీడ్య-” (శ్వే౦ ఉప౦ ౨.౯) ఇతి మన్త్రః ప్రవృత్తః ।
ప్రాణపీడనప్రకారో వక్ష్యతే । తేన చ పీడనేన యుక్తచేష్టో భవతి । మనశ్చేష్టా విద్యామదాదయో నిరుధ్యన్తే । ప్రాణనిరోధేన చిత్తదోషనిరోధే దృష్టాన్తోఽన్యత్ర శ్రూయతే-
“యథా పర్వతధాతూనాం దహ్యన్తే ధమనాన్మలాః ।
తథేన్ద్రియకృతా దోషా దహ్యన్తే ప్రాణనిగ్రహాత్” ॥ - (అమృతనాదోపనిషది ౭) ఇతి ॥

అత్రోపపత్తిర్వసిష్ఠేన దర్శితా -
“యః ప్రాణపవనస్పన్దశ్చిత్తస్పన్దః స ఏవ హి ।
ప్రాణస్పన్దక్షయే యత్నః కర్తవ్యో ధీమతోచ్చకైః” ॥ - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౨౮.౧౨౫) ఇతి ॥

మనోవాక్చక్షురాదీన్ద్రియదేవతాః స్వస్వవ్యాపారం నిరన్తరం కరిష్యామ ఇతి వ్రతం ధృత్వా శ్రమరూపేణ మృత్యునా గ్రస్తాః । స చ మృత్యుః ప్రాణం నాప్నోత్ । తతో నిరన్తరముచ్ఛ్వాసనిఃశ్వాసౌ కుర్వన్నప్యయం ప్రాణో న శ్రామ్యతి । తదా విచార్య దేవతాః ప్రాణరూపం ప్రావిశన్ । సోఽయమర్థో వాజసనేయిభిరామ్నాయతే-
“అయం వై నః శ్రేష్ఠ యః సఞ్చరంశ్చాసఞ్చరంశ్చ న వ్యథతే అథో న రిష్యతి హన్తాస్యైవ సర్వే రూపమసామేతి । త ఏతస్యైవ సర్వే రూపమభవంస్తస్మాదేత ఏతేనాఖ్యాయన్తే ప్రాణా ఇతి” (బృ౦ ఉప౦ ౧.౫.౨౧) ।

అత ఇన్ద్రియాణాం ప్రాణరూపత్వం నామ ప్రాణాధీనచేష్టావత్త్వమ్ । తచ్చాన్తర్యామిబ్రాహ్మణే సూత్రాత్మప్రస్తావే శ్రూయతే-
“వాయుర్వై గౌతమ తత్సూత్రం వాయునా వై గౌతమ సూత్రేణాయం చ లోకః పరశ్చ లోకః సర్వాణి చ భూతాని సన్దృబ్ధాని భవన్తి । తస్మాద్వై గౌతమ పురుషం ప్రేతమాహుర్వ్యస్రంసిషతాస్యానానీతి । వాయునా హి గౌతమ సూత్రేణ సన్దృబ్ధాని భవన్తి” (బృం ఉం ౩.౭.౨) ఇతి । అతః ప్రాణమనఃస్పన్దయోః సహభావిత్వాత్ ప్రాణనిగ్రహే మనో నిగృహ్యతే ।
నను సహస్పన్దో న యుక్తః, సుషుప్తౌ చేష్టమానేఽపి ప్రాణే మనసోఽచేష్టమానత్వాత్ ।
న, విలీనత్వేన తదానీం మనసః సత్త్వాభావాత్ ।
నను క్షీణే ప్రాణే నాసికయోచ్ఛ్వసీతేతి వ్యాహతమ్ । న హి క్షీణప్రాణస్య మృతస్య శ్వాసం క్వచిత్పశ్యామః । నాపి శ్వసతో జీవతః ప్రాణక్షయోఽస్తి ।
మైవమ్ । అనుల్బణత్వస్య క్షయత్వేనాత్ర వివక్షితత్వాత్ । యథా ఖననచ్ఛేదనాదిషు వ్యాప్రియమాణస్య పర్వతమారోహతః శీఘ్రం ధావతో వా శ్వాసవేగో యావాన్భవతి, న తావాన్స్థితస్యాసీనస్య నిద్రితస్య వా విద్యతే, తథా ప్రాణాయామపాటవోపేతస్యేతరస్మాదల్పః శ్వాసో భవతి । ఏతదేవాభిప్రేత్య శ్రూయతే-
“భూత్వా తత్రాయతప్రాణః శనైరేవ సముచ్ఛ్వసేత్” । - (క్షురికోపనిషది ౫) ఇతి ॥

యథా దుష్టైరశ్వైరుపేతో రథో మార్గం త్యక్త్వా యత్ర క్వాపి నీయతే, స చ సారథినా దృఢమశ్వం రజ్జ్వాకృష్య సుఖమార్గే పునర్ధార్యతే, తథేన్ద్రియైర్వాసనాదిభిరితస్తతో నీయమానం చిత్తం ప్రాణరజ్జౌ దృఢం ధృతాయాం ధార్యతే । “ప్రాణాన్ప్రపీడ్య-” (శ్వేం ఉపం ౨.౯) ఇతి యదుక్తం తత్ర ప్రాణపీడనప్రకారోఽన్యత్ర శ్రూయతే-
“సవ్యాహృతిం సప్రణవాం గాయత్రీ శిరసా సహ ।
త్రిః పఠేదాయతప్రాణః ప్రాణాయామః స ఉచ్యతే” ॥ ౧౧॥ - (అమృతనాదోపనిషది ౧౧) ॥

ప్రాణాయామాస్త్రయః ప్రోక్తా రేచకపూరకకుమ్భకాః ॥ ౧౦॥

ఉత్క్షిప్య వాయుమాకాశం శూన్యం కృత్వా నిరాత్మకమ్ ।
శూన్యభావేన యుఞ్జీత రేచకస్యేతి లక్షణమ్ ॥ ౧౨॥ - (అమృతనాదోపం ౧౦, ౧౨) ॥

“వక్త్రేణోత్పలనాలేన తోయమాకర్షయేన్నరః ।
ఏవం వాయుర్గ్రహీతవ్యః పూరకస్యేతి లక్షణమ్” ॥ ౧౩॥ - (అమృతనాదోపం ౧౩) ॥

నోచ్ఛ్వసేన్నిఃశ్వసేన్నైవ నైవ గాత్రాణి చాలయేత్ ।

ఏవం తావన్నియుఞ్జీత కుమ్భకస్యేతి లక్షణమ్” ॥ ౧౪॥ - (అమృతనాదోప౦ ౧౪) ఇతి ॥

అత్ర శరీరాన్తర్గతం వాయుం బహిర్నిఃసారయితుముత్క్షిప్య శారీరమాకాశం శూన్యం నిరాత్మకం వాయురహితం కృత్వా స్వల్పమపి వాయుమప్రవేశ్య శూన్యభావేనైవ నియమయేత్ । సోఽయం రేచకో భవతి । కుమ్భకో ద్వివిధః, ఆన్తరో బాహ్యశ్చేతి । తదుభయం చ వసిష్ఠ ఆహ-
“అపానేఽస్తం గతే ప్రాణో యావన్నాభ్యుదితో హృది ।
తావత్సా కుమ్భకావస్థా యోగిభిర్యానుభూయతే” ॥ - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౨౯.౨౧౧) ॥

“బహిరస్తం గతే ప్రాణే యావన్నాపాన ఉద్గతః ।
తావత్పూర్ణసమావస్థాం బహిఃష్ఠం కుమ్భకం విదుః” ॥ - (తత్రైవ ౨౯.౨౧౬) ॥

తత్రోచ్ఛ్వాస ఆన్తరకుమ్భకవిరోధీ; నిఃశ్వాసో బాహ్యకుమ్భకవిరోధీ; గాత్రచాలనముభయవిరోధి, తస్మిన్సతి నిఃశ్వాసోచ్ఛ్వాసయోరన్యతరస్యావశ్యమ్భావిత్వాత్ । పతఞ్జలిరప్యాసనాన్తరభావినం ప్రాణాయామం సూత్రయామాస-
“తస్మిన్సతి నిఃశ్వాసోచ్ఛ్వాసయోర్గతివిచ్ఛేదః ప్రాణాయామః” (౨.౪౯) ఇతి ।
నను కుమ్భకే గత్యభావేఽపి రేచకపూరకయోరుచ్ఛ్వాసనిఃశ్వాసగతీ విద్యేతే ఇతి చేత్ న, అధికమాత్రాభ్యాసేన స్వభావసిద్ధాయాః సమప్రాణగతేర్విచ్ఛేదాత్ । తమేవాభ్యాసం సూత్రయతి-
“బాహ్యాభ్యన్తరస్తమ్భవృత్తిర్దేశకాలసఙ్ఖ్యాభిః పరిదృష్టో దీర్ఘః సూక్ష్మః” (౨.౫౦) ఇతి ।
రేచకో బాహ్యవృత్తిః । పూరక ఆభ్యన్తరవృత్తిః । కుమ్భకః స్తమ్భవృత్తిః । తత్రైకైకో దేశాదిభిః పరీక్షణీయః । తద్యథా-స్వభావసిద్ధే రేచకే హృదయాన్నిర్గత్య నాసాగ్రసమ్ముఖే ద్వాదశాఙ్గులపర్యన్తే శ్వాసః సమాప్యతే; అభ్యాసేన తు క్రమేణ నాభేరాధారాద్వా వాయుర్నిర్గచ్ఛతి; చతుర్వింశత్యఙ్గులపర్యన్తే షట్త్రింశదఙ్గులపర్యన్తే వా సమాప్తిః । అత్ర రేచకే ప్రయత్నాతిశయే సతి నాభ్యాదిప్రదేశక్షోభేణాన్తర్నిశ్చేతుం శక్యమ్; బహిశ్చ సూక్ష్మం తూలం ధృత్వా తచ్చానేన నిశ్చేతవ్యమ్ । సేయం దేశపరీక్షా । రేచకకాలే ప్రణవస్యావృత్తయో దశ వింశతిస్త్రింశదిత్యాదిభిః కాలపరీక్షా । అస్మిన్మాసే ప్రతిదినం దశ రేచకాః ఉత్తరమాసే త్రింశదిత్యాదిభిః సఙ్ఖ్యా పరీక్షా । యథోక్తదేశకాలవిశిష్టాః ప్రాణాయామా ఏకస్మిన్దినే దశ వింశతిస్త్రింశదిత్యాదిభిః సఙ్ఖ్యాపరీక్షా । పూరకేఽప్యేవం యోజనీయమ్ । యద్యపి కుమ్భకే దేశవ్యాప్తివిశేషో నావగమ్యతే, తథాపి కాలసఙ్ఖ్యావ్యాప్తిరవగమ్యత ఏవ । యథా ఘనీభూతస్తూలపిణ్డః ప్రసార్యమాణో దీర్ఘో

విరలతయా సూక్ష్మశ్చ భవతి, తథా ప్రాణోఽపి దేశకాలసఙ్ఖ్యాధిక్యేనాభ్యస్యమానో దీర్ఘో దుర్లక్ష్యతయా సూక్ష్మశ్చ సమ్భవతి ।
రేచకాదిభ్యస్త్రిభ్యోఽన్యం ప్రకారం సూత్రయతి-
"బాహ్యాభ్యన్తరవిషయాక్షేపీ చతుర్థః" (౨.౫౧) ఇతి ।
యథాశక్తి సర్వం వాయుం విరేచ్యానన్తరం క్రియమాణో బహిష్కుమ్భకః యథాశక్తి వాయుమాపూర్యానన్తరం క్రియమాణోఽన్తః కుమ్భకః ఇతి, రేచకపూరకావనాదృత్య కేవలః కుమ్భకోఽభ్యస్యమానః పూర్వత్రయాపేక్షయా చతుర్థో భవతి । నిద్రాతన్ద్రాదిప్రబలదోషయుక్త రేచకాదిత్రయమ్; దోషరహితానాం చతుర్థ ఇతి వివేకః । ప్రాణాయామఫలం సూత్రయతి-
"తతః క్షీయతే ప్రకాశావరణం" (౨.౫౨) ఇతి ।
ప్రకాశస్య సత్త్వస్యావరణం తమో నిద్రాలస్యాదిహేతుః, తస్య క్షయో భవతి । క్షయే సతి ఫలాన్తరం సూత్రయతి-
"ధారణాసు చ యోగ్యతా మనసః" (౨.౫౩) ఇతి ।
ఆధారనాభిచక్రహృదయభ్రూమధ్యబ్రహ్మరన్ధ్రాదిదేశవిశేషే వికృష్య చిత్తస్య స్థాపనం ధారణా, "దేశబన్ధశ్చిత్తస్య ధారణా" (౩.౧) ఇతి సూత్రణాత్ ।
శ్రుతిశ్చ -
"మనః సఙ్కల్పకం ధ్యాత్వా సఙ్క్షిప్యాత్మని బుద్ధిమాన్ ।
ధారయిత్వా తథాత్మానం ధారణా పరికీర్తితా" ॥ - (అమృతనాదోపనిషది ౧౬) ఇతి ॥

ప్రాణాయామేన రజోగుణకార్యాచ్చాఞ్చల్యాత్తమోగుణకార్యాదాలస్యాదేశ్చ నివారితం మనస్తస్యాం ధారణాయాం యోగ్యం భవతి ।
"ప్రాణాయామదృఢాభ్యాసైర్యుక్త్యా చ గురుదత్తయా" । (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౨౮.౧౨౨) ఇత్యత్రత్యేన యుక్తిశబ్దేన యోగిజనప్రసిద్ధం శిరోరూపమేరుచాలనమ్, జిహ్వాగ్రేణ ఘణ్టికాభ్రమణమ్, నాభిచక్రే హృదయే చ జ్యోతిర్ధ్యానమ్, విస్మృతిప్రదౌషధసేవా చేత్యేవమాదికం గృహ్యతే ।
తదేవమధ్యాత్మవిద్యాసాధుసఙ్గమవాసనాక్షయప్రాణనిరోధాశ్చిత్తనాశోపాయా దర్శితాః। అథ తదుపాయభూతం సమాధిం వక్ష్యామః ।
పఞ్చభూమ్యుపేతస్య చిత్తస్య భూమిత్రయత్యాగేనావశిష్టం భూమిద్వయం సమాధిః । భూమయశ్చ యోగభాష్యకృతా దర్శితాః -
"క్షిప్తం మూఢం విక్షిప్తమేకాగ్రం నిరుద్ధమితి చిత్తస్య భూమయః" (యోగసూత్రభాష్యే ౧.౧) ఇతి ।
ఆసురసమ్పల్లోకశాస్త్రదేహవాసనాసు వర్తమానం చిత్తం క్షిప్తం, నిద్రాతన్ద్రాదిగ్రస్తం మూఢమ్, కాదాచిత్కధ్యానయుక్తం క్షిప్తాద్విశిష్టతయా విక్షిప్తమ్ । తత్ర క్షిప్తమూఢయోః

సమాధిశఙ్కైవ నాస్తి । "విక్షిప్తే తు చేతసి విక్షేపోపసర్జనీభూతః సమాధిర్యోగపక్షే న వర్తతే" (తత్రైవ) ॥ విక్షేపాన్తర్గతతయా దహనాన్తర్గతబీజవత్స సద్య ఏవ వినశ్యతి । "యస్త్వేకాగ్రేచేతసి సద్భూతమర్థం ద్యోతయతి, క్షిణోతి చ క్లేశాన్, కర్మబన్ధనాని శ్లథయతి, నిరోధమభిముఖీకరోతి, స సమ్ప్రజ్ఞాతయోగ ఇత్యాఖ్యాయతే" । (తత్రైవ) ॥ "సర్వవృత్తినిరోధే త్వసమ్ప్రజ్ఞాతసమాధిః" । (తత్రైవ) ॥ తత్ర సమ్ప్రజ్ఞాతసమాధిభూమిమేకాగ్రతాం సూత్రయతి-

"శాన్తోదితౌ తుల్యప్రత్యయౌ చిత్తస్యైకాగ్రతాపరిణామః" (౩.౧౨) ఇతి ।

శాన్తోఽతీతః । ఉదితో వర్తమానః । ప్రత్యయశ్చిత్తవృత్తిః । అతీతః ప్రత్యయో యం పదార్థం గృహ్ణాతి తమేవ చేదుదితో గృహ్ణీయాత్తదా తావుభౌ తుల్యౌ భవతః । తాదృశశ్చిత్తస్య పరిణామ ఏకాగ్రతేత్యుచ్యతే । ఏకాగ్రతాభివృద్ధిలక్షణం సమాధిం సూత్రయతి-

"సర్వార్థతైకాగ్రతయోః క్షయోదయౌ చిత్తస్య సమాధిపరిణామః" (౩.౧౧) ఇతి ।

రజోగుణేన చాల్యమానం చిత్తం క్రమేణ సర్వాన్పదార్థాన్గృహ్ణాతి । తస్య రజోగుణస్య నిరోధాయ క్రియమాణేన యోగినః ప్రయత్నవిశేషేణ దినే దినే సర్వార్థతా క్షీయతే, ఏకాగ్రతా చోదేతి; తాదృశశ్చిత్తస్య పరిణామః సమాధిరిత్యుచ్యతే । తస్య సమాధేరష్టస్వఙ్గేషు యమనియమాసనప్రాణాయామప్రత్యాహారాః పఞ్చ బహిరఙ్గాని । తత్ర యమాన్సూత్రయతి-

"అహింసాసత్యాస్తేయబ్రహ్మచర్యాపరిగ్రహా యమాః" (౨.౩౦) ఇతి ।

హింసాదిభ్యో నిషిద్ధధర్మేభ్యో యోగినం యమయన్తీతి యమాః । నియమాన్సూత్రయతి-

"శౌచసన్తోషతపఃస్వాధ్యాయేశ్వరప్రణిధానాని నియమాః" (౨.౩౨) ఇతి ।

జన్మహేతోః కామ్యధర్మాన్నివర్త్య మోక్షహేతౌ నిష్కామధర్మే నియమయన్తి ప్రేరయన్తీతి నియమాః । యమనియమయోరనుష్ఠానవైలక్షణ్యం స్మర్యతే-

"యమాన్కుర్వీత సతతం న కుర్యాన్నియమాన్బుధః ।
యమాన్పతత్యకుర్వాణో నియమాన్కేవలాన్భజన్" ॥ - (మనుసంహితాయాం ౪.౨౦౪) ॥

"పతతి నియమవాన్యమేష్వసక్తో
న తు యమవాన్నియమాలసోఽవసీదేత్ ।
ఇతి యమనియమౌ సమీక్ష్య బుద్ధ్యా
యమబహులేష్వనుసన్ధీత బుద్ధిమ్" ॥ ఇతి ।

యమనియమఫలాని సూత్రయతి-

(అహింసాప్రతిష్ఠాయాం) "తత్సన్నిధౌ వైరత్యాగః" (యోగసూత్రేషు ౨.౩౫) ॥

(సత్యప్రతిష్ఠాయాం) “క్రియాఫలాశ్రయత్వమ్” (యో౦ సూ౦ .౨.౩౬) ।
(అస్తేయప్రతిష్ఠాయాం) “సర్వరత్నోపస్థానమ్” । (యో౦ సూ౦ .౨.౩౭) ॥

(బ్రహ్మచర్యప్రతిష్ఠాయాం) “వీర్యలాభః” । (యో౦ సూ౦ .౨.౩౮) ।
(అపరిగ్రహస్థైర్యే) “జన్మకథన్తాసమ్బోధః” । (యో౦ సూ౦ .౨.౩౯) ॥ జననాదిభయాభావః
।

“శౌచాత్స్వాఙ్గజుగుప్సా పరైరసంసర్గః । ” (యో౦ సూ౦ .౨.౪౦) ॥

“సత్త్వశుద్ధిసౌమనస్యైకాగ్ర్యేన్ద్రియజయాత్మదర్శనయోగ్యత్వాని చ” (యో౦ సూ౦ .౨.౪౧) సమ్భవన్తి ।
“సన్తోషాదనుత్తమః సుఖలాభః” (యో౦ సూ౦.౨.౪౨) ॥

“కాయేన్ద్రియసిద్ధిరశుద్ధిక్షయాత్తపసః” (యో౦ సూ౦ .౨.౪౩) ॥

“స్వాధ్యాయాదిష్టదేవతాసమ్ప్రయోగః” । (యో౦ సూ౦.౨.౪౪) ।
“సమాధిసిద్ధిరీశ్వరప్రణిధానాత్” (యో౦ సూ౦.౨.౪౫) ఇతి ।
ఆసనప్రాణాయామౌ వ్యాఖ్యాతౌ । ప్రత్యాహారం సూత్రయతి -
“స్వవిషయాసమ్ప్రయోగే చిత్తస్వరూపానుకార ఇవేన్ద్రియాణాం ప్రత్యాహారః” (యో౦ సూ౦.౨.౫౪) ఇతి ।
శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధా విషయాః, తేభ్యో నివర్తితాః శ్రోత్రాదయశ్చిత్తస్వరూపమనుకుర్వన్త ఇవాతిష్ఠతే । శ్రుతిశ్చ భవతి -
“శబ్దాదివిషయాన్పఞ్చ మనశ్చైవాతిచఞ్చలమ్ ।
చిన్తయేదాత్మనో రశ్మీన్ ప్రత్యాహారః స ఉచ్యతే” ॥ - (అమృతనాదోపనిషది ౫) ॥

శబ్దాదయో విషయా యేషాం శ్రోత్రాదీనాం తే శ్రోత్రాదయః పఞ్చ; మనః షష్ఠానామేతేషామనాత్మరూపేభ్యః శబ్దాదిభ్యో నివర్తనమాత్మరశ్మిత్వేన చిన్తనమ్; ప్రత్యాహారః స ఇత్యర్థ । ప్రత్యాహారఫలం సూత్రయతి-
“తతః పరమా వశ్యతేన్ద్రియాణామ్” (యో౦ సూ౦.౨.౫౫) ఇతి ।
ధారణాధ్యానసమాధీన్సూత్రైస్త్రిభిః సూత్రయతి-
“దేశబన్ధశ్చిత్తస్య ధారణా” (యో౦ సూ౦.౩.౧) ;
“తత్ర ప్రత్యయైకతానతా ధ్యానమ్” (యో౦ సూ౦.౩.౨) ;
“తదేవార్థమాత్రనిర్భాసం స్వరూపశూన్యమివ సమాధిః” (యో౦ సూ౦.౩.౩) ఇతి ।
ఆధారాదిదేశాః పూర్వముక్తాః । దేశాన్తరం శ్రూయతే-
“మనః సఙ్కల్పకం ధ్యాత్వా సఙ్క్షిప్యాత్మని బుద్ధిమాన్ ।
ధారయిత్వా తథాత్మానం ధారణా పరికీర్తితా” ॥ - (అమృతనాదోపనిషది ౧౬) ఇతి ॥

“యత్సర్వవస్తుసఙ్కల్పకం మనః, తదాత్మానమేవ సఙ్కల్పయతు న త్వన్యత్” ఇత్యేవంవిధః ప్రయత్న ఆత్మని సఙ్క్షేపః । ప్రత్యయస్యైకతానతా తత్త్వైకవిషయః ప్రవాహః । స చ ద్వివిధః విచ్ఛిద్య విచ్ఛిద్య జాయమానః, సన్తతశ్చేతి । తావుభౌ క్రమేణ ధ్యానసమాధీ భవతః । తదుభయం సర్వానుభవయోగినా దర్శితమ్-

“చిత్తైకాగ్ర్యాద్యతో జ్ఞానముక్తం సముపజాయతే ।
తత్సాధనమతో ధ్యానం యథావదుపదిశ్యతే” ॥ - (ముక్తికోపనిషది ౨.౪౯) ॥

“విలాప్య వికృతిం కృత్స్నాం సమ్భవవ్యత్యయక్రమాత్ ।
పరిశిష్టం చ సన్మాత్రం చిదానన్దం విచిన్తయేత్” ॥ ఇతి । - (ముక్తికోపనిషది ౨.౫౦) ॥

“బ్రహ్మాకారమనోవృత్తిప్రవాహోఽహఙ్కృతిం వినా ।
సమ్ప్రజ్ఞాతసమాధిః స్యాద్ధ్యానాభ్యాసప్రకర్షజః” ॥ - (ముక్తికోపనిషది ౨.౫౩) ఇతి చ ॥

తం చ భగవత్పాదా ఉదాజహ్రుః
“దృశిస్వరూపం గగనోపమం పరం
సకృద్విభాతం త్వమేకమక్షరమ్ ।
అలేపకం సర్వగతం యదద్వయం
తదేవ చాహం సతతం విముక్త ఓమ్ ॥ - (ఉపదేశసాహస్ర్యాం ౧౦.౧) ॥

“దృశిస్తు శుద్ధోఽహమవిక్రియాత్మకో
న మేఽస్తి కశ్చిద్విషయః స్వభావతః ।
పురస్తిరశ్చోర్ధ్వమధశ్చ సర్వతః
సమ్పూర్ణభూమా త్వజ ఆత్మని స్థితః ॥ - (తత్రైవ ౧౦.౨) ఇతి ॥

“అజోఽమరశ్చైవ తథాజరోఽమృతః స్వయమ్ప్రభః సర్వగతోఽహమద్వయః ।
న కారణం కార్యమతీవ నిర్మలః సదైకతృప్తశ్చ తతో విముక్త ఓమ్” ॥ - (తత్రైవ ౧౦.౩) ఇతి ॥

నను సమ్ప్రజ్ఞాతసమాధిరఙ్గీ; స కథం ధ్యానానన్తరభావినోఽష్టమాఙ్గస్య సమాధేః స్థాన ఉదాహ్రియతే ?
నాయం దోషః, అత్యన్తభేదాభావాత్ । యథా వేదమధీయానో మాణవకః పదే పదే స్ఖలన్పునః పునః సమాదధాతి, అధీతవేదస్తు సావధానో న స్ఖలతి, అధ్యాపకో నిరవధానస్తన్ద్రాం కుర్వన్నపి న స్ఖలతి; తథా పరిపాకతారతమ్యేన ధ్యానసమాధిసమ్ప్రజ్ఞాతానామవా
। ధారణాదిత్రయం మనోవిషయత్వాత్ సమ్ప్రజ్ఞాతసమాధేరన్తరఙ్గమ్। యమాదిపఞ్చకం తు బహిరఙ్గమ్ । తదేతత్సూత్రయతి-
“త్రయమన్తరఙ్గం పూర్వేభ్యః” (యో౦ సూ౦.౩.౭) ఇతి ।

తతః కేనాపి పుణ్యేనాన్తరఙ్గే ప్రథమం లబ్ధే బహిరఙ్గలాభాయ నాతిప్రయాసః కర్తవ్యః । యద్యపి పతఞ్జలినా భౌతికభూతతన్మాత్రేన్ద్రియాహఙ్కారాదివిషయాః సమ్ప్రజ్ఞాతసవికల్పసమాధయో బహుధా ప్రపఞ్చితాః, తథాపి తేషామన్తర్ధానాదిసిద్ధిహేతుతయా ముక్తిహేతుసమాధివిరోధిత్వాన్నాస్మాభిస్తత్రాదరః క్రియతే । తథా చ సూత్రితమ్-
"తే సమాధావుపసర్గా వ్యుత్థానే సిద్ధయః" (యో౦ సూ౦.3.3౭) ఇతి,
"స్థాన్యుపనిమన్త్రణే సఙ్గస్మయాకరణం పునరనిష్టప్రసఙ్గాత్" (యో౦ సూ౦ .3.౫౨) ఇతి చ ।
స్థానినో దేవాః । ఉద్దాలకో దేవైరామన్త్రితోఽప్యవజ్ఞాయ తాన్దేవాన్నిర్వికల్పసమాధిమేవ చకారేత్యుపాఖ్యాయతే । ప్రశ్నోత్తరాభ్యామప్యేవమేవావగమ్యతే ।
శ్రీరామః -
"జీవన్ముక్తశరీరాణాం కథమాత్మవిదాం వర ।
శక్తో నేహ దృశ్యన్త ఆకాశగమనాదికాః ॥ - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౨౭.౧) ॥

వసిష్ఠః -
"అనాత్మవిదముక్తోఽపి నభోవిహరణాదికమ్ ।
ద్రవ్యమన్త్రక్రియాకాలశక్త్యాప్నోత్యేవ రాఘవ" । (తత్రైవ ౨౭.౨) ॥

"నాత్మజ్ఞస్యైష విషయ ఆత్మజ్ఞో హ్యాత్మమాత్రదృక్ ।
ఆత్మనాత్మని సన్తృప్తో నావిద్యామనుధావతి" ॥ - (తత్రైవ ౨౭.3) ॥

"యే కేచన జగద్భావాస్తానవిద్యామయాన్విదుః ।
కథం తేషు కిలాత్మజ్ఞస్త్యక్తావిద్యో నిమజ్జతి ॥ - (తత్రైవ ౨౭.౫) ॥

"ద్రవ్యమన్త్రక్రియాకాలశక్తయః సాధు సిద్ధిదాః ।
పరమాత్మపదప్రాప్తౌ నోపకుర్వన్తి కాశ్చన ॥ - (తత్రైవ ౨౭.౭) ॥

"సర్వేచ్ఛాజాలసంశాన్తావాత్మలాభోదయో హి యః ।
స కథం సిద్ధివాఞ్ఛాయాం మగ్నచిత్తేన లభ్యతే ॥ - (తత్రైవ ౨౭.౯) ॥

"న కేచన జగద్భావాస్తత్త్వజ్ఞం రఞ్జయన్త్యమీ ।
నాగరం నాగరీకాన్తం కుగ్రామలలనా ఇవ ॥ ఇతి । - (ల। వా .౧౭.3౪) ॥

"అపి శీతరుచావర్కే సుతీక్ష్ణేఽపీన్దుమణ్డలే ।
అప్యధః ప్రసరత్యగ్నౌ జీవన్ముక్తో న విస్మయీ ॥ - (తత్రైవ ౨౭.౬౬) ॥

"చిదాత్మన ఇమా ఇత్థం ప్రస్ఫురన్తీహ శక్తయః ।
ఇత్యస్యాశ్చర్యజాలేషు నాభ్యుదేతి కుతూహలమ్" ॥ - (తత్రైవ ౨౭.౬౭) ॥

“యస్తు వా భావితాత్మాపి సిద్ధిజాలాని వాఞ్ఛతి ।
స సిద్ధిసాధకైర్ద్రవ్యైస్తాని సాధయతి క్రమాత్” ॥ ఇతి చ । - (తత్రైవ ౨౮.౬; యోగవాసిష్ఠే ౮౯.౨౩) ॥

ఆత్మవిషయస్తు సమ్ప్రజ్ఞాతసమాధిర్వాసనాక్షయస్య నిరోధసమాధేశ్చ హేతుః । తస్మాదత్రాదరః కృతః ।
అథ పఞ్చమభూమిరూపో నిరోధసమాధిర్నిరూప్యతే । తం చ నిరోధం సూత్రయతి-
“వ్యుత్థాననిరోధసంస్కారయోరభిభవప్రాదుర్భావౌ నిరోధక్షణచిత్తాన్వయో నిరోధపరిణామః” - (యో౦ సూ౦.౩.౯) ఇతి ॥

వ్యుత్థానసంస్కారాః సమాధివిరోధినః । తే చోద్దాలకస్య సమాధావుదాహృతాః-
“కదాహం త్యక్తమననే పదే పరమపావనే ।
చిరం విశ్రాన్తిమేష్యామి మేరుశృఙ్గ ఇవామ్బుదః ॥ - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౨౪.౨౯) ॥

“ఇతి చిన్తాపరవశో బలాదుద్దాలకో ద్విజః ।
పునః పునస్తూపవిశ్య ధ్యానాభ్యాసం చకార హ ॥ - (తత్రైవ ౨౪.౩౫) ॥

“విషయైర్నీయమానే తు చిత్తే మర్కటచఞ్చలే ।
న స లే సమాధానే ప్రతిష్ఠాం ప్రీతిదాయినీమ్ ॥ - (తత్రైవ ౨౪.౩౬) ॥

“కదాచిద్బాహ్యసంస్పర్శపరిత్యాగాదనన్తరమ్ ।
తస్యాగచ్ఛచ్చిత్తకపిరాన్తరస్పర్శసఞ్చయాన్” ॥ - (తత్రైవ ౨౪.౩౭) ॥

“కదాచిదాన్తరస్పర్శాద్బాహ్యం విషయమాదదే ।
తస్యోడ్డీయ మనో యాతి కదాచిత్ త్రస్తపక్షివత్ ॥ - (తత్రైవ ౨౪.౩౮) ॥

“కదాచిదుదితార్కాభం తేజః పశ్యతి విస్తృతమ్ ।
కదాచిత్కేవలం వ్యోమ కదాచిన్నిబిడం తమః ॥ - (తత్రైవ ౨౪.౩౯) ॥

“ఆగచ్ఛతో యథాకామం ప్రతిభాసాన్ పునః పునః ।
అచ్ఛినన్మనసా శూరః ఖడ్గేనేవ రణే రిపూన్” ॥ - (తత్రైవ ౨౪.౧౦౯) ॥

“వికల్పౌఘే సమాలూనే సోఽపశ్యద్ధృదయామ్బరే ।
తమశ్ఛన్నవివేకార్కం లోలకజ్జలమేచకమ్ ॥ - (తత్రైవ ౨౪.౧౧౦) ॥

తదప్యుత్సాదయామాస సమ్యగ్జ్ఞానవివస్వతా ।
తమస్యుపరతే స్వాన్తే తేజఃపుఞ్జం దదర్శ సః ।

తల్లులావ స్థలాబ్జానాం వనం బాల ఇవ ద్విపః ॥ - (తత్రైవ ౨౪.౧౧౧) ॥

“తేజస్యుపరతే తస్య ఘూర్ణమానం మనో మునేః ।
నిశాబ్జవదగాన్నిద్రాం తామప్యాశు లులావ సః ॥ - (తత్రైవ ౨౪.౧౧౨) ॥

“నిద్రావ్యపగమే తస్య వ్యోమసంవిత్సముద్యయౌ ।
వ్యోమసంవిది నష్టాయాం మూఢం తస్యాభవన్మనః ।
మోహమప్యేష మనసస్తం మమార్జ మహాశయః । - (తత్రైవ ౨౪.౧౧౩) ॥

తతస్తేజస్తమోనిద్రామోహాదిపరివర్జితామ్ ।
కామప్యవస్థామాసాద్య విశశ్రామ మనః క్షణమ్” ॥ - (తత్రైవ ౨౪.౧౧౪) ఇతి ॥

త ఏతే వ్యుత్థానసంస్కారా నిరోధహేతునా యోగిప్రయత్నేన ప్రతిదినం ప్రతిక్షణం చాభిభూయన్తే; తద్విరోధినశ్చ నిరోధసంస్కారాః ప్రాదుర్భవన్తి । తథా సతి నిరోధ ఏకైకస్మిన్క్షణే చిత్తమనుగచ్ఛతి । సోఽయమీదృశశ్చిత్తస్య నిరోధపరిణామో భవతి ।
నను “ప్రతిక్షణపరిణామినో హి భావా ఋతే చితిశక్తేః” (సాఙ్ఖ్యకౌముద్యాం (౫)) ఇతి న్యాయేన చిత్తస్య సర్వదా పరిణామప్రవాహో వక్తవ్యః ।
బాఢమ్ । తత్ర వ్యుత్థితచిత్తస్య వృత్తిప్రవాహః స్ఫుటః నిరుద్ధచిత్తస్య తు కథమిత్యాశఙ్క్యోత్తరం సూత్రయతి -
“తతః ప్రశాన్తవాహితా సంస్కారాత్” (యో౦ సూ౦ .3.౧౦) ఇతి ।
యథా సమిదాజ్యాహుతిప్రక్షేపే వహ్నిరుత్తరోత్తరవృద్ధ్యా ప్రజ్వలతి, సమిదాదిక్షయే ప్రథమక్షణే కిఞ్చిచ్ఛామ్యతి, ఉత్తరోత్తరక్షణే శాన్తిర్వర్ధతే । తథా నిరుద్ధచిత్తస్యోత్తరోత్తరాధికః ప్రశమః ప్రవహతి । తత్ర పూర్వపూర్వప్రశమజనితః సంస్కార ఏవోత్తరోత్తరప్రశమస్య కారణమ్ । తామేతాం ప్రశాన్తవాహితాం భగవాన్విస్పష్టముదాజహార -
“యదా వినియతం చిత్తమాత్మన్యేవావతిష్ఠతే ।
నిఃస్పృహః సర్వకామేభ్యో యుక్త ఇత్యుచ్యతే తదా ॥ - (భగవద్గీతాయాం ౬.౧౮) ॥

“యథా దీపో నివాతస్థో నేఙ్గతే సోపమా స్మృతా ।
యోగినో యతచిత్తస్య యుఞ్జతో యోగమాత్మనః” ॥ - (తత్రైవ ౬.౧౯) ॥

“యత్రోపరమతే చిత్తం నిరుద్ధం యోగసేవయా ।
యత్ర చైవాత్మనాత్మానం పశ్యన్నాత్మని తుష్యతి ॥ - (తత్రైవ ౬.౨౦) ॥

“సుఖమాత్యన్తికం యత్తద్బుద్ధిగ్రాహ్యమతీన్ద్రియమ్ ।
వేత్తి యత్ర న చైవాయం స్థితశ్చలతి తత్వతః ॥ - (తత్రైవ ౬.౨౧) ॥

“యం లబ్ధ్వా చాపరం లాభం మన్యతే నాధికం తతః ।

యస్మిన్స్థితో న దుఃఖేన గురుణాపి విచాల్యతే ॥ - (తత్రైవ ౬.౨౨) ॥

“తం విద్యాద్ దుఃఖసంయోగవియోగం యోగసంజ్ఞితమ్ ॥

స నిశ్చయేన యోక్తవ్యో యోగోఽనిర్విణ్ణచేతసా” ॥ - (తత్రైవ ౬.౨౩) ఇతి ॥

నిరోధసమాధేః సాధనం సూత్రయతి -
“విరామప్రత్యయాభ్యాసపూర్వకః సంస్కారశేషోఽన్యః” (యో౦ సూ౦ .౧.౧౮) ఇతి ।
విరామో వృత్త్యుపరమః, తస్య ప్రత్యయః కారణం వృత్త్యుపరమార్థః పురుషప్రయత్నః, తస్యాభ్యాసః పౌనఃపున్యేన సమ్పాదనమ్, తత్పూర్వకస్తజ్జన్యః, అనన్తరాతీతసూత్రే సమ్ప్రజ్ఞాతసమాధేరుక్తత్వాత్ తదపేక్షయాన్యోఽసమ్ప్రజ్ఞాతః సమాధి । తత్ర వృత్తిరహితస్య చిత్తస్వరూపస్య దుర్లక్ష్యత్వాత్ సంస్కారరూపేణ చిత్తం శిష్యతే । విరామప్రత్యయజన్యత్వం భగవాన్విస్పష్టమాహ-
“సఙ్కల్పప్రభవాన్కామాంస్త్యక్త్వా సర్వానశేషతః ।
మనసైవేన్ద్రియగ్రామం వినియమ్య సమన్తతః ॥ - (భగవద్గీతాయాం ౬.౨౪) ॥

“శనైః శనైరుపరమేదబుద్ధ్యా ధృతిగృహీతయా ।
ఆత్మసంస్థం మనః కృత్వా న కిఞ్చిదపి చిన్తయేత్ ॥ - (తత్రైవ ౬.౨౫) ॥

“యతో యతో నిశ్చరతి మనశ్చఞ్చలమస్థిరమ్ ।
తతస్తతో నియమ్యైతదాత్మన్యేవ వశం నయేత్” ॥ - (తత్రైవ ౬.౨౬) ఇతి ॥

కామ్యమానాః స్రక్చన్దనవనితాపుత్రమిత్రగృహక్షేత్రాదయో మోక్షశాస్త్రకుశలవివేకిజనప్రసిద్ధైర్బహుభిర్దో
అప్యనాద్యవిద్యావశాత్ తాన్దోషానాచ్ఛాద్య తేషు విషయేషు సమ్యక్త్వం మనః కల్పయతి । తస్మాచ్చ సఙ్కల్పాదిదం మే స్యాదిత్యేవంరూపాః కామాః ప్రభవన్తి । తథా చ స్మర్యతే-
“సఙ్కల్పమూలః కామో వై యజ్ఞాః సఙ్కల్పసమ్భవాః ।” - (మనుసంహితాయాం ౨.౩) ॥

“కామ జానామి తే మూలం సఙ్కల్పాత్ కిల జాయసే ।
న త్వాం సఙ్కల్పయిష్యామి సమూలస్త్వం వినఙ్క్ష్యసి” ॥ - (మహాభారతే శాన్తిపర్వణి ౧౭౧.౨౫) ఇతి ॥

తత్ర వివేకేన విషయదోషేషు సాక్షాత్కృతేషు శునా వాన్తే పాయస ఇవ కామాస్త్యజ్యన్తే । స్రక్చన్దనాదిష్వివ బ్రహ్మలోకాదిష్వణిమాద్యష్టైశ్వర్యేషు చ కామాస్త్యాజ్యా ఇత్యభిప్రేత్య సర్వానిత్యుక్తమ్ । మాసోపవాసవ్రతినా తస్మిన్మాసేఽన్నే త్యక్తేఽపి కామః పునః పునరుదేతి; తద్వన్మా భూదిత్యశేషత ఇత్యుక్తమ్ । కామత్యాగే మనఃపూర్వకప్రవృత్త్యభావేఽపి చక్షురాదీనాం రూపాదిషు యా స్వభావసిద్ధా ప్రవృత్తిః

సాపి ప్రయత్నయుక్తేన మనసైవ నియన్తవ్యా । దేవతాదర్శనాదిష్వప్యననుసరణాయ సమన్తత ఇత్యుక్తమ్ । భూమికాజయక్రమేణోపరమస్య వివక్షితత్వాచ్ఛనైః శనైరిత్యుక్తమ్ । తాశ్చ భూమికాశ్చతస్రః కఠవల్లీషు శ్రూయన్తే -
“యచ్ఛేద్వాఙ్మనసీ ప్రాజ్ఞస్తద్యచ్ఛేజ్జ్ఞాన ఆత్మని ।
జ్ఞానమాత్మని మహతి నియచ్ఛేత్తద్యచ్ఛేచ్ఛాన్త ఆత్మని” ॥ - (కఠ। ఉప౦ .౧.౩.౧౩) ఇతి ॥

వాగ్వ్యాపారో ద్వివిధః -లౌకికో వైదికశ్చ । జల్పాదిరూపో లౌకికః, జపాదిరూపో వైదికః । తత్ర లౌకికస్య బహువిక్షేపకరత్వాద్ వ్యుత్థానకాలేఽపి యోగీ తం పరిత్యజేత్ ।
అత ఏవ స్మర్యతే-
“మౌనం యోగాసనం యోగస్తితిక్షైకాన్తశీలతా ।
నిఃస్పృహత్వం సమత్వం చ సప్తైతాన్యేకదణ్డినః” ॥ - (నారద పరి। ఉప౦ .౪.౨౫) ఇతి ॥

జపాదికం నిరోధసమాధౌ పరిత్యజేత్ । సేయం వాగ్భూమిః ప్రథమా । తాం భూమిం ప్రయత్నమాత్రేణ కతిపయైర్దినైర్మాసైర్వత్సరైర్వా దృఢం విజిత్య పశ్చాద్ద్వితీయాయాం మనోభూమౌ ప్రయతేత; అన్యథా బహుభూమికాప్రాసాదవత్ప్రథమభూమిపాతేనైవోపరితనయోగభ సర్వా వినశ్యేయుః । యద్యపి చక్షురాదయో నిరోద్ధవ్యాః, తథాపి తేషాం వాగ్భూమౌ మనోభూమౌ వాన్తర్భావో ద్రష్టవ్యః ।
నను వాచం మనసి నియచ్ఛేదిత్యనుపపన్నం ; న హీన్ద్రియస్యేన్ద్రియాన్తరే ప్రవేశోఽస్తి । మైవమ్ । ప్రవేశస్యావివక్షితత్వాత్ । నానావిక్షేపకారిణోర్వాఙ్మనసయోర్మధ్యే ప్రథమతో వాగ్వ్యాపారనియమనేన మనోవ్యాపారమాత్రపరిశేష ఇహ వివక్షితః । గోమహిషాశ్వాదీనామివ వాఙ్నియమే స్వాభావికే సమ్పన్నే తతో జ్ఞానాత్మని మనో నియచ్ఛేత్ । ఆత్మా త్రివిధః, జ్ఞానాత్మా మహాత్మా శాన్తాత్మా చేతి । జ్ఞానాత్యత్ర స్థిత ఆత్మేతి జ్ఞాతృత్వోపాధిరహఙ్కారోఽత్ర జ్ఞానశబ్దేన వివక్షితః, కరణస్య మనసో నియమ్యత్వేన పృథగుపాత్తత్వాత్ । అహఙ్కారో ద్వివిధః - విశేషరూపః సామాన్యరూపశ్చేతి । “అయమహమేతస్య పుత్ర” ఇత్యేవం వ్యక్తమభిమన్యమానో విశేషరూపః । “అస్మి” ఇత్యేతావన్మాత్రమభిమన్యమానః సామాన్యరూపః స చ సర్వవ్యక్తిషు వ్యాప్తత్వాత్మహానిత్యుచ్యతే । తాభ్యామహఙ్కారాభ్యాం ద్వాభ్యాముపహితౌ ద్వావాత్మానౌ । నిరుపాధికః శాన్తాత్మా । తదేతత్సర్వమన్తర్బహిర్భావేన వర్తతే । శాన్త ఆత్మా సర్వాన్తరశ్చిదేకరసః। తస్మిన్నాశ్రితం జడశక్తిరూపమవ్యక్తం మూలప్రకృతిః । సా చ ప్రథమం సామాన్యాహఙ్కారరూపేణ మహత్తత్త్వనామ్నా వ్యక్తీభవతి । తతో

బహిర్విశేషాహఙ్కారరూపేణ, తతో బహిర్మనోరూపేణ తతో బహిర్వాగాదీన్ద్రియరూపేణ । తదేతదభిప్రేత్యోత్త-రోత్తరమాన్తరత్వం వివినక్తి శ్రుతిః-
"ఇన్ద్రియేభ్యః పరా హ్యర్థా అర్థేభ్యశ్చ పరం మనః ।
మనసస్తు పరా బుద్ధిర్బుద్ధేరాత్మా మహాన్పరః ॥

మహతః పరమవ్యక్తమవ్యక్తాత్ పురుషః పరః ।
పురుషాన్న పరం కిఞ్చిత్సా కాష్ఠా సా పరా గతిః" ॥ - (కఠ। ఉప౦ .౧.౩.౧౦, ౧౧) ఇతి ॥

ఏవం సత్యత్ర నానావిధసఙ్కల్పవికల్పసాధనం కరణరూపం మనోఽహఙ్కర్తరి నియచ్ఛేత్ । మనోవ్యాపారాన్పరిత్యజ్యాహఙ్కారమాత్రం శేషయేత్ । న చైతదశక్యమితి వాచ్యమ్,
"తస్యాహం నిగ్రహం మన్యే వాయోరివ సుదుష్కరమ్" ॥ (భగవద్గీతాయాం ౬.౩౪) ఇతి వదన్తమర్జునం ప్రతి భగవతోత్తరాభిధానాత్-
"అసంశయం మహాబాహో మనో దుర్నిగ్రహం చలమ్ ।
అభ్యాసేన తు కౌన్తేయ వైరాగ్యేణ చ గృహ్యతే ॥

అసంయతాత్మనా యోగో దుష్ప్రాప ఇతి మే మతిః ।
వశ్యాత్మనా తు యతతా శక్యోఽవాప్తుముపాయతః" ॥ - (భగవద్గీతాయాం ౬.౩౫, ౩౬) ఇతి ॥

అభ్యాసవైరాగ్యే పతఞ్జలిసూత్రోదాహరణేన వ్యాఖ్యాస్యేతే । పూర్వపూర్వభూమిదార్ఢ్యరహితోఽస । తత్సహితో వశ్యాత్మా । ఉపాయతః ప్రాప్తిం గౌడపాదాచార్యాః సదృష్టాన్తమాహుః-
"ఉత్సేక ఉదధేర్యద్వత్కుశాగ్రేణైకబిన్దునా ।
మనసో నిగ్రహస్తద్వద్భవేదపరిఖేదతః" ॥ - (మాణ్డూక్యకారికాయాం ౩.౪౧) ఇతి ॥

"బహుభిర్న విరోద్ధవ్యమేకేనాపి బలీయసా ।
స పరాభవమాప్నోతి సముద్ర ఇవ టిట్టిభాత్" ॥

అత్ర సమ్ప్రదాయవిద ఆఖ్యాయికామాచక్షతే- "కస్యచిత్కిల పక్షిణోఽణ్డాని తీరస్థాన్యుదధిరుత్సే-కేనాపజహార । తం చ సముద్రం శోషయామీతి ప్రవృత్తః స చ పక్షీ స్వముఖాగ్రేణైకైకం జలబిన్దుం బహిః ప్రక్షిపతి స్మ । తదా బహుభిః పక్షిభిర్బన్ధువర్గైర్వార్యమాణోఽప్యనుపరతః ప్రత్యుత తానపి సహకారిణో వవ్రే । తాంశ్చ పతనోత్పతనాభ్యాం బహుధా క్లిశ్యతః సర్వానవలోక్య కృపాలుర్నారదో గరుడం సమీపే ప్రేషయామాస । తతో గరుడపక్షవాతేన శుష్యన్సముద్రో భీతస్తాన్యణ్డాన్యానీయ పక్షిణే దదౌ" ।

ఏవమఖేదేన మనోనిరోధే పరమధర్మే ప్రవర్తమానం యోగినమీశ్వరోఽనుగృహ్ణాతి । అఖేదశ్చ మధ్యే మధ్యే తదనుకూలవ్యాపారమిశ్రణేన సమ్పద్యతే, యథౌదనం భుఞ్జానస్తత్తద్గ్రాసాన్తరే చోష్యలేహ్యాదీనాస్వాదయతి తద్వత్ । ఇదమేవాభిప్రేత్య వసిష్ఠ ఆహ-

"చిత్తస్య భోగైర్ద్వౌ భాగౌ శాస్త్రేణైకం ప్రపూరయేత్ ।
గురుశుశ్రూషయా భాగమవ్యుత్పన్నస్య సత్క్రమే" ॥ - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౨౧.౩౬) ॥

"కిఞ్చిద్వ్యుత్పత్తియుక్తస్య భాగం భోగైః ప్రపూరయేత్ ।
గురుశుశ్రూషయా భాగ భాగం శాస్త్రార్థచిన్తయా" ॥ - (తత్రైవ ౨౧.౩౭) ॥

"వ్యుత్పత్తిమనుయాతస్య పూరయేచ్చేతసోఽన్వహమ్ ।
ద్వౌ భాగౌ శాస్త్రవైరాగ్యైర్ద్వౌ ధ్యానగురుపూజయా" ॥ - (తత్రైవ ౨౧.౩౮) ఇతి ॥

భోగశబ్దేనాత్ర జీవనహేతుర్భిక్షాటనాదివ్యాపారో వర్ణాశ్రమోచితవ్యాపారశ్చోచ్యతే । ఘటికామాత్రం ముహూర్తం వా యథాశక్తి యోగమభ్యస్య తతో ముహూర్తం శాస్త్రశ్రవణేన పరిచర్యయా వా గురూననుగమ్య ముహూర్తం స్వదేహమనుసృత్య ముహూర్తం యోగశాస్త్రం పర్యాలోచ్య పునర్ముహూర్తం యోగమభ్యస్యేత్ । ఏవం యోగప్రాధాన్యేన వ్యాపారాన్తరాణి మేలయంస్తాని ద్రాగభ్యస్య
శయనకాలే తద్దినగతాన్ యోగముహూర్తాన్ గణయేత్ । తతః పరేద్యుర్వా పరపక్షే వా పరమాసే వా యోగముహూర్తాన్ వర్ధయేత్ । తథా చైకైకస్మిన్ముహూర్త ఏకైకక్షణయోగేఽపి సంవత్సరమాత్రేణ భూయాన్యోగకాలో భవతి ।
న చైవం యోగైకశరణత్వే వ్యాపారాన్తరాణి లుప్యేరన్నితి శఙ్కనీయమ్, లుప్తేతరకృత్స్నవ్యాపారస్యై యోగేఽధికారాత్ । అత ఏవ విద్వత్సంన్యాసోఽపేక్ష్యతే । తస్మాత్తదేకనిష్ఠః పుమానధ్యేతృవణిగాదివత్క్రమేణ యోగారూఢో భవతి ।
యథాధ్యేతా మాణవకః పాదాంశం పాదమర్ధర్చమృచమృగ్ద్వయం వర్గం చ క్రమేణ పఠన్ద్వాదశవర్షైరధ్యాపకో భవతి, యథా చ వాణిజ్యం కుర్వన్నైకనిష్కద్వినిష్కాదిక్రమేణ లక్షపతిః కోటిపతిర్వా భవతి తథా తాభ్యాం వణిగధ్యేతృభ్యాం
సహైవోపక్రమ్య మత్సరగ్రస్త ఇవ యుఞ్జానస్తావతా కాలేన కుతో న యోగమారోహేత్ ?
తస్మాత్పునః పునః ప్రాప్యమాణాన్సఙ్కల్పవికల్పానుద్దాలకవత్ పౌరుషప్రయత్నేన పరిత్యజ్యాహఙ్కర్తరి జ్ఞానాత్మని మనో నియచ్ఛేత్ । తామేతాం ద్వితీయభూమికాం విజిత్య బాలమూకాదివన్నిర్మనస్త్వే స్వాభావికే సతి తతో విశేషాహఙ్కారరూపం విస్పష్టం జ్ఞానాత్మానమస్పృష్టే సామాన్యాహఙ్కారే మహత్తత్త్వే నియచ్ఛేత్ । యథా స్వల్పాం తన్ద్రాం ప్రాప్తవతో విశేషాహఙ్కారః స్వత ఏవ సఙ్కుచతి, వినైవ తన్ద్రాం తథా

విస్మరణే ప్రయతమానస్యాహఙ్కారసఙ్కోచో భవతి । సేయం లోకప్రసిద్ధయా తన్ద్రియా తార్కికాభిమతనిర్వికల్పకజ్ఞానేన చ సమానా మహత్తత్త్వమాత్రపరిశేషావస్థా తృతీయా భూమిః । అస్యాం చాభ్యాసపాటవేన వశీకృతాయాం తమేతం సామాన్యాహఙ్కారరూపం మహాన్తమాత్మానం నిరుపాధితయా శాన్తే చిదేకరసస్వభావే నియచ్ఛేత్ ।
“మహత్తత్త్వం తిరస్కృత్య చిన్మాత్రం పరిశేషయేత్” ।
అత్రాపి పూర్వోక్తవిస్మృతిప్రయత్న ఏవ తతోఽప్యతిశయేనోపాయతామాపద్యతే । యథా శాస్త్రాభ్యాసప్రవృత్తస్య వ్యుత్పత్తేః ప్రాక్ప్రతిగ్రన్థవ్యాఖ్యానాపేక్షాయామపి వ్యుత్పన్నస్య స్వత ఏవోత్తరగ్రన్థార్థః ప్రతిభాతి, తథా సమ్యగ్వశీకృతపూర్వభూమేర్యోగిన ఉత్తరభూమ్యుపాయః స్వత ఏవ ప్రతిభాతి । తదాహ యోగభాష్యకారః-
“యోగేన యోగో జ్ఞాతవ్యో యోగో యోగాత్ప్రవర్తతే ।
యోఽప్రమత్తస్తు యోగేన స యోగీ రమతే చిరమ్” ॥ - (యోగసూత్రభాష్యే ౩.౬ ; సౌభాగ్యలక్ష్మ్యుపనిషది ౨.౭) ఇతి ॥

నను మహత్తత్త్వశాన్తాత్మనోర్మధ్యే మహత్తత్త్వోపాదానమవ్యక్తాఖ్యం తత్త్వం శ్రుత్యోదాహృతమ్ । తత్ర తో నియమనం నాభిధీయత ఇతి చేత్-
న; లయప్రసఙ్గాదితి బ్రూమః । యథా ఘటోఽనుపాదానే జలే నిరుధ్యమానో న లీయతే , ఉపాదానభూతాయాం తు మృది లీయతే; తథా మహత్తత్త్వమాత్మని న లీయతే, అవ్యక్తే తు లీయతే । న చ స్వరూపలయః పురుషార్థ ఆత్మదర్శనానుపయోగాత్ । “దృశ్యతే త్వగ్ర్యయా బుద్ధ్యా సూక్ష్మయా సూక్ష్మదర్శిభిః” ఇతి పూర్వవాక్యే ఆత్మదర్శనం విధాయ సూక్ష్మత్వసిద్ధయే నిరోధస్యాభిధానాత్, లయస్య ప్రతిదినం సుషుప్తౌ స్వతః సిద్ధత్వేన ప్రయత్నవైయర్థ్యాచ్చ ।
నను ధారణాధ్యానసమాధిభిః సమ్ప్రజ్ఞాతస్యైకాగ్ర్యవృత్తిరూపత్వేన దర్శనహేతుత్వేఽపి శాన్తాత్మన్యవరుద్ధస్యా-సమ్ప్రజ్ఞాతసమాధిమాపన్నస్య చిత్తస్య వృత్తిరహితత్వేన సుషుప్తివన్న దర్శనహేతుత్వమితి చేత్ -
చిత్తస్య
న, స్వతః సిద్ధస్య దర్శనస్య నివారయితుమశక్యత్వాత్ । అత ఏవ శ్రేయోమార్గేఽభిహితం -
“ఆత్మానాత్మాకారం స్వభావతోఽవస్థితం సదా చిత్తమ్ ।
ఆత్మైకాకారతయా తిరస్కృతానాత్మదృష్టి విదధీత” ॥ “ఇతి
యథా ఘట ఉత్పద్యమానః స్వతో వియత్పూర్ణ ఏవోత్పద్యతే, జలతణ్డులాదిపూరణం తూత్పన్నే ఘటే పశ్చాత్పురుషప్రయత్నేన భవతి; యథా తత్ర జలాదౌ నిఃసారితేఽపి న వియన్నిఃసారయితుం శక్యతే, ముఖపిధానేఽప్యన్తర్వియదవతిష్ఠత ఏవ; తథా

చిత్తముత్పద్యమానమాత్మచైతన్యపూర్ణమేవోత్పద్యతే । ఉత్పన్నే చిత్తే పశ్చాన్మూషానిషిక్తద్రుతతామ్ర రూపరససుఖదుఃఖాదివృత్తిరూపత్వం భోగహేతుధర్మాధర్మాదివశాద్భవతి । తత్ర రూపరసాద్యనాత్మాకారే నివారితేఽపి నిర్నిమిత్తశ్చిదాకారో న నివారయితుం శక్యతే । తతో నిరోధసమాధినా నిర్వృత్తికేన సంస్కారమాత్రశేషతయా సూక్ష్మేణ చిదాత్మమాత్రాభిముఖత్వాదేకాగ్రేణ చిత్తేన నిర్విఘ్నమాత్మాఽనుభూయతే । అనేనైవాభిప్రాయేణ వార్త్తికకార-సర్వానుభవయోగినావాహతుః-
"సుఖదుఃఖాదిరూపత్వం ధియో ధర్మాదిహేతుతః ।
నిర్హేతుత్వాత్మసమ్బోధరూపత్వం వస్తువృత్తితః ॥

ప్రశాన్తవృత్తికం చిత్తం పరమానన్దదీపకమ్ ।
అసమ్ప్రజ్ఞాతనామాయం సమాధిర్యోగినాం ప్రియః" ॥ ఇతి - (ముక్తికోపనిషది ౨.౫౩, ౫౪) ॥

ఆత్మదర్శనస్య స్వతః సిద్ధత్వేఽప్యనాత్మదర్శనవారణాయ నిరోధాభ్యాసః । అత ఏవోక్తం -
"ఆత్మసంస్థం మనః కృత్వా న కిఞ్చిదపి చిన్తయేత్" । (భ। గీతాయాం ౬.౨౫) ఇతి ।
యోగశాస్త్రస్య చిత్తచికిత్సకసమాధిమాత్రే ప్రవృత్తత్వాన్నిరోధసమాధావాత్మదర్శనం తత్ర న సాక్షాదుక్తమ్ । భఙ్గ్యన్తరేణ త్వభ్యుపగమ్యతే, "యోగశ్చిత్తవృత్తినిరోధః" (యోగసూత్రేషు ౧.౨) ఇతి సూత్రయిత్వా "తదా ద్రష్టుః స్వరూపేఽవస్థానమ్" (యోగసూత్రేషు ౧.౩) ఇతి సూత్రణాత్ ।
యద్యపి నిర్వికారో ద్రష్టా సదా స్వరూప ఏవావతిష్ఠతే, తథాపి వృత్తిషూత్పద్యమానాసు తత్ర చిచ్ఛాయాయాం ప్రతిబిమ్బితాయాం తదవివేకాదస్వస్థ ఇవ ద్రష్టా భవతి । తదప్యనన్తరసూత్రేణోక్తమ్-
"వృత్తిసారూప్యమితరత్ర" (యోగసూత్రేషు ౧.౪) , ఇతి ।
అన్యత్రాపి సూత్రితమ్-
"సత్త్వపురుషయోరత్యన్తాసఙ్కీర్ణయోః ప్రత్యయావిశేషో భోగః పరార్థత్వాత్" (యోగసూత్రేషు ౩.౩౬) ఇతి, "చితేరప్రతిసఙ్క్రమాయాస్తదాకారాపత్తౌ స్వబుద్ధిసంవేదనం" "(యోగసూత్రేషు ౪.౨౨) ఇతి చ ।
నిరోధసమాధినా శోధితే త్వమ్పదార్థే సాక్షాత్కృతేఽపి తస్య బ్రహ్మత్వం గోచరయితుం మహావాక్యేన బ్రహ్మవిద్యానామకం వృత్త్యన్తరముత్పద్యతే; న చ శుద్ధత్వమ్పదార్థసాక్షాత్కారే నిరోధసమాధిరేక ఏవోపాయః ; కిం తు చిజ్జడవివేకేనాపి పృథక్కృతే తత్ర సాక్షాత్కారసమ్భవాత్ । అత ఏవ వసిష్ఠ ఆహ-
"ద్వౌ క్రమౌ చిత్తనాశస్య యోగో జ్ఞానం చ రాఘవ ।

యోగస్తద్వృత్తిరోధో హి జ్ఞానం సమ్యగవేక్షణమ్" ॥ - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౨౭.౭౨) ఇతి ॥

"అసాధ్యః కస్యచిద్యోగః కస్యచిజ్జ్ఞాననిశ్చయః ।
ప్రకారౌ ద్వౌ తతో దేవో జగాద పరమేశ్వరః" ॥ - (తత్రైవ ౨౯.౬౦) ఇతి చ ॥

నను వివేకోఽపి యోగే పర్యవస్యతి, దర్శనవేలాయామాత్మమాత్రగోచరాయా ఏకాగ్రవృత్తేః క్షణికసమ్ప్రజ్ఞాతరూపత్వాత్ ।
బాఢమ్ । తథాపి సమ్ప్రజ్ఞాతాసమ్ప్రజ్ఞాతయోః స్వరూపతః సాధనతశ్చాస్త్యేవ మహద్వైలక్షణ్యమ్ । స్ఫుటః స్వరూపభేదః । సాధనం తు సమ్ప్రజ్ఞాతస్య సజాతీయత్వాద్ధారణాదిత్రయమన్తరఙ్గమ్, అసమ్ప్రజ్ఞాతస్య త్వవృత్తికస్య విజాతీయత్వాద్బహిరఙ్గమ్ తథా చ సూత్రం -
"తదపి బహిరఙ్గం నిర్బీజస్య" (యోగసూత్రేషు 3.౮) ఇతి ।
విజాతీయత్వేఽపి బహువిధానాత్మవృత్తినివారణేనోపకారితయా బహిరఙ్గత్వమవిరుద్ధమ్ । తదేవోపకారిత్వం విశదయితుం సూత్రయతి-
"శ్రద్ధావీర్యస్మృతిసమాధిప్రజ్ఞాపూర్వక ఇతరేషామ్" (యోగసూత్రేషు ౧.౨౦) ఇతి ।
కేషాఞ్చిద్దేవాదీనాం పూర్వసూత్రే జన్మనైవ సమాధిముక్త్వా మనుష్యాన్ప్రత్యేతదుచ్యతే । మమాయం యోగ ఏవ పరమపురుషార్థసాధనమితి ప్రత్యయః శ్రద్ధా । సా చోత్కర్షశ్రవణేనోపజాయతే । తదుత్కర్షశ్చ స్మర్యతే-
"తపస్విభ్యోఽధికో యోగీ జ్ఞానిభ్యోఽపి మతోఽధికః ।
కర్మిభ్యశ్చాధికో యోగీ తస్మాద్యోగీ భవార్జున" । - (భగవద్గీతాయాం ౬.౪౬) ఇతి ॥

ఉత్తమలోకసాధనత్వాత్ కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాదితపసో జ్యోతిష్టోమాదికర్మణశ్చ యోగోఽధికః। జ్ఞానం ప్రత్యన్తరఙ్గత్వాచ్చిత్తవిశ్రాన్తిహేతుతయా చ జ్ఞానాదప్యధికః । ఏవం జానతో యోగే శ్రద్ధా జాయతే । తస్యాం చ శ్రద్ధాయాం వాసితాయాం వీర్యముత్సాహో భవతి - సర్వథా యోగం సమ్పాదయిష్యామీతి । ఏతాదృశేనోత్సాహేన తదా తదానుష్ఠేయాని యోగాఙ్గాని స్మర్యన్తే । తయా చ స్మృత్యా సమ్యగనుష్ఠితసమాధేరధ్యాత్మప్రసాదే సత్యృతమ్భరా ప్రజ్ఞోదేతి ।
తత్ప్రజ్ఞాపూర్వకస్తత్ప్రజ్ఞాకారణకోఽసమ్ప్రజ్ఞాతసమాధిరితరేషాం దేవాదిభ్యోఽర్వాచీనానాం మనుష్యాణాం సిధ్యతి । తాం చ ప్రజ్ఞాం సూత్రయతి-
"ఋతమ్భరా తత్ర ప్రజ్ఞా" (యోగసూత్రేషు ౧.౪౮) ఇతి ।
ఋతం సత్యం వస్తుయాథాత్మ్యం బిభర్తి ప్రకాశయతీతి ఋతమ్భరా । తత్ర తస్మిన్సమాధ్యుత్కర్షజన్యేఽధ్యాత్మప్రసాదే సతీత్యర్థః । ఋతమ్భరత్వోపపత్తిం

సూత్రయతి-
“శ్రుతానుమానప్రజ్ఞాభ్యామన్యవిషయా విశేషార్థత్వాత్” (యోగసూత్రేషు ౧.౪౯) ఇతి ।
సూక్ష్మవ్యవహితవిప్రకృష్టవస్తుష్వయోగిప్రత్యక్షం న ప్రవర్తతే । ఆగమానుమానాభ్యాం తాని వస్తూన్యయోగిభిర్జ్ఞాయన్తే । తే చ శాస్త్రానుమానజన్యే ప్రజ్ఞే వస్తుసామాన్యమేవ గోచరయతః । ఇదం తు యోగిప్రత్యక్షం వస్తువిశేషగోచరత్వాదృతమ్భరమ్ । తస్య చ యోగిప్రత్యక్షస్యాసమ్ప్రజ్ఞాతసమాధౌ బహిరఙ్గత్వసిద్ధ్యర్థముపకారిత్వం సూత్రయతి-
“తజ్జః సంస్కారోఽన్యసంస్కారప్రతిబన్ధీ” (యోగసూత్రేషు ౧.౫౦) ఇతి ।
అసమ్ప్రజ్ఞాతసమాధేర్బహిరఙ్గసాధనముక్త్వా తన్నిరోధప్రయత్నస్యాన్తరఙ్గసాధనతాం సూత్రయతి-
“తస్యాపి నిరోధే సర్వనిరోధాన్నిర్బీజః సమాధిః” (యోగసూత్రేషు ౧.౫౧) ఇతి ।
సోఽయం సమాధిః సుషుప్తిసమానః సాక్షిచైతన్యేనానుభవితుం శక్యః । న చాసౌ సర్వధీవృత్తిరాహిత్యాత్సుషుప్తిరేవేతి శఙ్కనీయమ్, మనః స్వరూపస్య సదసత్త్వాభ్యాం విశేషాత్ । తదుక్తం గౌడపాదాచార్యైః-
“నిగృహీతస్య మనసో నిర్వికల్పస్య ధీమతః ।
ప్రచారః స తు విజ్ఞేయః సుషుప్తేఽన్యో న తత్సమః ॥

యహి సుషుప్తౌ తన్నిగృహీతం న లీయతే ।
తదేవ నిర్భయం బ్రహ్మ జ్ఞానాలోకం సమన్తతః” ॥ - (మాణ్డూక్యకారికాయాం 3.3४-3५)
ఇతి,
ద్వైతస్యాగ్రహణం తుల్యముభయోః ప్రాజ్ఞతుర్యయోః ।
బీజనిద్రాయుతః ప్రాజ్ఞః సా చ తుర్యే న విద్యతే ॥

స్వప్ననిద్రాయుతావాద్యౌ ప్రాజ్ఞస్త్వస్వప్ననిద్రయా ।
న నిద్రాం నైవ చ స్వప్నం తుర్యే పశ్యన్తి నిశ్చితాః ॥

అన్యథా గృహ్ణతః స్వప్నో నిద్రా తత్త్వమజానతః ।
విపర్యాసే తయోః క్షీణే తురీయం పదమశ్నుతే” ॥ - (మాణ్డూక్యకారికాయాం ౧.౧౩-౧౫)
। ఇతి చ ॥

ఆద్యౌ విశ్వతైజసౌ । అద్వైతస్య వస్తునోఽన్యథాగ్రహణం నామ ద్వైతరూపేణ ప్రతిభాసః । స చ విశ్వతైజసయోర్వర్తమానః స్వప్న ఇత్యుచ్యతే । తత్త్వస్యాజ్ఞానం నిద్రా । సా చ విశ్వతైజసప్రాజ్ఞేషు వర్తతే । తయోః స్వప్ననిద్రయోః స్వరూపభూతయోర్విపర్యాసో మిథ్యాజ్ఞానమ్ । తస్మిన్ విద్యయా క్షీణే సతి తురీయం పదమద్వైతం వస్త్వశ్నుతేఽనుభవతీత్యర్థః ।

నన్వస్త్వేవమసమ్ప్రజ్ఞాతసమాధిసుషుప్త్యోర్మహాన్భేదః, తత్ర తత్త్వవిదృష్టేర్దర్శనసాధనత్వేన సమాధ్యపేక్షాయామపి దృష్టతత్త్వస్య జీవన్ముక్తయే నాస్తి తదపేక్షా, రాగద్వేషాదిక్లేశబన్ధస్య సుషుప్త్యాపి నివృత్తేః ।
మైవమ్ । కిం ప్రతిదినం స్వతః ప్రాప్తా కాదాచిత్కీ సుషుప్తిర్బన్ధనివర్తికా, కిం వాభ్యాసేన నిరన్తరవర్తినీ ? ఆద్యేఽపి కిం సుషుప్తికాలీనస్య క్లేశబన్ధస్య నివృత్తిః, కిం వా కాలాన్తరవర్తినః ?
నాద్యః, అప్రసక్తేః । న హి మూఢానామపి సుషుప్తౌ క్లేశబన్ధః, అన్యథాయాసః ప్రసజ్యేత । నద్వితీయః, అసమ్భవాత్ । న హ్యన్యకాలీనయా సుషుప్త్యా కాలాన్తరవర్తినః క్లేశస్య క్షయః సమ్భవతి; అన్యథా మూఢానామపి జాగరణస్వప్నయోః క్లేశస్య క్షయః ప్రసజ్యేత । నాపి సుషుప్తౌ నైరన్తర్యమభ్యసితుం శక్యమ్, తస్యాః కర్మక్షయనిమిత్తత్వాత్ । తస్మాత్తత్త్వవిదోఽపి క్లేశక్షయాయాస్త్యేవాసమ్ప్రజ్ఞాతసమాధ్యపేక్షా ।
తస్య చ సమాధేర్గవాశ్వాదిష్వివ వాఙ్నిరోధః ప్రథమా భూమిః । బాలమూఢాదిష్వివ నిర్మనస్త్వం ద్వితీయా । తన్ద్రాయామివాహఙ్కారరాహిత్యం తృతీయా । సుషుప్తావివ మహత్తత్త్వరాహిత్యం చతుర్థీ । తదేతద్భూమిచతుష్టయమభిప్రేత్య “శనైః శనైరుపరమేత్” ఇత్యుక్తమ్ ।
అత్ర చోపరమే ధృతిగృహీతా బుద్ధిః సాధనమ్ । మహదహఙ్కారమనోవాగాదీనాం స్వత ఏవ తీవ్రవేగేణ బహిః ప్రవహతాం కూలఙ్కషాయా నద్యా ఇవ నిరోధే ధైర్యం మహదపేక్షితమ్ । బుద్ధిర్వివేకః । పూర్వా భూమిర్జితా వా న వేతి పరిక్ష్య జితాయాముత్తరభూమ్యుపక్రమః, అజితాయాం తు సైవ పునరభ్యసనీయేతి తదా తదా వివిచ్యాత్ (వివిఞ్చయాత్ ఇతి వా
పాఠః) । “ఆత్మసంస్థం -” (భగవద్గీతాయాం ౬.౨౫) ఇత్యాదినా సార్ధశ్లోకేన చతుర్థభూమ్యభ్యాసోఽపి స్మృతః । గౌడపాదాచార్యా ఆహుః-
“ఉపాయేన నిగృహ్ణీయాద్విక్షిప్తం కామభోగయోః ।
సుప్రసన్నం లయే చైవ యథా కామో లయస్తథా ॥ ౪౨॥

దుఃఖం సర్వమనుస్మృత్య కామభోగాన్నివర్తయేత్ ।
అజం సర్వమనుస్మృత్య జాతం నైవ తు పశ్యతి ॥ ౪౩॥

లయే సమ్బోధయేచ్చిత్తం విక్షిప్తం శమయేత్పునః ।
సకషాయం విజానీయాత్సమప్రాప్తం న చాలయేత్” ॥ ౪౪॥ - (మాణ్డూక్యకారికాయాం ౩.౪౨-౪౪) ॥

“నాస్వాదయేత్సుఖం తత్ర నిఃసఙ్గః ప్రజ్ఞయా భవేత్ ।

నిశ్చలం నిశ్చరచ్చిత్తమేకీకుర్యాత్ప్రయత్నతః ॥ ౪౫॥

“యదా న లీయతే చిత్తం న చ విక్షిప్యతే పునః ।
అనిఙ్గనమనాభాసం నిష్పన్నం బ్రహ్మ తత్తదా” ॥ ౪౬॥ - (మాణ్డూక్యకారికాయాం ౩.౪౫-౪౬) ఇతి ॥

లయవిక్షేపకషాయసమప్రాప్తయశ్చతస్రశ్చిత్తస్యావస్థాః । తత్ర నిరుధ్యమానం చిత్తం విషయేభ్యో వ్యావృత్తం సత్పూర్వా-భ్యాసవశాద్యది లయాయ సుషుప్తయేఽభిముఖం భవేత్, తదానీముత్థాపనప్రయత్నేన లయకారణనివారణేన వా తచ్చిత్తం సమ్యక్ప్రబోధయేత్ । లయహేతవో నిద్రాశేషాజీర్ణబహ్వశనశ్రమాః । అత ఏవాహుః -
“సమాపయ్య నిద్రాం సుజీర్ణాల్పభోజీ
శ్రమత్యాగ్యబాధే వివిక్తే ప్రదేశే ।
సదాసీత నిస్తృష్ణ ఏవాప్రయత్నో-
ఽథ వా ప్రాణరోధీ నిజాభ్యాసమార్గాత్” ॥ - (సౌభాగ్యలక్ష్మ్యుపనిషది ౨.౨) ఇతి ॥

లయాదుత్థాపితం చిత్తం దైనన్దినప్రబోధాభ్యాసవశాద్యది కామభోగయోర్విక్షిప్యేత, తదా వివేకిజనప్రసిద్ధభోగ్యవస్తుగతసర్వదుఃఖానుస్మరణేన శాస్త్రప్రసిద్ధజన్మాదిరహితాద్వితీయబ్రహ్మతత్త్వా
పూర్వకేణ భోగ్యవస్తుదర్శనేన చ పునః పునర్విక్షేపాచ్చిత్తం శమయేత్ ।
కషాయస్తీవ్రశ్చిత్తదోషః । తీవ్రరాగద్వేషాదివాసనయా గ్రస్తం చిత్తం కదాచిత్ సమాహితమివ లయవిక్షేపరహితం దుఃఖైకాగ్రమవతిష్ఠతే; తాదృశం తచ్చిత్తం విజానీయాత్, సమాహితచిత్తాద్వివేకేనావగచ్ఛేత్ । అసమాహితమేతదిత్యవగమ్య లయవిక్షేపవత్క-షాయస్య ప్రతీకారం కుర్యాత్ । సమశబ్దేన బ్రహ్మాభిధీయతే ।
“సమం సర్వేషు భూతేషు తిష్ఠన్తం పరమేశ్వరమ్” । (భగవద్గీతాయాం ౧౩.౨౮) ఇతి స్మృతేః ।
లయవిక్షేపకషాయేషు పరిహృతేషు పరిశేషాచ్చిత్తేన సమం బ్రహ్మ ప్రాప్యతే । తచ్చ సమప్రాప్తం చిత్తం లయకషాయభ్రాన్త్యా న చాలయేత్ । సూక్ష్మయా బుద్ధ్యా లయకషాయప్రాప్తీ వివిచ్య తస్యాం సమప్రాప్తావతిప్రయత్నేన చిరం స్థాపయేత్ । స్థాపితే తస్మిన్ బ్రహ్మస్వరూపభూతః పరమానన్దః సమ్యగావిర్భవతి । తథా చోదాహృతం -
“సుఖమాత్యన్తికం యత్తద్ బుద్ధిగ్రాహ్యమతీన్ద్రియమ్ । ” - (భగవద్గీతాయాం ౬.౨౧) ఇతి ॥

శ్రుతిశ్చ భవతి
“సమాధినిర్ధూతమలస్య చేతసో
నివేశితస్యాత్మని యత్సుఖం భవేత్ ।

న శక్యతే వర్ణయితుం గిరా తదా
స్వయం తదన్తఃకరణేన గృహ్యతే" ॥ - (మైత్రాయణ్యుపనిషది ౪.౯) ఇతి ॥

నను సమాధ్యావిర్భూతస్య బ్రహ్మానన్దస్య బుద్ధిగ్రాహ్యత్వం శ్రుతిస్మృతిభ్యామభిహితమ్; ఆచార్యైస్తు - "నాస్వాదయేత్సుఖం తత్ర" (మాణ్డూక్యకారికాయాం ౩.౪౫) ఇతి బుద్ధిగ్రాహ్యత్వం ప్రతిషిధ్యత ఇతి చేత్ ।
నాయం దోషః । తత్ర నిరోధసుఖం బుద్ధిగ్రాహ్యం న ప్రతిషిధ్యతే, కిం తు సమాధివిరోధినో వ్యుత్థానరూపస్య పరామర్శస్యైవ ప్రతిషేధాత్ ।
యథా నిదాఘదివసేషు మధ్యాహ్నే జాహ్నవీహ్రదనిమగ్నేనానుభూయమానమపి శైత్యసుఖం తదా వక్తుమశక్యం పశ్చాదున్మగ్నేనాభిధీయతే; యథా వా సుషుప్తావవిద్యావృత్తిభిరతి-సూక్ష్మాభిరనుభూయమానమపి స్వరూపసుఖం తదానీం సవికల్పకేనాన్తః కరణవృత్తిజ్ఞానేన గ్రహీతుమశక్యమ్, ప్రబోధకాలే తు స్మృత్యా విస్పష్టం పరామృశ్యతే; తథా సమాధౌ వృత్తిరహితేన సంస్కారమాత్రశేషతయా సూక్ష్మేణ వా చిత్తేన సుఖానుభవః శ్రుతిస్మృత్యోర్వివక్షితః ।
"మహదిదం సమాధిసుఖమన్వభూవమ్" (మాణ్డూక్యకారికాయాం ౩.౪౫) ఇత్యేతాదృశో వ్యుత్థితస్య సవికల్పకః పరామర్శోఽత్రాస్వాదనం ; తదేవాచార్యైః ప్రతిషిధ్యతే । తమేవ స్వాభిప్రాయం ప్రకటయితుం "నిఃసఙ్గః ప్రజ్ఞయా భవేత్" ఇత్యుక్తం (మాణ్డూక్యకారికాయాం ౩.౪౫) ।
ప్రకృష్టం సవికల్పకం జ్ఞానం ప్రజ్ఞా; తయా సహ సఙ్గం పరిత్యజేత్ । యద్వా పూర్వోక్తా ధృతిగృహీతా బుద్ధిః ప్రజ్ఞా; తదాత్మకేన సాధనేన సుఖాస్వాదనతద్వర్ణనాదిరూపామాసక్తిం వర్జయేత్ । సమాధౌ బ్రహ్మానన్దే నిమగ్నం చిత్తం యది కదాచిత్సుఖాస్వాదనాయ వా శీతవాతమశకాద్యుపద్రవేణ వా నిశ్చరేత్ తదా నిశ్చరత్తచ్చిత్తం పునః పునర్నిశ్చలం యథా భవతి తథా పరబ్రహ్మణా సహైకీకుర్యాత్ । తత్ర చ నిరోధప్రయత్న ఏవ సాధనమ్ । ఏకీభావ ఏవ "యదా న లీయతే చిత్తమ్" (మాణ్డూక్యకారికాయాం ౩.౪౬) ఇత్యనేన శ్లోకేన స్పష్టీక్రియతే । "అనిఙ్గనమనాభాసమ్" (మాణ్డూక్యకారికాయాం ౩.౪౬) ఇత్యాభ్యాం పదాభ్యాం కషాయసుఖాస్వాదౌ ద్వౌ చ ప్రతిషిధ్యేతే । లయవిక్షేపకషాయసుఖాస్వాదేభ్యో వినిర్ముక్తం చిత్తమవిచ్ఛేదేన బ్రహ్మణ్యవస్థితం భవతి । ఏతదేవాభిప్రేత్య కఠవల్లీషు పఠ్యతే-
"యదా పఞ్చావతిష్ఠన్తే జ్ఞానాని మనసా సహ ।
బుద్ధిశ్చ న విచేష్టతే తామాహుః పరమాం గతిమ్ ॥

తాం యోగమితి మన్యన్తే స్థిరామిన్ద్రియధారణామ్ ।

అప్రమత్తస్తదా భవతి యోగో హి ప్రభవాప్యయౌ ।" - (కఠోపనిషది ౨.౩.౧౦, ౧౧) ఇతి ॥

ఉపేక్షితో యోగ ఇన్ద్రియవృత్తీనాం ప్రభవం కరోతి । అనుష్ఠితస్తు తాసాం లయహేతుః ।
అత ఏవ యోగస్య స్వరూపలక్షణం సూత్రయతి-
"యోగశ్చిత్తవృత్తినిరోధః" (యోగసూత్రేషు ౧.౨) ఇతి ।
వృత్తీనామానన్త్యాన్నిరోధోఽశక్య ఇతి శఙ్కాం వారయితుమియత్తాం సూత్రయతి -
"వృత్తయః పఞ్చతయ్యః క్లిష్టా అక్లిష్టాః" (యోగసూత్రేషు ౧.౫) ఇతి ।
రాగద్వేషాదిక్లేశరూపా ఆసురవృత్తయః క్లిష్టాః । రాగాదిరహితా దైవవృత్తయోఽక్లిష్టాః ।
యద్యపి పఞ్చస్వేవ క్లిష్టానామక్లిష్టానాం చాన్తర్భావః, తథాపి క్లిష్టా ఏవ నిరోద్ధవ్యా ఇతి మన్దబుద్ధిం వారయితుం తాభిః సహాక్లిష్టా అప్యుదాహృతాః । నామధేయలక్షణాభ్యాం తా వృత్తీర్వివశదయితుం సూత్రషట్కమాహ-
"ప్రమాణవిపర్యయవికల్పనిద్రాస్మృతయః" (యోగసూత్రేషు ౧.౬) ;
"ప్రత్యక్షానుమానాగమాః ప్రమాణాని" (యోగసూత్రేషు ౧.౭) ;
"విపర్యయో మిథ్యాజ్ఞానమతద్రూపప్రతిష్ఠమ్" (యోగసూత్రేషు ౧.౮) ;
"శబ్దజ్ఞానానుపాతీ వస్తుశూన్యో వికల్పః" (యోగసూత్రేషు ౧.౯) ;
"అభావప్రత్యయాలమ్బనా వృత్తిర్నిద్రా" (యోగసూత్రేషు ౧.౧౦) ;
"అనుభూతవిషయాసమ్ప్రమోషః స్మృతిః" (యోగసూత్రేషు ౧.౧౧) ఇతి ।
వస్త్వభావః ప్రతీయతే యస్మింస్తమస్యావరకే సతి తత్తమోఽభావప్రత్యయః । తమోగుణం విషయీకుర్వతీ వృత్తిర్నిద్రేత్యుచ్యతే । అనుభూతవిషయస్యాసమ్ప్రమోషస్తదనుభవజన్యమనుసన్ధా
। పఞ్చవిధవృత్తినిరోధసాధనం సూత్రయతి-
"అభ్యాసవైరాగ్యాభ్యాం తన్నిరోధః" (యోగసూత్రేషు ౧.౧౨) ఇతి ।
యథా తీవ్రవేగోపేతం నదీప్రవాహం సేతుబన్ధనేన నివార్య కుల్యాప్రణయనేన క్షేత్రాభిముఖం తిర్యక్ప్రవాహాన్తరముత్పాద్యతే, తథా వైరాగ్యేణ చిత్తనద్యా విషయప్రవాహం నివార్య సమాధ్యభ్యాసేన ప్రశాన్తః ప్రవాహః సమ్పాద్యతే । మన్త్రజపదేవతాధ్యానాదీనాం క్రియారూపత్వేనావృత్తిలక్షణోఽభ్యాసః సమ్భావ్యతే । సర్వవ్యాపారోపరమరూపస్య సమాధేః సాధకః కో నామాభ్యాస ఇతి శఙ్కాం వారయితుం సూత్రయతి-
"తత్ర స్థితౌ యత్నోఽభ్యాసః" (యోగసూత్రేషు ౧.౧౩) ఇతి ।
స్థితిర్నైశ్చల్యం నిరోధః । యత్నో మానస ఉత్సాహః । స్వత ఏవ బహిష్ప్రవాహశీలం చిత్తం సర్వథా నిరోధయిష్యామీత్యేవంవిధ ఉత్సాహ ఆవర్త్యమానోఽభ్యాస ఇత్యుచ్యతే । అయమభ్యాస ఇదానీం ప్రవృత్తః స్వయమదృఢః సన్ననాదిప్రవృత్తా వ్యుత్థానవాసనాః కథమభిభవేదిత్యాశఙ్కామపవదితుం సూత్రయతి-

“స తు దీర్ఘకాలనైరన్తర్యసత్కారాసేవితో దృఢభూమిః” (యోగసూత్రేషు ౧.౧౪) ఇతి ।
లోకా హి మూఢస్య వచనముదాహరన్తి “విద్యమానాశ్చత్వార ఏవ వేదాః, తానధ్యేతుం గతస్య మాణవకస్య పఞ్చదివసా అతీతాః, అద్యాప్యసౌ నాగతః” ఇతి । తాదృశ ఏవాయం యోగీ తదా స్యాద్ యదా దివసైర్వా మాసైర్వా యోగసిద్ధిం వాఞ్ఛేత్ । తస్మాత్ సంవత్సరైర్జన్మభిర్వా దీర్ఘకాలం యోగ ఆసేవితవ్యః । తథా చ స్మర్యతే-
“అనేకజన్మసంసిద్ధస్తతో యాతి పరాం గతిమ్” ॥ - (భగవద్గీతాయాం ౬.౪౫) ఇతి ॥

చిరమాసేవ్యమానోఽపి యది విచ్ఛిద్య విచ్ఛిద్య సేవ్యేత, తర్హ్యుత్పద్యమానానాం యోగసంస్కారాణాం సమనన్తరభావిభిర్విచ్ఛేదకారిభిర్వ్యుత్థానకాలీనైః సంస్కారైరభిభవే సతి ఖణ్డనకారోక్తన్యాయ ఆపతేత్ - “అగ్రే ధావన్పశ్చాల్లుప్యమానో విస్మరణశీలశ్రుతవత్కిమాలమ్బే
ఇతి । తస్మాన్నిరన్తరమాసేవితవ్యః । సత్కార ఆదరః । అనాదరేణ సేవ్యమానే వసిష్ఠోక్తన్యాయ ఆపతేత్-
“అకర్తృకుర్వదప్యేతచ్చేతశ్చేత్క్షీణవాసనమ్ ।
దూరం గతమనా జన్తుః కథాశ్రవణే యథా” ॥ ఇతి । - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౫.౭.౧౩) ఇతి ॥

అనాదరో లయవిక్షేపకషాయసుఖాస్వాదానామపరిహారః । తస్మాదాదరేణ సేవితవ్యః । దీర్ఘకాలాదిత్రైవిధ్యేన సేవితస్య సమాధేర్దృఢభూమిత్వం నామ విషయసుఖవాసనయా దుఃఖవాసనయా వా చాలయితుమశక్యత్వమ్ । తచ్చ భగవతా దర్శితమ్-
“యం లబ్ధ్వా చాపరం లాభం మన్యతే నాధికం తతః ।
యస్మిన్స్థితో న దుఃఖేన గురుణాపి విచాల్యతే” ॥ - (భగవద్గీతాయాం ౬.౨౨) ఇతి ॥

అపరలాభస్యానాధికం కచవృత్తాన్తేన వసిష్ఠ ఉదాజహార -
“కచః కదాచిదుత్థాయ సమాధేః ప్రీతమానసః ।
ఏకాన్తే సమువాచేదమేవం గద్గదయా గిరా ॥ ౩౭॥

కిం కరోమి క్వ గచ్ఛామి కిం గృహ్ణామి త్యజామి కిమ్ ।
ఆత్మనా పూరితం విశ్వం మహాకల్పామ్బునా యథా ॥ ౩౮॥

సబాహ్యాభ్యన్తరే దేహే హ్యధ ఊర్ధ్వం చ దిక్షు చ ।
ఇత ఆత్మా తథేహాత్మా నాస్త్యనాత్మమయం క్వచిత్ ॥ ౩౯॥

న తదస్తి న యత్రాహం న తదస్తి న యన్మయి ।
కిమన్యదభివాఞ్ఛామి సర్వం సంవిన్మయం తతమ్ ॥ ౪౦॥ - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౧౮.౩౭-౪౦) ॥

“స్ఫారబ్రహ్మామలామ్భోధేః ఫేనాః సర్వే కులాచలాః ।
చిదాదిత్యమహాతేజోమృగతృష్ణా జగచ్ఛ్రియః” ॥ - (తత్రైవ ౧౮.౩౫) ఇతి ॥

గురుదుఃఖేనాప్యవిచాల్యత్వం శిఖిధ్వజస్య వత్సరత్రయసమాధివృత్తాన్తేనోదాజహార-
“నిర్వికల్పసమాధిస్థం తత్రాపశ్యన్మహీపతిమ్ ।
రాజానం తావదేతస్మాత్ బోధయామి పరాత్పదాత్ ॥ ౧౨౨॥

ఇతి సఞ్చిన్త్య చూడాలా సింహనాదం చకార సా ।
భూయో భూయః ప్రభోరగ్రే వనేచరభయప్రదమ్ ॥ ౧౨౩॥

న చచాల తదా రామ యదా నాదేన తేన సః ।
భూయో భూయః కృతేనాపి తదా సా తం వ్యచాలయత్ ॥ ౧౨౪॥

చాలితః పాతితోఽప్యేష తదా నో బుబుధే బుధః” ॥ ౧౨౫॥ ఇతి । - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౩౭.౧౨౨-౧౨౫) ॥

ప్రహ్లాదవృత్తాన్తేనాప్యేతదేవోదాజహార-
“ఇతి సఞ్చిన్తయన్నేవ ప్రహ్లాదః పరవీరహా ।
నిర్వికల్పపరానన్దసమాధిం సముపాయయౌ ॥ (తత్రైవ ౨౨.౯౨) ।
నిర్వికల్పసమాధిస్థశ్చిత్రార్పిత ఇవాబభౌ ।
పఞ్చ వర్షసహస్రాణి పీనాఙ్గోఽతిష్ఠదేకదృక్ ॥ (తత్రైవ ౨౨.౯౩)
మహాత్మన్ సమ్ప్రబుధ్యస్వేత్యేవం విష్ణురుదాహరత్ ।
పాఞ్చజన్యం ప్రదధ్మౌ చ ధ్వనయన్ కకుభాం గణమ్ ॥ (తత్రైవ ౨౨.౧౦౬)
మహతా తేన శబ్దేన వైష్ణవప్రాణజన్మనా ।
బభూవ సమ్ప్రబుద్ధాత్మా దానవేశః శనైః శనైః” ॥ (తత్రైవ ౨౨.౧౦౭) ఇతి ।
ఏవం వీతహవ్యాదీనామపి సమాధిరుదాహరణీయః । వైరాగ్యం ద్వివిధమ్, అపరం పరం చేతి । యతమానవ్యతిరేకై- కేన్ద్రియవశీకారభేదైరపరం చతుర్విధమ్ । తత్రాద్యం త్రయమర్థాత్సూత్రయన్సాక్షాచ్చతుర్థం సూత్రయతి-
“దృష్టానుశ్రవికవిషయవితృష్ణస్య వశీకారసంజ్ఞా వైరాగ్యమ్” (యోగసూత్రేషు ౧.౧౫) ఇతి ।
స్రక్చన్దనవనితాపుత్రమిత్రక్షేత్రధనాదయో దృష్టాః । వేదోక్తాః స్వర్గాదయ ఆనుశ్రవికాః । తత్రోభయత్ర సత్యామపి తృష్ణాయాం వివేకతారతమ్యేన యతమానాదివైరాగ్యత్రయం భవతి ।
అస్మిఞ్జగతి కిం సారం కిమసారమితి గురుశాస్త్రాభ్యాం జ్ఞాస్యామీత్యుద్యోగో యతమానత్వం (౧),

స్వచిత్తే పూర్వం విద్యమానానాం దోషాణాం మధ్యేఽభ్యస్యమానేన వివేకేనైతావన్తః పక్వా ఏతావన్తోఽవశిష్ట ఇతి వివేచనం వ్యతిరేకః (౨) ,
దృష్టానుశ్రవికవిషయప్రవృత్తేర్దుఃఖాత్మత్వబోధేన తాం ప్రవృత్తిం పరిత్యజ్య మనసశ్చౌత్సుక్యమాత్రేణ వితృష్ణావస్థాన-మేకేన్ద్రియత్వం (3) ,
వితృష్ణత్వం వశీకారః (౪) ,
తదిదమపరం వైరాగ్యమష్టాఙ్గయోగప్రవర్తకత్వేన సమ్ప్రజ్ఞాతస్యాన్తరఙ్గమ్, అసమ్ప్రజ్ఞాతస్య తు బహిరఙ్గమ్ । తత్రాన్తరఙ్గం పరం వైరాగ్యం సూత్రయతి-
“తత్పరం పురుషఖ్యాతేర్గుణవైతృష్ణ్యమ్” (౧.౧౬) ఇతి ।
సమ్ప్రజ్ఞాతసమాధిపాటవేన గుణత్రయాత్మకాత్ప్రధానాద్విరక్తస్య పురుషస్య ఖ్యాతిః సాక్షాత్కార ఉత్పద్యతే । తస్మాచ్చ సాక్షాత్కారాదశేషగుణత్రయవ్యవహారే యద్వైతృష్ణ్యం తత్పరం వైరాగ్యమ్ ।
తస్య తారతమ్యేన సమాధేః శీఘ్రత్వతారతమ్యం సూత్రయతి - “తీవ్రసంవేగానామాసన్నః” (యోగసూత్రేషు ౧.౨౦) సమాధిలాభః ఇతి ।
సంవేగో వైరాగ్యమ్ । తద్భేదాద్యోగినస్త్రివిధాః - మృదుసంవేగా మధ్యసంవేగాస్తీవ్రసంవేగాశ్చేతి । ఆసన్నోఽల్పేనైవ కాలేన సమాధిర్లభ్యత ఇత్యర్థః । తీవ్రసంవేగేష్వేవ సమాధితారతమ్యం సూత్రయతి -
“మృదుమధ్యాధిమాత్రత్వాత్తతోఽపి విశేషః” (యోగసూత్రేషు ౧.౨౧) ఇతి ।
మృదుతీవ్రో మధ్యతీవ్రోఽధిమాత్రతీవ్ర ఇతి । తేష్వప్యుత్తరోత్తరస్య త్వరయా సిద్ధిర్ద్రష్టవ్యా । ఉత్తమోత్తమా జనకప్రహ్లాదాదయోఽధిమాత్రతీవ్రాః, ముహూర్తమాత్రవిచారేణ దృఢసమాధిలాభాత్ । అధమాధమా ఉద్దాలకాదయో మృదుసంవేగాః, చిరప్రయాసేన తల్లాభాత్ । ఏవమన్యేఽపి యథాయోగమున్నేయాః ।
తదేవమధిమాత్రతీవ్రస్య దృఢభూమావసమ్ప్రజ్ఞాతసమాధౌ లబ్ధే సతి పునర్వ్యుత్థాతుమశక్తం సన్మనో నశ్యతి । మనోనాశేన చ వాసనాక్షయే రక్షితే సతి జీవన్ముక్తిః సుప్రతిష్ఠితా భవతి । న చ మనోనాశేన విదేహముక్తిరేవ న తు జీవన్ముక్తిరితి శఙ్కనీయమ్, ప్రశ్నోత్తరాభ్యాం తన్నిర్ణయాత్ ।
శ్రీరామః -
“వివేకాభ్యుదయాచ్చిత్తస్వరూపేఽన్తర్హితే మునే ।
మైత్ర్యాదయో గుణాః కుత్ర జాయన్తే యోగినాం వద” ॥ - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౨౮.౧౫) ॥

వసిష్ఠః -
“ద్వివిధశ్చిత్తనాశోఽస్తి సరూపోఽరూప ఏవ చ ।

జీవన్ముక్తౌ సరూపః స్యాదరూపోఽదేహముక్తిగః" ॥ - (తత్రైవ ౨౮.౧౬) ॥

"ప్రాకృతం గుణసమ్భారం మమేతి బహు మన్యతే ।
సుఖదుఃఖాద్యవష్టభ్య విద్యమానం మనో విదుః" ॥ - (తత్రైవ ౨౮.౧౮) ॥

"చేతసః కథితా సత్తా మయా రఘుకులోద్వహ ।
అస్య నాశమిదానీం త్వం శ్ృణు ప్రశ్నవిదాం వర । - (తత్రైవ ౨౮.౨౦) ॥

"సుఖదుఃఖదశా ధీరం సామ్యాన్న ప్రోద్ధరన్తి యమ్ ।
నిఃశ్వాసా ఇవ శైలేన్ద్రం తస్య చిత్తం మృతం విదుః" ॥ - (తత్రైవ ౨౮.౨౧) ॥

"ఆపత్కార్పణ్యముత్సాహో మదో మాన్ద్యం మహోత్సవః ।
యం నయన్తి న వైరూప్యం తస్య నష్టం మనో విదుః" ॥ - (తత్రైవ ౨౮.౨౨) ॥

"చిత్తమాశానిధానం హి యదా నశ్యతి రాఘవ ।
మైత్ర్యాదిభిర్గుణైర్యుక్తం తదా సత్త్వముదేత్యలమ్ । - (తత్రైవ ౨౮.౨౩) ॥

"భూయోజన్మవినిర్ముక్తం జీవన్ముక్తస్య తన్మనః ।
సరూపోఽసౌ మనోనాశో జీవన్ముక్తస్య విద్యతే ॥ - (తత్రైవ ౨౮.౨౪ -౨౫) ॥

"అరూపస్తు మనోనాశో యో మయోక్తో రఘూద్వహ ।
విదేహముక్తావేవాసౌ విద్యతే నిష్కలాత్మకః ॥ - (తత్రైవ ౨౮.౨౬) ॥

"సమగ్రాగ్ర్యగుణాధారమపి?? సత్త్వం ప్రలీయతే ।
విదేహముక్తావలే పదే పరమపావనే ॥ - (తత్రైవ ౨౮.౨౭) ॥

"సంశాన్తదుఃఖమజడాత్మకమేకరూప-
మానన్దమన్థరమపేతరజస్తమో యత్ ।
ఆకాశకోశతనవోఽతనవో మహాన్త-
స్తస్మిన్పదే గలితచిత్తలవా వసన్తి" ॥ - (తత్రైవ ౨౮.3౨) ఇతి ॥

"జీవన్ముక్తా న ముహ్యన్తి సుఖదుఃఖరసస్థితౌ ।
ప్రాకృతేనార్థకారేణ కిఞ్చిత్కుర్వన్తి వా న వా" । - (తత్రైవ ౧3.౨౬) ॥

తస్మాత్సరూపో మనోనాశో జీవన్ముక్తిసాధనమితి స్థితమ్ ॥

ఇతి శ్రీమద్విద్యారణ్యప్రణీతే జీవన్ముక్తివివేకే మనోనాశనిరూపణం నామ తృతీయం ప్రకరణమ్ ॥ 3॥

౪. జీవన్ముక్తిస్వరూపసిద్విప్రయోజననిరూపణం నామ చతుర్థం ప్రకరణమ్

కేయం జీవన్ముక్తిః, కిం వా తత్ర ప్రమాణమ్, కథం వా తత్సిద్ధిః, ఇత్యేతస్య ప్రశ్నత్రయస్యోత్తరం నిరూపితమ్ । సిద్ధ్యా వా కిం ప్రయోజనమిత్యస్య చతుర్థప్రశ్నస్యోత్తరమిదానీమః
జ్ఞానరక్షాతపోవిసంవాదాభావదుఃఖనాశ-సుఖావిర్భావాః సన్తి పఞ్చ ప్రయోజనాని ।
నను ప్రమాణోత్పన్నస్య తత్త్వజ్ఞానస్య కో నామ బాధప్రసఙ్గో యేన రక్షా అపేక్ష్యత ఇతి చేదుచ్యతే -చిత్తవిశ్రాన్త్యభావే సంశయవిపర్యయౌ ప్రసజ్యేయాతామ్ । తథా హి - తత్త్వవిదో రాఘవస్య విశ్రాన్తేః పూర్వం సంశయం విశ్వామిత్ర ఉదాజహార -

“న రాఘవ తవాస్త్యన్యజ్జ్ఞేయం జ్ఞానవతాం వర ।
స్వయైవ సూక్ష్మయా బుద్ధ్యా సర్వం విజ్ఞాతవానసి ॥

భగవద్వ్యాసపుత్రస్య శుకస్యేవ మతిస్తవ ।
విశ్రాన్తిమాత్రమేవాత్ర జ్ఞాతజ్ఞేయాప్యపేక్షతే” ॥ - (లఘుయోగవాసిష్ఠే 3.౧౭, ౧౮) ॥

శుకస్తు స్వయమేవాదౌ తత్త్వం విదిత్వా తత్ర సంశయానః పితరం పృష్ట్వా పిత్రాపి తథైవానుశిష్టస్తత్రాపి సంశయానో జనకముపసద్య తేనాపి తథైవానుశిష్టస్తం ప్రత్యేవమువాచ,
శ్రీశుకః -

“స్వయమేవ మయా పూర్వమేతజ్జ్ఞాతం వివేకతః ।
ఏతదేవ హి పృష్టేన పిత్రా మే సముదాహృతమ్ ॥ ౪3॥

భవతాప్యేష ఏవార్థః కథితో వాగ్విదాం వర ।
ఏష ఏవ చ వాక్యార్థః శాస్త్రేషు పరిదృశ్యతే ॥ ౪౪॥

యథాయం స్వవికల్పోత్థః స్వవికల్పపరిక్షయాత్ ।
క్షీయతే దగ్ధసంసారో నిఃసార ఇతి నిశ్చయః ॥ ౪౫॥

తత్కిమేతన్మహాబాహో సత్యం బ్రూహి మమాచలమ్ ।
త్వత్తో విశ్రాన్తిమాప్నోమి చేతసా భ్రామితం జగత్ ॥ ౪౬॥ - (తత్రైవ 3.౪3-౪౬)
జనకః -

“నాతః పరతరః కశ్చినిశ్చయోఽస్త్యపరో మునే ।
స్వయమేవ త్వయా జ్ఞాతం గురుతశ్చ పునః శ్రుతమ్ ॥ ౪౭॥

అవ్యుచ్ఛిన్నశ్చిదాత్మైకః పుమానస్తీహ నేతరః ।
స్వసఙ్కల్పవశాద్బద్ధో నిఃసఙ్కల్పస్తు ముచ్యతే ॥ ౪౮॥

మునే త్వయా స్ఫుటం జ్ఞాతం జ్ఞేయం స్వస్య మహాత్మనః ।

భోగేభ్యో విరతిర్జాతా దృశ్యాద్వా సకలాదిహ ॥ ౪౯॥

ప్రాప్తం ప్రాప్తవ్యమఖిలం భవతా పూర్ణచేతసా ।
న దృశ్యే యతసే బ్రహ్మన్ ముక్తస్త్వం భ్రాన్తిముత్సృజ ॥ ౫౦॥

అనుశిష్టః స ఇత్యేవం జనకేన మహాత్మనా ।
విశశ్రామ శుకస్తూష్ణీం స్వస్థే పరమవస్తుని ॥ ౫౧॥

వీతశోకభయాయాస నిరీహశ్ఛిన్నసంశయః ।
జగామ శిఖరం మేరోః సమాధ్యర్థమనిన్దితమ్ ॥ ౫౨॥

తత్ర వర్షసహస్రాణి నిర్వికల్పసమాధినా ।
దశ స్థిత్వా శశామాసావాత్మన్యస్నేహదీపవత్" ॥ ౫౩॥ - (తత్రైవ ౩.౪౭-౫౩) ఇతి ॥

తస్మాద్విదితేఽపి తత్త్వే విశ్రాన్తిరహితస్య శుకరాఘవయోరివ సంశయ ఉత్పద్యతే । స చాజ్ఞానమివ మోక్షస్య ప్రతిబన్ధకః । అత ఏవ భగవతోక్తమ్-
"అజ్ఞశ్చాశ్రద్దధానశ్చ సంశయాత్మా వినశ్యతి ।
నాయం లోకోఽస్తి న పరో న సుఖం సంశయాత్మనః" ॥ - (భగవద్గీతాయాం ౪.౪౦) ఇతి ॥

అశ్రద్ధా విపర్యయః । స చోత్తరత్రోదాహరిష్యతే । అజ్ఞానవిపర్యయౌ మోక్షమాత్రవిరోధినౌ; సంశయస్తు భోగమోక్షయోరుభయోరపి విరోధీ, తస్య పరస్పరవిరుద్ధకోటిద్వయావలమ్బిత్వాత్ । యదా సంసారసుఖాయ ప్రవృత్తిస్తదా మోక్షమార్గే బుద్ధిస్తాం నిరుణద్ధి । యదా చ మోక్షమార్గే ప్రవృత్తిస్తదా సంసారబుద్ధిస్తాం ప్రతిబధ్నాతి । తస్మాత్ సంశయాత్మనో న కిఞ్చిత్సుఖమస్తీతి ముముక్షుణా సర్వథా సంశయశ్ఛేత్తవ్యః । అత ఏవ శ్రూయతే- "ఛిద్యన్తే సర్వసంశయాః" (ముణ్డకోపనిషది ౨.౨.౮) ఇతి ।
విపర్యయస్యాపి నిదాఘ ఉదాహరణమ్ । ఋభుః పరమకరుణయా నిదాఘస్య గృహమేత్య బహుధా తం బోధయిత్వా నిర్జగామ । బుద్ధేఽపి తదుపదిష్టే వస్తున్యశ్రద్దధానో నిదాఘః కర్మణ్యేవ పరమపురుషార్థహేతురితి విపర్యయం ప్రాప్య కర్మానుష్ఠానే యథాపూర్వం ప్రవృత్తః । సోఽపి శిష్యస్య పరమపురుషార్థభ్రంశో మా భూదితి కృపయా గురుః పునరాగత్య బోధయామాస । తదాపి విపర్యయం న జహౌ । తృతీయేన తు బోధనేన విపర్యయం పరిత్యజ్య విశ్రాన్తిమలభత । సంశయవిపర్యయాభ్యామ-సమ్భావనావిపరీతభావనారూపాభ్యాం తత్త్వజ్ఞానస్య ఫలం ప్రతిబధ్యతే ।
తదుక్తం పరాశరేణ-
"మణిమన్త్రౌషధైర్వహ్నిః సుదీప్తోఽపి యథేన్ధనమ్ ।

ప్రదగ్ధుం నైవ శక్తః స్యాత్ ప్రతిబద్ధస్తథైవ చ ॥

జ్ఞానాగ్నిరపి సఞ్జాతః ప్రదీప్తః సుదృఢోఽపి చ ।
ప్రదగ్ధుం నైవ శక్తః స్యాత్ ప్రతిబద్ధస్తు కల్మషమ్" ॥ - (పరాశరోపపురాణే ౧౪.౪) ॥

"భావనా విపరీతా యా యా చాసమ్భావనా శుక ।
ప్రతిబన్ధం సా తత్త్వజ్ఞానస్య నాపరమ్" ॥ - (తత్రైవ ౧౪.౫) ఇతి । ౨౮-౨
తస్మాదవిశ్రాన్తచిత్తస్య సంశయవిపర్యయప్రసఙ్గేన తత్త్వజ్ఞానస్య ఫలప్రతిబన్ధలక్షణాద్బాధాద్రక్షాపేక్ష్యతే । విశ్రాన్తచిత్తస్య తు మనోనాశేన యదా జగదేవ ప్రవిలీయతే తదా సంశయవిపర్యయయోః కః ప్రసఙ్గః ?
జగత్ప్రతిభాసరహితస్య బ్రహ్మవిదో దేహవ్యవహారోఽపి వినైవ స్వప్రయత్నం పరమేశ్వరప్రేరితేన ప్రాణవాయునా నిష్పాద్యతే । అత ఏవ ఛన్దోగా ఆమనన్తి - "నోపజనం స్మరన్నిదం శరీరం స యథా ప్రయోగ్య ఆచరణే యుక్త ఏవమేవాయమస్మిఞ్శరీరే ప్రాణో యుక్తః" (ఛాన్దోగ్యోపనిషది ౮.౧౨.3) ఇతి ।
ఉపజనం జనానాం సమీపే వర్తమానమిదం శరీరం న స్మరన్బ్రహ్మవిద్వర్తతే । పార్శ్వస్థా జనా ఏవ తత్త్వవిదః శరీరం పశ్యన్తి । స్వయం తు నిర్మనస్కత్వాన్మదీయమిదం శరీరమితి న స్మరతి । ప్రయోగ్యో రథశకటాదివహనే ప్రయోక్తుమర్హః శిక్షితోఽశ్వబలీవర్దాదిః; స యథా సారథినా మార్గస్యాచరణే ప్రేరితః పునః పునః సారథిప్రయత్నమనపేక్ష్య స్వయమేవ రథశకటాదికం పురోవర్తిగ్రామం నయతి, ఏవమేవాయం ప్రాణవాయుః పరమేశ్వరేణాస్మిఞ్శరీరే నియుక్తః సత్యసతి వా జీవప్రయత్నే వ్యవహారం నిర్వాహయతి । భాగవతేఽపి స్మర్యతే -
"దేహం వినశ్వరమవస్థితముత్థితం వా
సిద్ధో న పశ్యతి యతోఽధ్యగమత్స్వరూపమ్ ।
దైవాదుపేతమథ దైవవశాదపేతం
వాసో యథా పరికృతం మదిరామదాన్ధః" ॥ - (భాగ౦ ౧౧.౧3.3౬) ॥

వసిష్ఠోఽప్యాహ-
"పార్శ్వస్థబోధితాః సన్తః పూర్వాచార క్రమాగతమ్ ।
ఆచారమాచరన్త్యేవ సుప్తబుద్ధవదక్షతాః" - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౧3.౧౨౭) ఇతి ॥

సిద్ధో న పశ్యత్యాచారమాచరతీత్యుభయోః పరస్పరవిరోధ ఇతి చేన్న । విశ్రాన్తితారతమ్యేన వ్యవస్థోపపత్తేః । తదేవ తారతమ్యమభిప్రేత్య శ్రూయతే - "ఆత్మక్రీడ ఆత్మరతిః క్రియావానేష బ్రహ్మవిదాం వరిష్ఠః" (ముణ్డకోపనిషది 3.౧.౪) ఇతి ।
అత్ర చత్వారః ప్రతీయన్తే - బ్రహ్మవిత్ప్రథమః, బ్రహ్మవిద్వరో ద్వితీయః, బ్రహ్మవిద్వరీయాం తృతీయో బ్రహ్మవిద్వరిష్ఠశ్చతుర్థః । త ఏతే సప్తసు యోగభూమిషు చతుర్థీ

యోగభూమిమారభ్య క్రమేణ భూమిచతుష్టయం ప్రాప్తా ఇత్యవగన్తవ్యమ్ । భూమయశ్చ వసిష్ఠేన దర్శితాః-
“జ్ఞానభూమిః శుభేచ్ఛాఖ్యా ప్రథమా సముదాహృతా ।
విచారణా ద్వితీయా స్యాత్ తృతీయా తనుమానసా ॥

సత్త్వాపత్తిశ్చతుర్థీ స్యాత్తతోఽసంసక్తినామికా ।
పదార్థాభావినీ షష్ఠీ సప్తమీ తుర్యగా స్మృతా” ॥ - (తత్రైవ ౧౩.౧౧౩, ౧౧౪) ఇతి ॥

“స్థితః కిం మూఢ ఏవాస్మి ప్రేక్షేఽహం శాస్త్రసజ్జనైః ।
వైరాగ్యపూర్వమిచ్ఛేతి శుభేచ్ఛేత్యుచ్యతే బుధైః ॥ - (తత్రైవ ౧౩.౧౧౬) ॥

“శాస్త్రసజ్జనసమ్పర్కవైరాగ్యాభ్యాసపూర్వకమ్ ।
సద్విచారప్రవృత్తిర్యా ప్రోచ్యతే సా విచారణా ॥ - (తత్రైవ ౧౩.౧౧౭) ॥

“విచారణాశుభేచ్ఛాభ్యామిన్ద్రియార్థేష్వసక్తతా ।
యత్ర సా తనుతామేతి ప్రోచ్యతే తనుమానసా ॥ - (తత్రైవ ౧౩.౧౧౮) ॥

“భూమికాత్రితయాభ్యాసాచ్చిత్తేఽర్థవిరతేర్వశాత్ ।
సత్త్వాత్మని స్థితిః శుద్ధే సత్త్వాపత్తిరుదాహృతా ॥ - (తత్రైవ ౧౩.౧౧౯)
“దశాచతుష్టయాభ్యాసాదసంసర్గఫలా తు యా ।
రూఢసత్త్వచమత్కారా ప్రోక్తాసంసక్తినామికా ॥ - (తత్రైవ ౧౩.౧౨౦) ॥

“భూమికాపఞ్చకాభ్యాసాత్స్వాత్మారామతయా భృశమ్ ।
ఆభ్యన్తరాణాం బాహ్యానాం పదార్థానామభాసనాత్ ॥

పరప్రయుక్తేన చిరం ప్రయత్నేనావబోధనమ్ ।
పదార్థాభావినీ నామ షష్ఠీ భవతి భూమికా ॥ - (తత్రైవ ౧౩.౧౨౧, ౧౨౨) ॥

“భూమిషట్కచిరాభ్యాసాద్ భేదస్యానుపలమ్భనాత్ ।
యత్స్వభావైకనిష్ఠత్వం సా జ్ఞేయా తుర్యగా స్థితిః” ॥ - (తత్రైవ ౧౩.౧౨౩) ఇతి ॥

అత్ర భూమికాత్రితయం బ్రహ్మవిద్యాయాః సాధనమేవ, నతు విద్యాకోటావన్తర్భవతి । భూమిత్రయే భేదసత్యత్వబుద్ధేరనివర్తితత్వాత్ । అత ఏవైతజ్జాగరణమితి వ్యపదిశ్యతే । తదుక్తం -
“భూమికాత్రితయం త్వేతద్రామ జాగ్రదితి స్థితమ్ ।
యథావద్భేదబుద్ధ్యేదం జగజ్జాగ్రతి దృశ్యతే” । - (యోగవాసిష్ఠరామాయణే నిర్వాణప్రకరణే ౧౨౬.౫౨) ఇతి ॥

తతో వేదాన్తవాక్యాన్నిర్వికల్పకో బ్రహ్మాత్మైక్యసాక్షాత్కారశ్చతుర్థీ భూమికా ఫలరూపా సత్త్వాపత్తిః । చతుర్థభూమౌ సర్వజగదుపాదానస్య బ్రహ్మణో వాస్తవమద్వితీయసత్తాస్వభావం నిశ్చిత్య బ్రహ్మణ్యారోపితయోర్జగ-చ్ఛబ్దాభిధేయయోర్నామరూప । ముముక్షోః పూర్వోక్తం జాగరణమపేక్ష్య సేయం భూమిః స్వప్నః । తదాహ-

“అద్వైతే స్థైర్యమాయాతే ద్వైతే చోపరతిం గతే ।
పశ్యన్తి స్వప్నవల్లోకం చతుర్థీం భూమికామితాః ॥

చిత్తం తు శరదభ్రాంశవిలయం ప్రవిలీయతే ।
సత్త్వావశేష ఏవాస్తే పఞ్చమీం భూమికామితః” ॥ - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౪౩.౨౦, ౨౧) ॥

సోఽయం చతుర్థీ భూమికాం ప్రాప్తో యోగీ బ్రహ్మవిదిత్యుచ్యతే । పఞ్చమ్యాదయస్తిస్రో భూమయో జీవన్ముక్తేరవాన్తరభేదాః । తే చ నిర్వికల్పసమాధ్యభ్యాసకృతేన విశ్రాన్తితారతమ్యేన సమ్పద్యన్తే । పఞ్చమభూమౌ నిర్వికల్పకాత్ స్వయమేవ వ్యుత్తిష్ఠతే । సోఽయం యోగీ బ్రహ్మవిద్వరః । షష్ఠభూమౌ పార్శ్వస్థైర్బోధితో వ్యుత్తిష్ఠతే । సోఽయం బ్రహ్మవిద్వరీయాన్ । తదేతద్భూమిద్వయం సుషుప్తిర్గాఢసుషుప్తిరితి చాభిధీయతే । తదాహ-

“పఞ్చమీం భూమికామేత్య సుషుప్తిపదనామికామ్ ।
శాన్తాశేషవిశేషాంశస్తిష్ఠత్యద్వైతమాత్రకే ॥ - (తత్రైవ ౪౩.౨౩) ॥

“అన్తర్ముఖతయా నిత్యం బహిర్వృత్తిపరోఽపి సన్ ।
పరిశ్రాన్తతయా నిత్యం నిద్రాలువి లక్ష్యతే ॥ - (తత్రైవ ౪౩.౨౪) ॥

“కుర్వన్నభ్యాసమేతస్యాం భూమికాయాం వివాసనః ।
షష్ఠీం గాఢసుషుప్త్యాఖ్యాం క్రమాత్పతతి భూమికామ్ ॥ - (తత్రైవ ౪౩.౨౬) ॥

“యత్ర నాసన్న సద్రూపో నాహం నాప్యనహఙ్కృతిః ।
కేవలం క్షీణమనన ఆస్తే ద్వైతైక్యవర్జితః” । - (తత్రైవ ౪౩.౨౭)
“అన్తః శూన్యో బహిః శూన్యః శూన్యః కుమ్భ ఇవామ్బరే ।
అన్తః పూర్ణో బహిః పూర్ణః పూర్ణః కుమ్భ ఇవార్ణవే” ॥ (తత్రైవ ౪౩.౨౮) ॥

గాఢం నిర్వికల్పసమాధిం ప్రాప్తస్య సంస్కారమాత్రశేషస్య చిత్తస్య మనోరాజ్యం కర్తుం బాహ్యపదార్థాన్ గ్రహీతుం వా సామర్థ్యాభావాదాకాశావస్థితకుమ్భవదన్తర్బహిఃశూన్యత్వమ్; స్వయమ్పూర్ణకాశసచ్చిదానన్దైకరసే బ్రహ్మణి నిమగ్నత్వేన బహిశ్చ సర్వత్ర బ్రహ్మదృష్ట్యా సముద్రమధ్యస్థాపితజలపూర్ణకుమ్భవదన్తర్బహిః పూర్ణత్వమ్ । తురీయాభిధాం సప్తమీం భూమిం ప్రాప్తస్య యోగినః స్వతః పరతో వా వ్యుత్థానమేవ నాస్తి । తాదృశమేవోద్దిశ్య

“దేహం వినశ్వరమవస్థితముత్థితం వా” ఇత్యాదిభాగవతవాక్యం ప్రవృత్తం (భాగవతే ౧౧.౧౩.౩౬) । అసమ్ప్రజ్ఞాతసమాధి-ప్రతిపాదకాని యోగశాస్త్రాణ్యత్రైవ పర్యవసితాని । సోఽయమీదృశో యోగీ పూర్వోదాహృతశ్రుతౌ బ్రహ్మవిద్వరిష్ఠ ఇత్యుచ్యతే ।
తదేవం పార్శ్వస్థబోధితః సిద్ధో న పశ్యతీత్యనయోర్భూమిద్వయే వ్యవస్థితత్వాన్న కోఽపి విరోధః । తత్రాయం సఙ్గ్రహః । పఞ్చమ్యాదిభూమిత్రయరూపాయాం జీవన్ముక్తౌ సమ్పాద్యమానాయాం ద్వైతప్రతిభాసాభావేన సంశయవిపర్యయ-ప్రసఙ్గాభావాదుత్పన్నం తత్త్వజ్ఞానమబాధేన రక్షితం భవతి । సేయం జ్ఞానరక్షా జీవన్ముక్తేః ప్రథమం ప్రయోజనమ్ । తపో ద్వితీయం ప్రయోజనమ్ । యోగభూమీనాం దేవత్వాదిప్రాప్తిహేతుతయా తపస్త్వం ద్రష్టవ్యమ్ । తద్ధేతుత్వం చార్జునభగవతోః శ్రీరామవసిష్ఠయోశ్చ ప్రశ్నోత్తరాభ్యామవగమ్యతే । అర్జున ఉవాచ -
“అయతిః శ్రద్ధయోపేతో యోగాచ్చలితమానసః ।
అప్రాప్య యోగసంసిద్ధిం కాం గతిం కృష్ణ గచ్ఛతి ।
కచ్చిన్నోభయవిభ్రష్టశ్ఛిన్నాభ్రమివ నశ్యతి ।
అప్రతిష్ఠో మహాబాహో విమూఢో బ్రహ్మణః పథి ।
ఏతం మే సంశయం కృష్ణ ఛేత్తుమర్హస్యశేషతః ।
త్వదన్యః సంశయస్యాస్య ఛేత్తా న హ్యుపపద్యతే” ॥ - (భగవద్గీతాయాం ౬.౩౭-౩౯) ॥

భగవానువాచ -
“పార్థ నైవేహ నాముత్ర వినాశస్తస్య విద్యతే ।
న హి కల్యాణకృత్కశ్చిద్దుర్గతిం తాత గచ్ఛతి ॥

ప్రాప్య పుణ్యకృతాం లోకానుషిత్వా శాశ్వతీః సమాః ।
శుచీనాం శ్రీమతాం గేహే యోగభ్రష్టోఽభిజాయతే ॥

అథవా యోగినామేవ కులే భవతి ధీమతామ్ ।
ఏతద్ధి దుర్లభతరం లోకే జన్మ యదీదృశమ్ ।
తత్ర తం బుద్ధిసంయోగం లభతే పౌర్వదేహికమ్ ।
యతతే చ తతో భూయః సంసిద్ధౌ కురునన్దన” । - (భగవద్గీతాయాం ౬.౪౦-౪౩) ఇతి ॥

శ్రీ రామ ఉవాచ -
“ఆద్యామథ ద్వితీయాం వా తృతీయాం భూమికాముత ।
ఆరూఢస్య మృతస్యాథ కీదృశీ భగవన్ గతిః । - (యోగవాసిష్ఠే నిర్వాణప్రకరణే పూర్వ .౧౨౬.౪౪) ॥

వసిష్ఠ ఉవాచ –

“యోగభూమికయోత్క్రాన్తజీవితస్య శరీరిణః ।
భూమికాంశానుసారేణ క్షీయతే పూర్వదుష్కృతమ్ ॥

తతః సురవిమానేషు లోకపాలపురేషు చ ।
మేరూపవనకుఞ్జేషు రమతే రమణీసఖః ॥

తతః సుకృతసమ్భారే దుష్కృతే చ పురా కృతే ।
భోగక్షయపరిక్షీణే జాయన్తే యోగినో భువి ॥

శుచీనాం శ్రీమతాం గేహే గుప్తే గుణవతాం సతామ్ ।
తత్ర ప్రాగ్భావనాభ్యస్తం యోగభూమిత్రయం బుధః ।
స్మృష్ట్వోపరి పతత్యుచ్చైరుత్తరం భూమికాక్రమమ్” ॥ ఇతి । - (తత్రైవ ౧౨౬.౪౭-౫౧) ॥

అస్త్వేవం యోగభూమీనాం దేవలోకప్రాప్తిహేతుత్వమ్; తావతా తపస్త్వం కుత ఇతి చేత్, శ్రుతేరితి బ్రూమః । తథా చ తైత్తిరీయా ఆమనన్తి - “తపసా దేవా దేవతామగ్ర ఆయన్, తపసర్షయః స్వరన్వవిన్దన్” (తైత్తిరీయ ఉపం బ్రాహ్మణే 3.౧౨.3) ఇతి । తత్త్వజ్ఞానాత్ ప్రాచీనస్య భూమికాత్రయస్య తపస్త్వే సతి తత్త్వజ్ఞానస్యోత్తరకాలీనస్య నిర్వికల్పసమాధిరూపస్య పఞ్చమ్యాదిభూమికాత్రయస్య తపస్త్వం కైముతికన్యాయసిద్ధమ్ । అత ఏవ స్మర్యతే-
“మనసశ్చేన్ద్రియాణాం చ ఐకాగ్ర్యం పరమం తపః ।
తజ్జ్యాయః సర్వధర్మేభ్యః స ధర్మః పర ఉచ్యతే” ॥ - (మహాభారతే ౧౨.౨౪౨.౪) ఇతి ॥

యద్యప్యనేన న్యాయేన తపసా ప్రాప్యం జన్మాన్తరం నాస్తి తథాపి లోకసఙ్గ్రహాయేదం తపో యుజ్యతే । అత ఏవ భగవానాహ -
“లోకసఙ్గ్రహమేవాపి సమ్పశ్యన్ కర్తుమర్హసి” ॥ - (భగవద్గీతాయాం 3.౨౦) ఇతి ॥

సఙ్గ్రాహ్యశ్చ లోకస్త్రివిధః - శిష్యో భక్తస్తటస్థశ్చేతి । తత్ర శిష్యస్యార్త్నముఖే యోగిని ప్రామాణికత్వబుద్ధ్యతిశయేన తదుపదిష్టే తత్త్వే పరమం విశ్వాసం ప్రాప్య చిత్తం సహసా విశ్రామ్యతి । అత ఏవ శ్రూయతే-
“యస్య దేవే పరా భక్తిర్యథా దేవే తథా గురౌ ।
తస్యైతే కథితార్థాః ప్రకాశన్తే మహాత్మనః” ॥ - (శ్వేతాశ్వతరోపనిషది ౬.౨3) ఇతి ॥

స్మర్యతే చ-
“శ్రద్ధావాల్లభతే జ్ఞానం తత్పరః సంయతేన్ద్రియః ।

జ్ఞానం లబ్ధ్వా పరాం శాన్తిమచిరేణాధిగచ్ఛతి" ॥ - (భగవద్గీతాయాం ४.३८) ఇతి ॥

అన్నప్రదాననివాసస్థానకల్పనాదినా యోగినం సేవమానో భక్తస్తదీయం తపః స్వయమేవాదత్తే । తథా చ శ్రూయతే -తస్య పుత్రా దాయముపయన్తి సుహృదః సాధుకృత్యాం ద్విషన్తః పాపకృత్యామ్" ఇతి ।
తటస్థోఽపి ద్వివిధః - ఆస్తికో నాస్తికశ్చేతి । తత్రాస్తికో యోగినః సన్మార్గాచరణం దృష్ట్వా స్వయమపి సన్మార్గే ప్రవర్తతే । తథా చ స్మృతిః-
"యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠస్తత్తదేవేతరో జనః ।
స యత్ప్రమాణం కురుతే లోకస్తదనువర్తతే" ॥ - (భగవద్గీతాయాం ३.२१) ఇతి ॥

నాస్తికోఽపి యోగినా దృష్టః పాపాన్ముచ్యతే । తదుక్తమ్-
"యస్యానుభవపర్యన్తా తత్త్వే బుద్ధిః ప్రవర్తతే ।
తద్దృష్టిగోచరాః సర్వే ముచ్యన్తే సర్వపాతకైః" ॥ - (సూతసంహితాయాం २.२०.४४) ఇతి ॥

అనేన ప్రకారేణ సర్వప్రాణ్యుపకారిత్వం యోగినో వివక్షిత్వా పఠ్యతే-
"స్నాతం తేన సమస్తతీర్థసలిలే సర్వాఽపి దత్తాఽవని-
ర్యజ్ఞానాం చ సహస్రమిష్టమఖిలా దేవాశ్చ సమ్పూజితాః ।
సంసారాచ్చ సముద్ధృతాః స్వపితరస్త్రైలోక్యపూజ్యోఽప్యసౌ
యస్య బ్రహ్మవిచారణే క్షణమపి స్థైర్యం మనః ప్రాప్నుయాత్" ॥ - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ६.१६.३४) ఇతి ॥

"కుల పవిత్రం జననీ కృతార్థా విశ్వమ్భరా పుణ్యవతీ చ తేన ।
అపారసంవిత్సుఖసాగరేఽస్మిల్లీనం పరే బ్రహ్మణి యస్య చేతః" ॥ - (సూతసంహితాయాం २ २०.४५) ఇతి ॥

న కేవలం యోగినః శాస్త్రీయవ్యవహారస్యైవ తపస్త్వమ్, కిం తు సర్వస్యైవ లౌకికవ్యవహారస్యాపి । తథా చ తైత్తిరీయాః స్వశాఖాయాం నారాయణస్యాన్తిమేనానువాకేన విదుషోఽపి మహిమానమామనన్తి । తస్మింశ్చానువాకే పూర్వభాగే యోగినోఽవయవా యజ్ఞాఙ్గద్రవ్యత్వేనామ్నాతాః-
"తస్యైవం విదుషో యజ్ఞస్యాత్మా యజమానః శ్రద్ధా పత్నీ శరీరమిధ్మమురో వేదిర్లోమాని బర్హిర్వేదః శిఖా హృదయం యూపః కామ ఆజ్యం మన్యుః పశుస్తపోఽగ్నిర్దమః శమయితా దక్షిణా వాగ్ఘోతా ప్రాణ ఉద్గాతా చక్షురధ్వర్యుర్మనో బ్రహ్మా శ్రోత్రమగ్నీత్" । (నారాయణోపనిషది ८०) ఇతి ।

అత్ర చ దానం దక్షిణేతి దానపదమధ్యాహర్తవ్యమ్, “అథ యత్తపోదానమార్జవమహింసా సత్యవచనమితి తా అస్య దక్షిణా” (ఛాన్దోగ్యోపనిషది 3.౧౭.౪) ఇతి ఛన్దోగైరామ్నాతత్వాత్ । ఉక్తానువాకే మధ్యమభాగేన యోగివ్యవహారాస్తజ్జీవనకాలాశ్చ జ్యోతిష్టోమావయవక్రియారూపత్వే సర్వయజ్ఞావయవక్రియారూపత్వేన చామ్నాతాః - “యావద్ధ్రియతే సా దీక్షా యదశ్నాతి తద్ధవిర్యత్పిబతి తదస్య సోమపానం యద్రమతే తదుపసదో యత్సఞ్చరత్యుపవిశత్యుత్తిష్ఠతే చ స ప్రవర్గ్యో యన్ముఖం తదాహవనీయో యా వ్యాహృతిరాహుతిర్యదస్య విజ్ఞానం తజ్జుహోతి యత్సాయం ప్రాతరత్తి తత్సమిధం యత్ప్రాతర్మధ్యన్దినం సాయం చ తాని సవనాని యే అహోరాత్రే తే దర్శపూర్ణమాసౌ యేఽర్ధమాసాశ్చ మాసాశ్చ తే చాతుర్మాస్యాని య ఋతవస్తే పశుబన్ధా యే సంవత్సరాశ్చ పరివత్సరాశ్చ తేఽహర్గణాః సర్వవేదసం వా ఏతత్సత్రం యన్మరణం తదవభృథః” (నారాయణ ఉప౦ .౮౦) ఇతి । సర్వవేదసం సర్వస్వదక్షిణాకమ్ । అత్రైతచ్ఛబ్దేన ప్రకృతాహోరాత్రాదిపరివత్సరాన్తం సర్వకాలసమష్ట్యుపలక్షితం యోగిన ఆయుర్వివక్ష్యతే । యదాయుస్తత్సర్వస్వదక్షిణోపేతం సత్త్రమిత్యర్థః । ఉక్తానువాకే చరమభాగేన సర్వయజ్ఞాత్మకం యోగినముపాసీనస్య క్రమముక్తిరూపం సూర్యాచన్ద్రమసోః కార్యకారణబ్రహ్మణోస్తాదాత్మ్యలక్షణం ఫలమామ్నాయతే -

“ఏతద్వై జరామర్యమగ్నిహోత్ర సత్రం య ఏవం విద్వానుదగయనే ప్రమీయతే దేవానామేవ మహిమానం గత్వాదిత్యస్య సాయుజ్యం గచ్ఛత్యథ యో దక్షిణే ప్రమీయతే పితృణామేవ మహిమానం గత్వా చన్ద్రమసః సాయుజ్య సలోకతామాప్నోత్యేతౌ వై సూర్యాచన్ద్రమసోర్మహిమానౌ బ్రాహ్మణో విద్వానభిజయతి తస్మాద్బ్రహ్మణో మహిమానమాప్నోతి తస్మాద్బ్రహ్మణో మహిమాన-మిత్యుపనిషత్” (నారాయణ ఉప౦ .౮౦) ఇతి ।

జరామరణావధికం యద్యోగిచరితమస్తి తద్వేదోక్తాగ్నిహోత్రాదిసంవత్సరసత్రాన్త-కర్మస్వరూపమిత్యేవముపాసీనో భావనాతిశయేన సూర్యాచన్ద్రమసోః సాయుజ్యం తాదాత్మ్యం ప్రాప్నోతి । భావనామాన్ద్యేన సమానలోకం ప్రాప్య తస్మిల్లోఁకే సూర్యాచన్ద్రమసోర్విభూతిమనుభూయ తత ఊర్ధ్వం సత్యలోకే చతుర్ముఖస్య బ్రహ్మణో మహిమానమాప్నోతి । తత్రోత్పన్నతత్త్వజ్ఞానస్తత ఊర్ధ్వం సత్యజ్ఞానానన్దరూపస్య పరబ్రహ్మణో మహిమానం కైవల్యం ప్రాప్నోతి । ఇత్యుపనిషదిత్యనేన యథోక్తవిద్యాయాస్తత్ప్రతిపాదకగ్రన్థస్య చోపసంహారః క్రియతే ।

తదేవం జీవన్ముక్తేస్తపోరూపం ద్వితీయం ప్రయోజనం సిద్ధమ్ । విసంవాదాభావస్తృతీయం ప్రయోజనమ్ । న ఖల్వన్తర్ముఖే బాహ్యవ్యాపారమపశ్యతి యోగీశ్వరే లౌకికస్తైర్థికో వా కశ్చిద్విసంవదతే । లౌకిక విసంవాదో ద్వివిధః -కలహరూపో నిన్దారూపశ్చ । తత్ర

క్రోధాదిరహితేన యోగినా సహ కథం నామ లౌకికః కలహాయతే ? తద్రాహిత్యం చ స్మర్యతే-
"క్రుధ్యన్తం న ప్రతిక్రుధ్యేదాకృష్టః కుశలం వదేత్" । (మనుసంహితాయాం ౬.౪౮) ।
"అతివాదాంస్తితిక్షేత నావమన్యేత కఞ్చన" । (తత్రైవ ౬.౪౭) ।
నను జీవన్ముక్తేః ప్రాచీనో విద్వత్సంన్యాసస్తతోఽపి ప్రాచీనం తత్త్వజ్ఞానం తస్మాదపి ప్రాచీనో వివిదిషాసన్న్యాసః । తత్రైతే క్రోధాదిరాహిత్యాదయో ధర్మాః స్మృతా ఇతి చేత్ - బాఢమ్ । అత ఏవ జీవన్ముక్తస్య క్రోధాదయః శఙ్కితుమప్యశక్యాః । అత్యర్వాచీనే పదే వివిదిషాసంన్యాసేఽపి యదా క్రోధాదయో న సన్తి తదోత్తమపదే తత్త్వజ్ఞానే కుతస్తే స్యుః, కుతస్తరాం చ విద్వత్సన్న్యాసే, కుతస్తమాం చ జీవన్ముక్తౌ ? అతో న యోగినా సహ లౌకికస్య కలహః సమ్భవతి । నాపి నిన్దారూపో విసంవాదః శఙ్కనీయః । నిన్ద్యత్వస్యానిశ్చితత్వాత్ । తథా చ స్మర్యతే -
"యం న సన్తం న చాసన్తం నాశ్రుతం న బహుశ్రుతమ్ ।
న సువృత్తం న దుర్వృత్తం వేద కశ్చిత్స వై యతిః" ॥ - (వసిష్ఠస్మృతౌ ౬.౪౦) ఇతి ॥

సదసత్త్వే ఉత్తమాధమజాతీ । తైర్థికోఽపి కిం శాస్త్రప్రమేయే విసంవదతే కిం వా యోగిచరితే । ఆద్యే న తావద్యోగీ పరశాస్త్రప్రమేయం దూషయతి - "తమేవైకం జానథ ఆత్మానమన్యా వాచో విముఞ్చథ" (ముణ్డకోపనిషది ౨.౨.౫) ; "నానుధ్యాయాద్బహూఞ్ఛబ్దాన్వాచో విగ్లాపనం హి తత్" (బృహా। ఉపం .౪.౪.౨౧) ఇత్యాదిశ్రుత్యనురోధాత్ । నాపి స్వశాస్త్రప్రమేయం ప్రతివాదినోఽగ్రే సమర్థయతే,
"పలాలమివ ధాన్యార్థీ త్యజేద్గ్రన్థమశేషతః" । (అమృతబిన్దూపనిషది ౧౮) ।
"పరమం బ్రహ్మ విజ్ఞాయ ఉల్కావత్తాన్యథోత్సృజేత్" । (అమృతనాదోపనిషది ౧)
యదా యోగీ ప్రతివాదినమపి స్వాత్మతయా వీక్షతే తదా విజిగీషాయాః కా కథా ? నాపి లౌకాయతికవ్యతిరిక్తః సర్వోఽపి తైర్థికో మోక్షమఙ్గీకుర్వన్ యోగిచరితేఽపి విసంవదితుమర్హతి ఆర్హతబౌద్ధవైశేషికనైయాయికశైవవైష్ణవశాక్తసాఙ్ఖ్యయోగాదిమోక్షశాస్త్రేషు ప్రతిపాద్యప్రమేయస్య నానావిధ-త్వేఽపి మోక్షసాధనస్య యమనియమాద్యష్టాఙ్గయోగస్యైకవిధతా । తస్మాదవిసంవాదేన సర్వసమ్మతో యోగీశ్వరః । ఏతదేవాభిప్రేత్య వసిష్ఠ ఆహ-
"యస్యేదం జన్మ పాశ్చాత్త్యం తమాశ్వేవ మహామతే ।
విశన్తి విద్యా విమలా ముక్తా వేణుమివోత్తమమ్ ॥ - (యోగవాసిష్ఠే ఉపశమప్రకరణే ౬.౮) ॥

"ఆర్యతా హృద్యతా మైత్రీ సౌమ్యతా ముక్తతా జ్ఞతా ।
సమాశ్రయన్తి తం నిత్యమన్తః పురమివాఙ్గనాః ॥ - (తత్రైవ ౬.౯) ॥

“పేశలాచారమధురం సర్వే వాఞ్ఛన్తి తం జనాః ।
వేణుం మధురనిధ్వానం వనే వనమృగా ఇవ ॥ - (తత్రైవ ౬.౧౨) ॥

“సుషుప్తవత్ప్రశమితభావవృత్తినా
స్థితః సదా జాగ్రతి యేన చేతసా ।
కలాన్వితో విధురివ యః సదా బుధై-
నిషేవ్యతే ముక్త ఇతీహ స స్మృతః” ॥ - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౧౬.౨౨) ఇతి ॥

“మాతరీవ శమం యాన్తి విషమాణి మృదూని చ ।
విశ్వాసమిహ భూతాని సర్వాణి శమశాలిని ॥ - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౪.౬౨) ఇతి ॥

“తపస్విషు బహుజ్ఞేషు యాజకేషు నృపేషు చ ।
బలవత్సు గుణాఢ్యేషు శమవానేవ రాజతే” ॥ - (తత్రైవ ౪.౬౬) ఇతి ॥

తదేవమబాధం జీవన్ముక్తేర్విసంవాదాభావరూపం తృతీయం ప్రయోజనం సిద్ధమ్ । దుఃఖనాశసుఖావిర్భావరూపే చతుర్థపఞ్చమప్రయోజనే విద్యానన్దాత్మకేన బ్రహ్మానన్దగతేన చతుర్థాధ్యాయేన నిరూపితే । తదుభయమత్ర సఙ్క్షిప్యోచ్యతే -
“ఆత్మానం చేద్విజానీయాదయమస్మీతి పూరుషః ॥

కిమిచ్ఛన్కస్య కామాయ శరీరమనుసఞ్జ్వరేత్” ॥ - (బృహ। ఉప౦ .౪.౪.౧౨) ॥

ఇత్యాదిశ్రుత్యా దుఃఖస్యైహికస్య వినాశ ఉక్తః । “ఏతహ?? వావ న తపతి కిమహం సాధు నాకరవం కిమహం పాపమకరవమ్” (తై। ఉప౦ .౨.౯) ఇత్యాదిశ్రుతయ ఆముష్మికహేతుపుణ్యపాపచిన్తారూపస్య దుఃఖస్య నాశమాహుః । సుఖావిర్భావస్త్రేధా-సర్వ-కామావాప్తిః, కృతకృత్యత్వం, ప్రాప్తప్రాప్తవ్యత్వం చేతి । సర్వకామావాప్తిస్త్రేధా-సర్వసాక్షిత్వం, సర్వత్రాకామహతత్వం, సర్వభోక్తృరూపత్వం చేతి । “హిరణ్యగర్భాదిస్థావరాన్తేషు దేహేష్వనుగతం సాక్షిచైతన్యరూపం యద్బ్రహ్మ తదేవాహమస్మి” - ఇతి జానతః స్వదేహ ఇవ పరదేహేష్వపి సర్వకామసాక్షిత్వమస్తి । తదేతదభిప్రేత్య శ్రూయతే -“సోఽశ్నుతే సర్వాన్కామాన్సహ బ్రహ్మణా విపశ్చితా” (తై। ఉప౦ .౨.౧) ఇతి ।
లోకే భుక్తేషు భోగేష్వకామహతత్వం యత్తత్కామప్రాప్తిరిత్యుచ్యతే । తథా చ సర్వభోగదోషదర్శినస్తత్త్వవిదః సర్వత్రాకామహతత్వాదస్తి సర్వకామావాప్తిః । అత ఏవ సార్వభౌమోపక్రమేషు హిరణ్యగర్భపర్యన్తేషూత్తరోత్తర-శతగుణేష్వానన్దేషు “శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య” (తైత్తిరీయోపనిషది ౨.౮.౧) ఇతి శ్రుతమ్ ।

సద్రూపేణ చిద్రూపేణానన్దరూపేణ చ సర్వత్రావస్థితం స్వాత్మానమనుసన్దధతః సర్వభోక్తృత్వమస్తీత్యభిప్రేత్యైవం శ్రూయతే -
“అహమన్నమహమన్నమహమన్నమ్ । అహమన్నాదోఽహమన్నాదోఽహమన్నాదః” । - (తైత్తిరీయోపనిషది 3.౧౦) ఇతి ॥

కృతకృత్యత్వం తు స్మర్యతే-
“జ్ఞానామృతేన తృప్తస్య కృతకృత్యస్య యోగినః ।
నైవాస్తి కిఞ్చిత్కర్తవ్యమస్తి చేన్న స తత్త్వవిత్” ॥ - (జాబాలదర్శనోపనిషది ౧.౨౩, ఉత్తరగీతాయాం ౧.౧౩ చ ।)॥

“యస్త్వాత్మరతిరేవ స్యాదాత్మతృప్తశ్చ మానవః ।
ఆత్మన్యేవ చ సన్తుష్టస్తస్య కార్యం న విద్యతే” ॥ - (భగవద్గీతాయా, 3.౧౭) ఇతి ॥

ప్రాప్తప్రాప్తవ్యతాఽపి శ్రూయతే - “అభయం వై జనక ప్రాప్తోఽసి” (బృం ఉపం ४.౨.౨) ఇతి, “తస్మాత్తత్సర్వమభవత్” (బృ। ఉ .౧.४.౧౦) ఇతి, “బ్రహ్మవేద బ్రహ్మైవ భవతి” (ముణ్డకోపనిషది 3.౨.౯) ఇతి చ । నన్వేతౌ ద్వౌ దుఃఖవినాశసుఖావిర్భావౌ తత్వజ్ఞానేనైవ సిద్ధత్వాన్న జీవన్ముక్తిప్రయోజనతామహర్తః । మైవమ్, సురక్షితయోస్తయోరత్ర వివక్షితత్వాత్ । యథా తత్త్వజ్ఞానం పూర్వమేవోత్పన్నమపి జీవన్ముక్త్యా సురక్షితం భవతి, ఏవమేతావపి సురక్షితౌ భవతః । నన్వేవం జీవన్ముక్తేః పఞ్చప్రయోజనత్వే సతి సమాహితో యోగీశ్వరో లోకవ్యవహారం కుర్వతస్తత్త్వవిదోఽపి శ్రేష్ఠ ఇతి వక్తవ్యమ్; తచ్చ రామవసిష్ఠయోః ప్రశ్నోత్తరాభ్యాం నిరాకృతమ్-
శ్రీరామః -
“భగవన్భూతభవ్యేశ కశ్చిజ్జాతు సమాహితః ।
ప్రబుద్ధ ఇవ విశ్రాన్తో వ్యవహారపరోఽపి సన్ ॥ ౫॥

కశ్చిదేకాన్తమాశ్రిత్య సమాధినియమే స్థితః ।
తయోస్తుః కతరః శ్రేయానితి మే భగవన్వద ॥ ౬॥ - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౨౫.౫-౬) ॥

వసిష్ఠః -
“ఇమం గుణసమాహారమనాత్మత్వేన పశ్యతః ।
అన్తః శీతలతా యాసౌ సమాధిరితి కథ్యతే ॥ ౭॥

దృశ్యైర్న మమ సమ్బన్ధ ఇతి నిశ్చిత్య శీతలః ।
కశ్చిత్సంవ్యవహారస్థః కశ్చిద్ధ్యానపరాయణః ॥ ౮॥

ద్వావతౌ రామ సుసమావన్తశ్చేత్ పరిశీతలౌ ।

అన్తః శీతలతా యా స్యాత్తదనన్తతపః ఫలమ్” ॥ ౯॥ - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౨౫.౮-౯) ఇతి ॥

నైష దోషః । అత్ర వాసనాక్షయరూపమన్తః శీతలత్వమవశ్యం సమ్పాదనీయమిత్యేతావదేవ ప్రతిపాద్యతే । న తు తదనన్తరభావినో మనోనాశస్య శ్రేష్ఠత్వం నివార్యతే । శీతలత్వం తృష్ణాయాః ప్రశమనమిత్యేతాదృశీం వివక్షాం స్వయమేవ స్పష్టీచకార -
“అన్తః శీతలతాయాం తు లబ్ధాయాం శీతలం జగత్ ।
అన్తస్తృష్ణోపతప్తానాం దావదాహమయం జగత్” ॥ ౨౪॥ - (తత్రైవ ౨౫.౨౪) ॥

నను సమాధినిన్దా వ్యవహారప్రశంసా చాత్రోపలభ్యేతే -
“సమాధిస్థానకస్థస్య చేతశ్చేద్వృత్తిచఞ్చలమ్ ।
తత్తస్య తు సమాధానం సమమున్మత్తతాణ్డవైః ॥ ౧౦॥

ఉన్మత్తతాణ్డవస్థస్య చేతశ్చేత్క్షీణవాసనమ్ ।
తదస్యోన్మత్తనృత్యం తు సమం బ్రహ్మసమాధినా” ॥ ౧౧॥ - (తత్రైవ ౨౫.౧౦ -౧౧) ఇతి ॥

మైవమ్ । అత్ర హి సమాధిప్రాశస్త్యమేవాఙ్గీకృత్య వాసనా నిన్ద్యతే । ఇయమత్ర వచనవ్యక్తిః - యద్యపి వ్యవహారాత్సమాధిః ప్రశస్తః, తథాప్యసౌ సవాసనశ్చేత్తదా నిర్వాసనాద్వ్యవహారాదధమ ఏవేతి స న సమాధిః । యదా సమాహితవ్యవహర్తారావుభావప్యతత్త్వజ్ఞ సవాసనౌ చ తదా సమాధేరుత్తమలోకప్రాప్తిహేతుపుణ్యత్వేన ప్రాశస్త్యమ్ । యదా తూభౌ జ్ఞాననిష్ఠౌ నిర్వాసనౌ చ, తదాఽపి వాసనాక్షయరూపాం జీవన్ముక్తిం పరిపాలయన్నయం మనోనాశరూపః సమాధిః ప్రశస్త ఏవ । తస్మాద్ యోగీశ్వరస్య శ్రేష్ఠత్వాత్ పఞ్చప్రయోజనోపేతాయా జీవన్ముక్తేర్న కోఽపి విఘ్న ఇతి సిద్ధమ్ ।
ఇతి శ్రీమద్విద్యారణ్యప్రణీతే జీవన్ముక్తివివేకే జీవన్ముక్తిస్వరూపసిద్ధిప్రయోజననిరూపణం నామ చతుర్థం ప్రకరణమ్ ॥ ౪॥

౫. విద్వత్సంన్యాసనిరూపణం నామ పఞ్చమం ప్రకరణమ్

ఏవం స్వరూపప్రమాణసాధనప్రయోజనైర్జీవన్ముక్తిర్నిరూపితా । అథ తదుపకారిణం విద్వత్సంన్యాసం నిరూపయామః । విద్వత్సన్న్యాసశ్చ పరమహంసోపనిషది ప్రతిపాదితః । తాం చోపనిషదమనూద్య వ్యాఖ్యాస్యామః ।
తత్రాదౌ విద్వత్సంన్యాసయోగ్యం ప్రశ్నమవతారయతి -
“అథ యోగినాం పరమహంసానాం కోఽయం మార్గస్తేషాం కా స్థితిరితి నారదో భగవన్తముపగత్యోవాచ” ఇతి ।

యద్యప్యథశబ్దాపేక్షిత ఆనన్తర్యప్రతియోగీ న కోప్యత్ర ప్రతిభాతి, తథాఽపి ప్రష్టవ్యార్థోఽత్ర విద్వత్సంన్యాసః । తస్మింశ్చ విదితతత్త్వో లోకవ్యవహారైర్విక్షిప్యమాణో మనోవిశ్రాన్తిం కామయమానోఽధికారీ । తతస్తాదృ-గధికారసమ్పత్త్యానన్తర్యమథశబ్దార్థః । కేవలయోగినం కేవలపరమహంసం చ వారయితుం పదద్వయముక్తమ్ । కేవలయోగీ తత్త్వజ్ఞానాభావేన త్రికాలజ్ఞానాకాశగమనాదిషు యోగైశ్వర్యచమత్కారవ్యవహారేష్వాసక్తః సంయమవిశేషైస్తత్ర తత్రోద్యుఙ్క్తే । తతః పరమపురుషార్థాద్భ్రష్టో భవతి । అస్మిన్నర్థే సూత్రం పూర్వమేవోదాహృతం - "తే సమాధావుపసర్గా వ్యుత్థానే సిద్ధయః" (యోగసూత్రేషు 3.3౭) ఇతి ।

కేవలపరమహంసస్తు తత్త్వవివేకేనైశ్వర్యేష్వసారతాం బుద్ధ్వా విరజ్యతి । తదప్యుదాహృతమ్-

"చిదాత్మన ఇమా ఇత్థం ప్రస్ఫురన్తీహ శక్తయః ।
ఇత్యస్యాశ్చర్యజాలేషు నాభ్యుదేతి కుతూహలమ్" ॥ ౬౭॥ - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ౨౭.౬౭) ఇతి ॥

విరక్తోఽప్యసౌ బ్రహ్మవిద్యాభరేణ విధినిషేధావుల్లఙ్ఘయతి । తదుక్తం -"నిస్త్రైగుణ్యే పథి విచరతాం కో విధిః కో నిషేధః" (శుకాష్టకే) ఇతి । తథా చ శ్రద్ధాలవః శిష్టాస్తమేవం నిన్దన్తి -

"సర్వే బ్రహ్మ వదిష్యన్తి సమ్ప్రాప్తే తు కలౌ యుగే ।
నానుతిష్ఠన్తి మైత్రేయ శిశ్నోదరపరాయణాః" ॥ - ఇతి ।

యోగిని తు పరమహంసే యథోక్తం దోషద్వయం నాస్తి । అన్యోఽప్యస్యాతిశయః ప్రశ్నోత్తరాభ్యాం దర్శితః-

శ్రీరామః-

"ఏవం స్థితేఽపి భగవఞ్జీవన్ముక్తస్య సన్మతేః ।
అపూర్వోఽతిశయః కోఽసౌ భవత్యాత్మవిదాం వర" ॥ ౧॥ -(లఘుయోగవాసిష్ఠే ౪౨.౧) ॥

వసిష్ఠః -

"జ్ఞస్య కస్మింశ్చిదప్యేషా భవత్యతిశయే న ధీః ।
నిత్యతృప్తః ప్రశాన్తాత్మా స ఆత్మన్యేవ తిష్ఠతి ॥ ౨॥

మన్త్రసిద్ధైస్తపఃసిద్ధైర్యోగసిద్ధైశ్చ భూరిశః ।
కృతమాకాశయానాది తత్ర కా స్యాదపూర్వతా ॥ 3॥

ఏక ఏవ విశేషోఽస్య న సమో మూఢబుద్ధిభిః ।

సర్వత్రాఽఽస్థాపరిత్యాగాన్నీరాగమమలం మనః ॥ ౫॥

ఏతావదేవ ఖలు లిఙ్గమలిఙ్గమూర్తేః
సంశాన్తసంసృతిచిరభ్రమనిర్వృతస్య ।
తజ్జ్ఞస్య యన్మదనకోపవిషాదమోహ-
లోభాపదామనుదినం నిపుణం తనుత్వమ్” ॥ ౬॥ - (లఘుయోగవాసిష్ఠే ४.౨.౨ -౬) ఇతి ॥

ఏతేనాతిశయేనోపేతానాం దోషద్వయరహితానాం మార్గస్థితీ పృచ్ఛ్యేతే । వేషభాషాదిరూపో హి వ్యవహారో మార్గః । చిత్తోపరమరూప ఆన్తరో ధర్మః స్థితిః । భగవాంశ్చతుర్ముఖో బ్రహ్మా । యథోక్తం ప్రశ్నోత్తరమవతారయతి -
“తం భగవానాహ” ఇతి ।
వక్ష్యమాణమార్గే శ్రద్ధాతిశయముత్పాదయితుం తం మార్గం ప్రశంసతి-
“సోఽయం పరమహంసానాం మార్గో లోకే దుర్లభతరో న తు బాహుల్యః” (పరమం ఉపం ౧) ఇతి ।
యః పృష్టః సోఽయమితి యోజనా । అయమిత్యుత్తరగ్రన్థే వక్ష్యమాణ ఆచ్ఛాదనాదిః స్వశరీరోపభోగేన లోకోపకారేణ చ నిరపేక్షో ముఖ్యో మార్గః పరామృశ్యతే । తాదృశస్య పరమకాష్ఠాం ప్రాప్తస్య వైరాగ్యస్యాదృష్ట-చరత్వాత్తస్య మార్గస్య దుర్లభతరత్వమ్ । న చైతావతాత్యన్తాభావః శఙ్కనీయ ఇత్యభిప్రేత్య బాహుల్యమేవ ప్రతిషేధతి - న త్వితి । బాహుల్యమితి వక్తవ్యే లిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః ।
నన్వయం మార్గోం దుర్లభతరశ్చేత్తర్హి తదర్థం ప్రయాసో న కర్తవ్యః, తేన ప్రయోజనాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ -
“యద్యేకోఽపి భవతి స ఏవ నిత్యపూతస్థః స ఏవ వేదపురుష ఇతి విదుషో మన్యన్తే” (పరమహంసోపనిషది ౧) ఇతి ।
“మనుష్యాణాం సహస్రేషు కశ్చిద్యతతి సిద్ధయే ।
యతతామపి సిద్ధానాం కశ్చిన్మాం వేత్తి తత్త్వతః” । - (భగవద్గీతాయాం ౭.3) ॥

ఇతి న్యాయేన యత్ర క్వాపి యదా కదాచిద్యోగీపరమహంసో యది కశ్చిల్లభ్యతే తర్హి స ఏవ నిత్యపూతస్థో భవతి । నిత్యపూతః పరమాత్మా, “య ఆత్మాపహతపాప్మా” (ఛాం ఉపం .౮.౧) ఇతి శ్రుతేః । ఏవకారేణ కేవలయోగీ కేవల పరమహంసశ్చ వ్యావర్త్యతే । కేవలయోగీ నిత్యపూతం న జానాతి । కేవల పరమహంసో జానన్నపి చిత్తవిశ్రాన్త్యభావాద్బహిర్ముఖో బ్రహ్మణి న తిష్ఠతి । వేదప్రతిపాద్యః పురుషో వేదపురుషః । విదుషో విద్వాంసో బ్రహ్మానుభవచిత్తవిశ్రాన్తిప్రతిపాదకశాస్త్రపారఙ్గతా యోగినః ।

పరమహంసస్య బ్రహ్మనిష్ఠత్వం సర్వే జనా మన్యన్తే । యథోక్తా విద్వాంసస్తు తదప్యసహమానా బ్రహ్మత్వమేవ మన్యన్తే । తథా చ స్మర్యతే-
“దర్శనాదర్శనే హిత్వా స్వయం కేవలరూపతః ।
యస్తిష్ఠతి స తు బ్రహ్మన్బ్రహ్మ న బ్రహ్మవిత్స్వయమ్” ॥ ఇతి ।
అతో న ప్రయోజనాభావః శఙ్కితుమపి శక్యతే ।
నిత్యపూతస్థత్వం వేదపురుషత్వం చ ముఖతో విశదయన్నర్థాత్ “కా స్థితిః ?” ఇతి ప్రశ్నస్యోత్తరం సూత్రయతి -
“మహాపురుషో యచ్చిత్తం తత్సర్వదా మయ్యేవావస్థాపయతి, (మయ్యేవావతిష్ఠతే ఇతి వా) తస్మాదహం చ తస్మిన్నేవావస్థితః (తస్మిన్నేవావస్థీయతే ఇతి వా) ” ఇతి । (పరమహంసోపనిషది ౧) ॥

వైదికజ్ఞానకర్మాధికారిషు పురుషేషు మధ్యే యోగినః పరమహంసస్యాత్యన్తముత్తమత్వాన్మహాపురుష । స చ మహాపురుషో యచ్చిత్తం స్వకీయం తత్సర్వదామయ్యేవావస్థాపయతి, సంసారగోచరాణాం తదీయచిత్తవృత్తీనామభ్యాసవైరాగ్యాభ్యాం నిరుద్ధత్వాత్ । అత ఏవ భగవాన్ ప్రజాపతిః శాస్త్రసిద్ధం పరమాత్మానం స్వానుభవేన పరామృశన్మయీతి వ్యపదిశతి । యస్మాద్యోగీ మయ్యేవ చిత్తం స్థాపయతి తస్మాదహమపి పరమాత్మస్వరూపత్వేన తస్మిన్నేవ యోగిన్యావిర్భూతోఽవస్థితోఽస్మి నేతరేష్వజ్ఞానిషు, తేషామవిద్యావృతత్వాత్ । తత్త్వవిత్స్వప్యయోగిషు బాహ్యచిత్తవృత్తిభిరావృతత్వాన్నాస్త్యావిర్భావః ।
ఇదానీం కోఽయం మార్గ ఇతి పృష్టం మార్గముపదిశతి -
“అసౌ స్వపుత్రమిత్రకలత్రబన్ధ్వాదీఞ్శిఖాయజ్ఞోపవీతే స్వాధ్యాయం చ సర్వకర్మాణి సంన్యస్యాయం బ్రహ్మాణ్డం చ హిత్వా కౌపీనం దణ్డమాచ్ఛాదనం చ స్వశరీరోపభోగార్థాయ లోకస్యోపకారార్థాయ చ పరిగ్రహేత్” (పరమం ఉపం ౧) ఇతి ।
యో గృహస్థః పూర్వజన్మసఞ్చితపుణ్యపుఞ్జే పరిపక్వే సతి మాతృపిత్రాజ్ఞాదినా నిమిత్తేన వివిదిషాసంన్యాసరూపం పరమహంసాశ్రమమస్వీకృత్యైవ శ్రవణాదిసాధనాన్యనుష్ఠాయ తత్త్వం సమ్యగవగచ్ఛతి, తతో గృహస్థస్య ప్రాప్తైర్లౌకికవైదికవ్యవహారసహస్రైశ్చిత్తే విక్షిప్తే సతి విశ్రాన్తిసిద్ధయే విద్వత్సన్న్యాసం చికీర్షతి, తం ప్రతి స్వపుత్రమిత్రేత్యాద్యుపదేశః, పూర్వమేవ వివిదిషాసన్న్యాసం కృత్వా తత్త్వం విదితవతో విద్వత్సన్న్యాసం చికీర్షోః పుత్రకలత్రాదిప్రసఙ్గాభావాత్ ।
నన్వయం విద్వత్సంన్యాసః కిమితరసన్న్యాసవత్ప్రైషోచ్చారణాదివిధ్యుక్తప్రకారేణ సమ్పాదనీయః, కిం వా జీర్ణవస్త్రసోపద్రవగ్రామాదిత్యాగవల్లౌకికత్యాగమాత్రరూపః ? నాద్యః, తత్త్వవిదః కర్తృత్వరాహిత్యేన విధి-నిషేధానధికారాత్ । అత ఏవ స్మర్యతే -
“జ్ఞానామృతేన తృప్తస్య కృతకృత్యస్య యోగినః ।

నైవాస్తి కిఞ్చిత్కర్తవ్యమస్తి చేన్న స తత్త్వవిత్ ॥ ఇతి । - (జాబాలదర్శనోపనిషది ౧.౨౩) ఇతి ॥

న ద్వితీయః । కౌపీనదణ్డాద్యాశ్రమలిఙ్గవిధానశ్రవణాత్ ।
నైష దోషః, ప్రతిపత్తికర్మవదుభయరూపత్వోపపత్తేః । తథా హి - జ్యోతిష్టోమే దీక్షితస్య దీక్షాఙ్గనియమా-నుష్ఠానకాలే కణ్డూయితుం హస్తం ప్రతిషిధ్య కృష్ణవిషాణా విహితా "యద్ధస్తేన కణ్డూయేత పామానమ్భావుకాః ప్రజాః స్యుర్యత్స్మయేత నగ్నమ్భావుకాః" (తైత్తిరీయసంహితాయాం ఇతి, "కృష్ణవిషాణయా కణ్డూయతే" (తత్రైవ ౬.౧.౩) ఇతి చ । తస్యాశ్చ కృష్ణవిషాణాయాః సమాప్తే నియమే ప్రయోజనాభావాద్ వోఢుమశక్యత్వాచ్చ త్యాగః స్వత ఏవ ప్రాప్తః । తం చ త్యాగం సప్రకారం వేదో విదధాతి - "నీతాసు దక్షిణాసు చాత్వాలే కృష్ణవిషాణాం ప్రాస్యతి" (తత్రైవ ౬.౧.౩) ఇతి । తదిదం ప్రతిపత్తికర్మ లౌకికం వైదికం చేత్యుభయరూపమ్ । ఏవం విద్వత్సంన్యాసోఽప్యుభయరూపః । న చ తత్త్వవిది శఙ్కనీయః, చిదాత్మన్యారోపితస్య కర్తృత్వస్య విద్యయాఽపోహితత్వేఽపి చిచ్ఛాయోపేతేఽన్తఃకరణో-పాధౌ విక్రియాసహస్రయుక్తే స్వతఃసిద్ధస్య కర్తృత్వస్యాత్యన్తాభావః యావద్ద్రవ్యభావితయాఽనపోహితత్వాత్ । న చ "జ్ఞానామృతేన" (జాబాలదర్శనోపనిషది ౧.౨౩) ఇత్యాదిస్మృతివిరోధః, సత్యపి జ్ఞానే విశ్రాన్తిరహితస్య తృప్త్యభావేన విశ్రాన్తిసమ్పాదనలక్షణకర్తవ్యశేషసద్భావేన కృతకృత్యత్వాభావాత్ ।
నను తత్త్వవిదోఽపి విధ్యఙ్గీకారే సతి తేనాపూర్వేణ దేహాన్తరమారభ్యేత ।
మైవమ్ । తస్యాపూర్వస్య చిత్తవిశ్రాన్తిప్రతిబన్ధనివారణలక్షణస్య దృష్టఫలస్య సమ్భవే సత్యదృష్టఫలకల్పనాయా అన్యాయ్యత్వాత్; అన్యథా శ్రవణాదివిధిష్వపి బ్రహ్మజ్ఞానోత్పత్తిప్రతిబన్ధనివారణరూపం దృష్టఫలముపేక్ష్య జన్మాన్తరహేతుత్వం కల్ప్యేత ।
తస్మాద్విధ్యఙ్గీకారే దోషాభావాద్వివిదిషురివ విద్వానపి గృహస్థో నాన్దీముఖశ్రాద్ధోపవాస-జాగరణాదివిధిమనుసృత్యైవ సంన్యస్యేత్ । యద్యప్యత్ర శ్రాద్ధాదికం నోపదిష్టం తథాప్యస్య విద్వత్సన్న్యాసస్య వివిదిషాసన్న్యాసవికృతిత్వాత్ "ప్రకృతివద్వికృతిః కర్తవ్యా" ఇతి న్యాయేన తదీయా ధర్మాః సర్వేఽప్యత్ర ప్రాప్నువన్తి, యథాగ్నిష్టోమస్య వికృతిష్వతిరాత్రాదిషు తదీయధర్మప్రాప్తిస్తద్వత్ । తస్మాదితరసన్న్యాసవదత్రాపి ప్రైషమన్త్రేణ పుత్రమిత్రాదిత్యాగం సఙ్కల్పయేత్ । బన్ధ్వాదీనిత్యాదిశబ్దేన భృత్యపశుగృహక్షేత్రా-దిలౌకికపరిగ్రహాదివిశేషాః సఙ్గృహ్యన్తే । స్వాధ్యాయం చేతి చకారేణ తదర్థనిర్ణయోపయుక్తాని పదవాక్యప్రమాణశాస్త్రాణి వేదోపబృంహకాణీతిహాసపురాణాదీని చ సముచ్చినోతి । ఔత్సుక్యనివృత్తి-మాత్రప్రయోజనానాం కావ్యనాటకాదీనాం త్యాగః కైముతికన్యాయసిద్ధః । సర్వకర్మాణీతి సర్వశబ్దేన లౌకికవైదికనిత్యనైమిత్తికనిషిద్ధకామ్యాని సఙ్గృహ్యన్తే

। పుత్రాదిత్యాగేనైహికభోగః పరిహృతః । సర్వకర్మత్యాగేన చాముష్మికభోగాశా చిత్తవిక్షేపకారిణీ పరిహృతా । అయమితి ఛాన్దసవిభక్తిలిఙ్గవ్యత్యయేనేదం బ్రహ్మాణ్డమితి యోజనీయమ్ । బ్రహ్మాణ్డత్యాగో నామ తత్ప్రాప్తిహేతోర్విరాడుపాసనస్యత్యాగః । బ్రహ్మాణ్డం చేతి చకారేణ సూత్రాత్మప్రాప్తిహేతోర్హిరణ్యగర్భోపాసనస్య తత్త్వజ్ఞానహేతూనాం శ్రవణాదీనాం చ సముచ్చయః । స్వపుత్రాదిహిరణ్యగర్భోపాసనాన్తమైహికమాముష్మికం చ సుఖసాధనం సర్వం ప్రైషమన్త్రోచ్చారణేన పరిత్యజ్య కౌపీనాదికం పరిగృహ్ణీయాత్ । ఆచ్ఛాదనం చేతి చకారేణ పాదుకాదీని సముచ్చినోతి । తథా చ స్మృతిః-
“కౌపీనయుగలం వాసః కన్థాం శీతనివారిణీమ్ ।
పాదుకే చాపి గృహ్ణీయాత్కుర్యాన్నాన్యస్య సఙ్గ్రహమ్” ॥ - (హారీతసంహితాయాం ౬.౭౨౮; లఘువిష్ణుస్మృతౌ ४.౭) ఇతి ॥

స్వశరీరోపభోగో నామ కౌపీనేన లజ్జావ్యావృత్తిః । దణ్డేన గోసర్పాద్యుపద్రవపరిహారః । ఆచ్ఛాదనేన శీతాదిపరిహారః । చకారాత్పాదుకాభ్యాముచ్ఛిష్టదేశస్పర్శాదిపరిహారం సముచ్చినోతి । లోకస్యోపకారో నామ దణ్డాదిలిఙ్గేనైతదీయముత్తమాశ్రమం పరిజ్ఞాయ తదుచితాభివన్దనభిక్షాప్రదానాదిప్రవృత్త్యా సుకృతసిద్ధిః । చకారేణాశ్రమమర్యాదాయాః శిష్టాచారప్రాప్తాయాః పాలనం సముచ్చినోతి ।
కౌపీనాదిపరిగ్రహస్యానుకూలత్వమభిప్రేత్య ముఖ్యత్వం ప్రతిషేధతి -
“తచ్చ న ముఖ్యోఽస్తి” ఇతి (పరమం ఉపం .౧) ॥

యత్కౌపీనాదిపరిగ్రహణమస్తి తదప్యస్య యోగినః పరమహంసస్య ముఖ్యః కల్పో న భవతి, కిం త్వనుకల్ప ఏవ । వివిదిషాసంన్యాసినస్తు దణ్డగ్రహణం ముఖ్యమితి కృత్వా దణ్డవియోగస్య నిషేధః స్మర్యతే-
“దణ్డాత్మనోస్తు సంయోగః సర్వదైవ విధీయతే ।
న దణ్డేన వినా గచ్ఛేదిషుక్షేపత్రయం బుధః” ॥ - (సన్యాసోపనిషది ౨.౧౧) ఇతి ॥

ప్రాయశ్చిత్తమపి దణ్డనాశే ప్రాణాయామశతం స్మర్యతే - “దణ్డత్యాగే శతం చరేత్” ఇతి ।
యోగినః పరమహంసస్య ముఖ్యం కల్పం ప్రశ్నోత్తరాభ్యాం దర్శయతి -
“కోఽయం ముఖ్య ఇతి చేదయం ముఖ్యః, న దణ్డం న శిఖం న యజ్ఞోపవీతం నాచ్ఛాదనం చరతి పరమహంసః “(పరమం ఉపం .౧-౨) ఇతి ।
న శిఖమితి ఛాన్దసో లిఙ్గవ్యత్యయోఽనుసన్ధేయః । యథా వివిదిషుః పరమహంసః శిఖాయజ్ఞోపవీతాభ్యాం రహితో ముఖ్యస్తథా యోగీ దణ్డాచ్ఛాదనాభ్యాం రహితః సన్ముఖ్యో భవతి, దణ్డస్య వైణవత్వాదిలక్షణమాచ్ఛాదనస్య కన్థాత్వాదిలక్షణం చ పరీక్షితుం దణ్డాదికం సమ్పాదయితుం రక్షితుం చ చిత్తే వ్యాపృతే సతి చిత్తవృత్తినిరోధలక్షణో యోగో న సిధ్యేదితి । తచ్చ న యుక్తమ్, “న హి వరవిఘాతాయ

కన్యోద్వాహః” ఇతి న్యాయాత్ । ఆచ్ఛాదనాద్యభావే శీతాదిబాధాయాః కః ప్రతీకార ఇత్యాశఙ్క్యాహ -
“న శీతం న చోష్ణం న సుఖం న దుఃఖం న మానావమానౌ చ షడూర్మివర్జమ్” (పరమం ఉప. ౨) ఇతి ।
నిరుద్ధాశేషచిత్తవృత్తేర్యోగినః శీతం నాస్తి తత్ప్రతీత్యభావాత్ । యథా లీలాయామాసక్తస్య బాలస్యాచ్ఛాదనాదిరహితస్యాపి హేమన్తశిశిరయోః ప్రాతఃకాలేఽపి శీతం నాస్తి తథా పరమాత్మన్యాసక్తస్య యోగినః శీతాభావః । ఘర్మకాల ఉష్ణాభావశ్చ తథైవావగన్తవ్యః । వర్షాసు తదభావసముచ్చయార్థశ్చకారః । శీతోష్ణయోరప్రతీతౌ తజ్జన్యయోః సుఖదుఃఖయోరభావ ఉపపన్నః । నిదాఘే శీతం సుఖజనకం హేమన్తే దుఃఖజనకమ్ । ఉక్తవిపర్యయ ఉష్ణే ద్రష్టవ్యః । మానః పురుషాన్తరేణ సమ్పాదితః సత్కారః । అవమానస్తిరస్కారః । యదా యోగినః స్వాత్మవ్యతిరిక్తం పురుషాన్తరమేవ న ప్రతీయతే తదా మానావమానౌ దూరాదపేతౌ । చకారః శత్రుమిత్రరాగద్వేషాదిద్వన్ద్వాభావం సముచ్చినోతి । షడూర్మయః - క్షుత్పిపాసే శోకమోహౌ జరామరణే చ । తేషాం త్రయాణాం ద్వన్ద్వానాం క్రమేణ ప్రాణమనోదేహధర్మత్వాదాత్మతత్త్వాభిముఖస్య యోగినస్తద్వర్జనం యుజ్యతే ।
నన్వస్త్వేవం సమాధిదశాయాం శీతాద్యభావ; వ్యుత్థానదశాయాం తు నిన్దాదిక్లేశః సంసారిణమివైనం బాధేతైవేత్యాశఙ్క్యాహ -“నిన్దాగర్వమత్సరదమ్భదర్పేచ్ఛాద్వేషసుఖదుఃఖకామక్రో దీంశ్చ హిత్వా” (పరమం ఉప. ౨) ఇతి ।
వివిధైః పురుషైః స్వస్మిన్నాపాదితా దోషోక్తిర్నిన్దా । అన్యేభ్యోఽధికోఽహమితి చిత్తవృత్తిర్గర్వః । విద్యాధనాదిభిరన్యసదృశో భవామీతి బుద్ధిర్మత్సరః । పరేషామగ్రే జపధ్యానాదిప్రకటనం దమ్భః । భర్త్సనాదిషు దృఢబుద్ధిర్దర్పః । ధనాద్యభిలాష ఇచ్ఛా । శత్రువధాదిషు బుద్ధిర్ద్వేషః । అనుకూలద్రవ్యాదిలాభేన బుద్ధిస్వాస్థ్యం సుఖమ్ । తద్విపర్యయో దుఃఖమ్ । యోషిదాద్యభిలాషః కామః । కామితార్థవిఘాతజన్యో బుద్ధిక్షోభః క్రోధః । లబ్ధస్య ధనస్య త్యాగాసహిష్ణుత్వం లోభః । హితేష్వహితబుద్ధిరహితేషు చ హితబుద్ధిర్మోహః । చిత్తగతసుఖాభివ్యఞ్జికా ముఖవికాసాదిహేతుర్ధీవృత్తిర్హర్షః । పరకీయగుణేషు దోషత్వారోపణమసూయా । దేహేన్ద్రియాదిసఙ్ఘాతేష్వాత్మభ్రమోఽహఙ్కారః । ఆదిశబ్దేన భోగ్యవస్తుషు మమకారసమీచీనత్వాదిబుద్ధయో గృహ్యన్తే । చకారో యథోక్తనిన్దాదివిపరీతం స్తుత్యాదికం సముచ్చినోతి । ఏతాన్ సర్వాన్ నిన్దాదీన్ హిత్వా పూర్వోక్తవాసనాక్షయాభ్యాసేన పరిత్యజ్యావతిష్ఠేతేతి శేషః ।
నను విద్యమానే స్వదేహే తత్పరిత్యాగో న సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ -“స్వవపుః కుణపమివ దృశ్యతే యతస్తద్వపురపధ్వస్తమ్” (పరమం ఉప. ౨) ఇతి ।

పూర్వం యత్స్వకీయం వపుస్తదిదానీం యోగినా స్వాత్మచైతన్యాత్పృథగ్భూతత్వేన కుణపమివావలోక్యతే । యథా శ్రద్ధాలుః స్పర్శనభీత్యా శవదేహం దూరే స్థితోఽవలోకయతి, తథాఽయం యోగీ తాదాత్మ్యభ్రాన్త్యుదయభీత్యా సావధానో దేహం చిదాత్మనః సకాశాన్నిరన్తరం వివినక్తి । యతః కారణాత్ తద్వపురాచార్యోపదేశాగమానుభవైరపధ్వస్తం చిదాత్మనః
సకాశాన్నిరాకృతమ్ । తతశ్చైతన్యవియుక్తస్య దేహస్య శవతుల్యతయా దృశ్యమానత్వాత్ సత్యపి దేహే నిన్దాదిత్యాగో ఘటత ఇత్యభిప్రాయః ।

నను త్పన్నో దిగ్భ్రమః సూర్యోదయదర్శనేన వినష్టోఽపి యథా కదాచిదనువర్తతే, తథా కదాచిదాత్మని దేహాత్మసంశయాద్యనువృత్తౌ నిన్దాదిక్లేశః పునః పునః ప్రసజ్యేత - త్యాశఙ్క్యాహ-

“సంశయవిపరీతమిథ్యాజ్ఞానానాం యో హేతుస్తేన నిత్యనివృత్తః” (ప౦ ఉప౦ ౨) ఇతి ।

ఆత్మా కర్తృత్వాదిధర్మోపేతస్తద్రహితో వేత్యాదికం సంశయజ్ఞానమ్ । దేహాదిరూప ఏవాత్మేతి విపరీతజ్ఞానమ్ । ఏతదుభయం భోక్తృవిషయమ్ । మిథ్యాజ్ఞానం తు భోగ్యవిషయమత్ర వివక్షితమ్ । తచ్చానేకవిధమ్-“సఙ్కల్పప్రభవాన్కామాన్” (భగవద్గీతాయాం ౬.౨౪) ఇత్యత్ర స్పష్టీకృతమ్ । తద్ధేతుశ్చతుర్విధః, “అనిత్యాశుచిదుఃఖానాత్మసు నిత్యశుచిసుఖాత్మఖ్యాతిరవిద్యా” (యోగసూత్రేషు ౨.౫) ఇతి సూత్రణాత్ । అనిత్యే గిరినదీసముద్రాదౌ నిత్యత్వభ్రాన్తిరేకా । అశుచౌ పుత్రభార్యాదిశరీరే శుచిత్వభ్రాన్తిర్ద్వితీయా । దుఃఖే కృషివాణిజ్యాదౌ సుఖత్వభ్రాన్తిస్తృతీయా । గౌణమిథ్యాత్మని పుత్రభార్యాదావన్నమయాదికే చానాత్మని ముఖ్యాత్మత్వభ్రాన్తిశ్చతుర్థీ । ఏతేషాం సంశయాదీనాం హేతురద్వితీయబ్రహ్మాత్మతత్త్వాజ్ఞానం తద్వాసనా చ । తచ్చాజ్ఞానం యోగినః పరమహంసస్య మహావాక్యార్థబోధేన నివృత్తమ్; వాసనా తు యోగాభ్యాసేన నివృత్తా । ఉదాహృతాయాం
దిగ్భ్రాన్తావజ్ఞానే నివృత్తేఽపి వాసనాయాః సద్భావాద్యథాపూర్వం భ్రాన్తివ్యవహారః । యోగినస్తు భ్రాన్తిహేతుద్వయరాహిత్యాత్కుతః సంశయాదీన్యనువర్తేరన్ ? తమేనమనువృత్త్యభావమభిప్రేత్య తేన హేతుద్వయేన యోగీ నిత్యనివృత్త ఇత్యుక్తమ్ । సత్యామప్యజ్ఞానతద్వాసనానివృత్తౌ తస్యా నివృత్తేర్వినాశాభావాన్నిత్యత్వం ద్రష్టవ్యమ్ । తన్నిత్యత్వే హేతుమాహ -

“తన్నిత్యబోధః” (పరమ౦ ఉప౦ ౨) ।

సర్వనామత్వాత్ప్రసిద్ధార్థవాచీ తచ్ఛబ్దోఽత్ర సర్వవేదాన్తప్రసిద్ధం పరమాత్మానమాచష్టే । తస్మిన్పరమాత్మని నిత్యో బోధో యస్య యోగినః సోఽయం తన్నిత్యబోధః । యోగీ హి “తమేవ ధీరో విజ్ఞాయ ప్రజ్ఞాం కుర్వీత బ్రాహ్మణః” (బృహదారణ్యకోపనిషది ౪.౪.౨౧) ఇతి శ్రుతిమనుసృత్య చిత్తవిక్షేపాన్యోగేన పరిహృత్య నైరన్తర్యేణ పరమాత్మవిషయామేవ

ప్రజ్ఞాం కరోతి । అతో బోధస్య నిత్యత్వాద్ద్బోధవినాశ్యయోరజ్ఞానతద్వాసనయోర్నివృత్తి-ర్నిత్యేత్యర్థః ।

బుధ్యమానస్య పరమాత్మనస్తార్కికేశ్వరవత్తటస్థత్వశఙ్కాం వారయతి -

"తత్స్వయమేవావస్థితిః" (పరమం ఉపం .౨) ఇతి ।

యద్వేదాన్తవేద్యం పరం బ్రహ్మాస్తి తత్స్వయమేవ న తు స్వస్మాదన్యదిత్యేవం నిశ్చిత్య యోగినోఽవస్థితిర్భవతి ।

తస్య యోగినో బ్రహ్మానుభవప్రకారం దర్శయతి -

"తం శాన్తమచలమద్వయానన్దవిజ్ఞానఘన ఏవాస్మి తదేవ మమ పరమం ధామ" (పరమం ఉపం .౨) ఇతి ।

తమిత్యాదిపదత్రయే ద్వితీయా ప్రథమార్థే ద్రష్టవ్యా । యః పరమాత్మా శాన్తః క్రోధాదివిక్షేపరహితః, అచలో గమనాదిక్రియారహితః, స్వగతసజాతీయవిజాతీయభేదశూన్యః సచ్చిదానన్దైకరసోఽస్తి స ఏవాహమస్మి । తదేవ బ్రహ్మతత్త్వం మమ యోగినః పరమం ధామ వాస్తవం స్వరూపమ్; న త్వేతత్కర్తృత్వభోక్తృత్వాదియుక్తమ్, ఏతస్య మాయాకల్పితత్వాత్ । నన్వాత్మనః పరబ్రహ్మత్వ ఆనన్దావాప్తిరిదానీం కుతో నేత్యత్రానన్దావాప్తిః సదృష్టాన్తముక్తాభియుక్తైః -

"గవాం సర్పిః శరీరస్థం న కరోత్యఙ్గపోషణమ్ ।
తదేవ కర్మరచితం పునస్తస్యైవ భేషజమ్ ॥

ఏవం సర్వశరీరస్థః సర్పివత్పరమేశ్వరః ।
వినా చోపాసనాం దేవో న కరోతి హితం నృష ।" - (బృహద్యోగీయాజ్ఞవల్క్యస్మృతౌ ౯.30-3౧) ఇతి ॥

(**యథా సర్పిః శరీరస్థం గవాం న కురుతే బలమ్ ।
నిర్గతం కర్మసంయుక్త దత్తం తాసాం మహాబలమ్ ॥

తథా విష్ణుః శరీరస్థో న కరోతి హితం నృణామ్ ।
వినారాధనయా దేవః సర్వగః పరమేశ్వరః ॥ - (గరుడపురాణే ౨౨౭.౨,3) ॥

యది యోగినః పూర్వాశ్రమప్రసిద్ధా ఆచార్యపితృభ్రాత్రాదయః కర్మిణః శ్రద్ధాజడాః శిఖాయజ్ఞోపవీతసన్ధ్యా-వన్దనాదిరాహిత్యేన పాషణ్డిత్వమారోప్య వ్యామోహయేయుస్తదా వ్యామోహానుత్పత్తయే యోగినో వర్తమానం నిశ్చయం దర్శయతి-

"తదేవ చ శిఖా తదేవోపవీతం చ పరమాత్మాత్మనోరేకత్వజ్ఞానేన తయోర్భేద ఏవ విభగ్నః సా సన్ధ్యా" (పరమం ఉపం .౨) ఇతి ।

యద్వేదాన్తవేద్యస్య పరబ్రహ్మణో జ్ఞానం తదేవ కర్మాఙ్గభూతబాహ్యశిఖాయజ్ఞోపవీతస్థానీయమ్ । అన్యే చ మన్త్రద్రవ్యలక్షణే కర్మాఙ్గభూతే చకారాభ్యాం సముచ్చీయేతే । శిఖాద్యఙ్గసాధ్యైః కర్మభిరుత్పన్నం యత్స్వర్గాదిసుఖం తత్సర్వం బ్రహ్మజ్ఞానేనైవ లభ్యతే, విషయానన్దస్య సర్వస్య బ్రహ్మానన్దలేశత్వాత్ । "ఏతస్యైవానన్దస్యాన్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవన్తి" (బృ। ఉపం .౪.౩.౩౨) ఇతి శ్రుతిః । ఏతదేవాభిప్రేత్యాథర్వణికా బ్రహ్మోపనిషద్యామనన్తి-

"సశిఖం వపనం కృత్వా బహిఃసూత్రం త్యజేద్బుధః ।
యదక్షరం పరం బ్రహ్మ తత్సూత్రమితి ధారయేత్ ॥ (బ్రహ్మోపనిషది ౬) ॥

"సూచనాత్సూత్రమిత్యాహుః సూత్రం నామ పరం పదమ్ ।
తత్సూత్రం విదితం యేన స విప్రో వేదపారగః ॥ (తత్రైవ ౭) ॥

"యేన సర్వమిదం ప్రోతం సూత్రే మణిగణా ఇవ ।
తత్సూత్రం ధారయేద్యోగీ యోగవిత్తత్త్వదర్శివాన్ ॥ (తత్రైవ ౮) ॥

"బహిఃసూత్రం త్యజేద్విద్వాన్ యోగముత్తమమాస్థితః ।
బ్రహ్మభావమిదం సూత్రం ధారయేద్యః స చేతనః ।
ధారణాత్తస్య సూత్రస్య నోచ్ఛిష్టో నాశుచిర్భవేత్ ॥ (తత్రైవ ౯) ॥

"సూత్రమన్తర్గతం యేషాం జ్ఞానయజ్ఞోపవీతినామ్ ।
తే వై సూత్రవిదో లోకే తే చ యజ్ఞోపవీతినః ॥ (తత్రైవ ౧౦) ॥

"జ్ఞానశిఖా జ్ఞాననిష్ఠా జ్ఞానయజ్ఞోపవీతినః ।
జ్ఞానమేవ పరం తేషాం పవిత్రం జ్ఞానముచ్యతే ॥ (తత్రైవ ౧౧) ॥

"అగ్నేరివ శిఖా నాన్యా యస్య జ్ఞానమయీ శిఖా ।
స శిఖీత్యుచ్యతే విద్వాన్ నేతరే కేశధారిణః ॥ (తత్రైవ ౧౨) ॥

"కర్మణ్యధికృతా యే తు వైదికే బ్రాహ్మణాదయః ।
తైర్విధార్యమిదం సూత్రం కర్మాఙ్గం తద్ధి వై స్మృతమ్ ॥ (తత్రైవ ౧౩) ॥

"శిఖా జ్ఞానమయీ యస్యోపవీతం చాపి తన్మయమ్ ।
బ్రాహ్మణ్యం సకలం తస్య ఇతి బ్రహ్మవిదో విదుః ॥ (తత్రైవ ౧౪) ॥

"ఇదం యజ్ఞోపవీతం చ పరమం యత్పరాయణమ్ ।
విద్వాన్యజ్ఞోపవీతీ స్యాత్తజ్జ్ఞస్తం యజ్వినం విదుః" ॥ (తత్రైవ ౧౫) ఇతి ॥

తస్మాద్యోగినః శిఖాయజ్ఞోపవీతే యథా విద్యేతే తథైవ సన్ధ్యాపి విద్యతే । యః శాస్త్రగమ్యః పరమాత్మా యశ్చాహమ్ప్రత్యయగమ్యో జీవాత్మా, తయోరేకత్వజ్ఞానేన

మహావాక్యజన్యేన భ్రాన్తిప్రతీతో భేదో విశేషేణ భగ్న ఏవ । పునర్భ్రాన్త్యనుదయో భఙ్గస్య విశేషః । యేయమేకత్వబుద్ధిః సేయముభయోరాత్మనోః సన్ధౌ జాయమానత్వాత్ సన్ధ్యేత్యుచ్యతే । అహోరాత్రయోః సన్ధావనుష్ఠేయా క్రియా యథా సన్ధ్యా తద్వత్ । ఏవం చ సతి యోగీ శ్రద్ధాజడైర్న వ్యామోహయితుం శక్యః ।
"కోఽయం మార్గః ? "ఇతి ప్రశ్నస్య "అసౌ స్వపుత్ర" (పరమం ఉపం। ౧) ఇత్యాదినోత్తరముక్తమ్ । "కా స్థితిః" ? ఇత్యేతస్య "మహాపురుష -" ఇత్యాదినా సఙ్క్షిప్యోత్తరముక్త్వా "సంశయవిపరీత -" ఇత్యాదినా తదేవ ప్రపఞ్చ్యేదానీ-
ముపసంహరతి - "సర్వాన్కామాన్పరిత్యజ్య అద్వైతే పరమా స్థితిః" । (పరమ. ఉపం .3) ఇతి ॥

క్రోధలోభాదీనాం కామపూర్వకత్వాత్ కామపరిత్యాగేన చిత్తదోషాః సర్వేఽపి పరిత్యజ్యన్తే । ఏతదేవాభిప్రేత్య వాజసనేయిభిరామ్నాతం - "అథో ఖల్వాహుః కామమయ ఏవాయం పురుషః" (బృహదారణ్యకోపనిషది ౪.౪.౫) ఇతి । అతో నిష్కామస్య యోగిచిత్తస్యాద్వైతే నిర్విఘ్నా స్థితిరుపపద్యతే ।
నను దణ్డగ్రహణవిధివాసనయోపేతా వివిదిషాసంన్యాసినో యోగినం దణ్డరహితం పరమహంసం నాభ్యుపగచ్ఛన్తీత్యాశఙ్క్యాహ-
"జ్ఞానదణ్డో ధృతో యేన ఏకదణ్డీ స ఉచ్యతే ।
కాష్ఠదణ్డో ధృతో యేన సర్వాశీ జ్ఞానవర్జితః ।
స యాతి నరకాన్ఘోరాన్మహారౌరవసంజ్ఞకాన్ ॥

తితిక్షాజ్ఞానవైరాగ్యశమాదిగుణవర్జితః ।
భిక్షామాత్రేణ యో జీవేత్స పాపీ యతివృత్తిహా ॥

ఇదమన్తరం జ్ఞాత్వా స పరమహంసః" (పరమం ఉపం .3.3) ఇతి ।
పరమహంసస్య యోఽయమేకదణ్డః స ద్వివిధః - జ్ఞానదణ్డః కాష్ఠదణ్డశ్చేతి । యథా త్రిదణ్డినో వాగ్దణ్డో మనోదణ్డః కర్మదణ్డశ్చేతి ("కాయదణ్డశ్చేతి" ఇతి వా పాఠః) త్రైవిధ్యం తద్వత్ । వాగ్దణ్డాదయో మనునా స్మర్యన్తే-
"వాగ్దణ్డోఽథ మనోదణ్డః కర్మదణ్డస్తథైవ చ ।
యస్యైతే నియతా బుద్ధౌ స త్రిదణ్డీతి చోచ్యతే ॥

త్రిదణ్డమేతన్నిక్షిప్య సర్వభూతేషు మానవః ।
కామక్రోధౌ తు సంయమ్య తతః సిద్ధిం నిగచ్ఛతి" ॥ - (మను .౧౨.౧౦, ౧౧) ఇతి ॥

తేషాం స్వరూపం దక్షః స్మరతి -
"వాగ్దణ్డోఽథ మనోదణ్డః కర్మదణ్డస్తథైవ చ ।

యస్మై నియతా దణ్డాస్త్రిదణ్డీతి స ఉచ్యతే ।
వాగ్దణ్డే మౌనమాతిష్ఠేత్ కర్మదణ్డే త్వనీహతామ్ ।
మానసస్య తు దణ్డస్య ప్రాణాయామో విధీయతే” ॥ ఇతి ।
“కర్మదణ్డోఽల్పభోజనమ్” ఇతి స్మృత్యన్తరపాఠః । ఈదృశం త్రిదణ్డిత్వం పరమహంసస్యాప్యస్తి ।
తదేతదభిప్రేత్య పితామహః స్మరతి -
“యతిః పరమహంసస్తు తుర్యాఖ్యః శ్రుతిచోదితః ।
మైచ నియమైర్యుక్త విష్ణురూపీ త్రిదణ్డభృత్” ॥ ఇతి ।
ఏవం సతి మౌనాదీనాం వాగాదిదమనహేతుత్వాద్యథా దణ్డత్వం తథైవాజ్ఞానతత్కార్యదమనహేతోర్జ్ఞా
దణ్డత్వమ్ । అయం జ్ఞానదణ్డో యేన పరమహంసేన ధృతః స ఏవ ముఖ్య ఏకదణ్డీత్యుచ్యతే । మానసస్య జ్ఞానదణ్డస్య కదాచిచ్చిత్తవిక్షేపేణ విస్మృతిః ప్రసజ్యేతేతి తన్నివారణార్థం స్మారకః కాష్ఠదణ్డో ధ్రియతే । తదేతచ్ఛాస్త్రార్థర-
హస్యమబుద్ధ్వా వేషమాత్రేణ పురుషార్థసిద్ధిమభిప్రేత్య కాష్ఠదణ్డో యేన పరమహంసేన ధృతః స పురుషో బహువిధయాతనోపేతత్వాద్ఘోరాన్మహారౌరవసంజ్ఞకాన్నరకానాప్నోతి । తత్ర హేతురచ్యతే?? - పరమహంసవేషం దృష్ట్వా జ్ఞానిత్వభ్రాన్త్యా సర్వే జనాః స్వస్వగృహే తం భోజయన్తి । అయం చ జిహ్వాలమ్పటో వర్జ్యావర్జ్యవివేకమకృత్వా సర్వమన్నమశ్నాతి । తేన ప్రత్యవాయం ప్రాప్నోతి । యాని తు “నాన్నదోషేణ మస్కరీ” (సంన్యాసోపనిషది ౭౨) , “చాతుర్వర్ణ్యం చరేద్భైక్షమ్” ఇత్యాదిస్మృతివచనాని తాని జ్ఞానివిషయాణి । అయం చ జ్ఞానవర్జిత ఇతి యుక్తోఽస్య నరకః । అత ఏవ జ్ఞానహీనస్య యతేర్భిక్షానియమమాహ మనుః-
“న చోత్పాతనిమిత్తాభ్యాం న నక్షత్రాఙ్గవిద్యయా ।
నానుశాసనవాదాభ్యాం భిక్షాం లిప్సేత కర్హిచిత్ ॥ ౫౦॥
ఏకకాలం చరేద్భైక్షం న ప్రసజ్యేత విస్తరే ॥
భైక్షే ప్రసక్తో హి యతిర్విషయేష్వపి సజ్జతి” ॥ ౫౫॥ - (మను౦ ౬.౫౦, ౫౫) ॥
జ్ఞానాభ్యాసినం ప్రతి త్వేవం స్మర్యతే-
“ఏకవారం ద్వివారం వా భుఞ్జీత పరహంసకః ।
యేన కేన ప్రకారేణ జ్ఞానాభ్యాసీ భవేత్సదా” ॥ ఇతి ।
ఏవం చ సతి జ్ఞానదణ్డకాష్ఠదణ్డయోర్యదన్తరముత్తమత్వాధమత్వరూపం తదిదమవగత్యోత్తమం జ్ఞానదణ్డం యో ధారయతి స ఏవ ముఖ్యః పరమహంస ఇత్యభ్యుపగన్తవ్యమ్ ।

నన్వస్త్వభిజ్ఞస్య పరమహంసస్య జ్ఞానదణ్డో మాభూత్వకాష్ఠదణ్డనిర్బన్ధః, ఇతరా తు చర్యా సర్వా కీదృశీత్యాశఙ్క్యాహ -
“ఆశామ్బరో న నమస్కారో న స్వధాకారో న నిన్దా న స్తుతిర్యాదృచ్ఛికో భవేద్ భిక్షుర్నావాహనం న విసర్జనం న మన్త్రం న ధ్యానం నోపాసనం న లక్ష్యం నాలక్ష్యం న పృథఙ్నాపృథఙ్ న చాహం న త్వం న చ సర్వం న చానికేతస్థితిరేవ స భిక్షుః సౌవర్ణాదీన్నైవ పరిగ్రహేన్న లోకం నావలోకం చ” (పరమం ఉపం .౪) ఇతి ।
ఆశా దిశః, తా ఏవామ్బరం వస్త్రమాచ్ఛాదనం యస్యాసావాశామ్బరః । యత్తు స్మృతివచనమ్-
“జాన్వోరూర్ధ్వమధో నాభేః పరిధాయైకమమ్బరమ్ ।
ద్వితీయముత్తరం వాసః పరిధాయ గృహాంనటేత్” ॥

ఇతి, తదిదమయోగివిషయమ్ । అత ఏవ పూర్వం “తచ్చ న ముఖ్యోఽస్తి” ఇత్యుక్తమ్ ।
యద్యపి స్మృత్యన్తరం -
“యో భవేత్పూర్వసంన్యాసీ తుల్యో వై ధర్మతో యది ।
తస్మై ప్రణామః కర్తవ్యో నేతరాయ కదాచన” ॥

ఇతి, తథాపి తస్యాయోగివిషయత్వాన్నాస్య నమస్కారః కర్తవ్యోఽస్తి । అత ఏవ బ్రాహ్మణలక్షణే “నిర్నమస్కారమస్తుతిమ్” (మహాభారతే శాన్తిపర్వణి మోక్షధర్మే ౨౩౭.౨౪) ఇత్యుదాహృతమ్ ।
గయాప్రయాగాదితీర్థేషు శ్రద్ధాజాడ్యాత్ప్రాప్తః స్వధాకారో నిషిధ్యతే । పూర్వత్ర “నిన్దాగర్వ -” (పరమం ఉపం .౨) ఇత్యాదివాక్యేనపరకృతయా స్వనిన్దయా క్లేశో నివారితః, అత్ర తు స్వకర్తృకే అన్యవిషయే నిన్దాస్తుతీ నిషిధ్యేతే । యాదృచ్ఛికత్వం నిర్బన్ధరాహిత్యమ్ । న క్వచిదపి వ్యవహారే నిర్బన్ధం కుర్యాత్ । యస్తు దేవపూజాయాం నిర్బన్ధః స్మర్యతే-
“భిక్షాటనం జపః శౌచం స్నానం ధ్యానం సురార్చనమ్ ।
కర్తవ్యాని షడేతాని సర్వథా నృపదణ్డవత్” ॥

ఇతి, తస్యాప్యయోగివిషయత్వమభిప్రేత్య నావాహనమిత్యాద్యామ్నాతమ్ ।
సకృత్స్మరణం ధ్యానమ్, నైరన్తర్యేణానుస్మరణముపాసనమితి తయోర్భేదః । యథా యోగినః స్తుతినిన్దాది-లౌకికవ్యవహారాభావః, యథా వా దేవపూజాదిధర్మశాస్త్రవ్యవహారాభావః, తథా లక్ష్యత్వాలక్ష్యత్వాది-జ్ఞానశాస్త్రవ్యవహారోఽపి నాస్తి । “యత్సాక్షిచైతన్యమస్తి తదిదం తత్త్వమసీతి వాక్యే త్వమ్పదేన లక్ష్యమ్; దేహాదివిశిష్టం చైతన్యం లక్ష్యం న భవతి, కిం తు వాచ్యమ్; తచ్చ వాచ్యం తత్పదార్థాత్పృథక్, లక్ష్యం త్వపృథక్; స్వదేహనిష్ఠో వాచ్యోఽర్థోఽహమితి వ్యవహారార్హః, పరదేహనిష్ఠస్త్వమితి వ్యవహారార్హః । లక్ష్యం

వాచ్యమిత్యుభయవిధం చైతన్యోపేతమ్, అన్యజ్జడం జగత్సర్వమితి వ్యవహారార్థామ్" ఇత్యేతాదృశో వికల్పో న కోఽపి యోగినోఽస్తి, తదీయచిత్తస్య బ్రహ్మణి విశ్రాన్తత్వాత్ । అత ఏవ స భిక్షురనికేతస్థితిరేవ । యది నియతనివాసార్థం కఞ్చిన్మఠం సమ్పాదయేత్, తదానీం తస్మిన్మమత్వే సతి తదీయహానివృద్ధ్యోశ్చిత్తం విక్షిప్యేత । ఏతత్సర్వమభిప్రేత్య గౌడపాదాచార్యా ఆహుః-

"నిఃస్తుతిర్నిర్నమస్కారో నిఃస్వధాకార ఏవ చ
చలాచలనికేతశ్చ యతిర్యాదృచ్ఛికో భవేత్" ॥ - (మాణ్డూక్యకారికాయాం ౨.౩౭) ఇతి ॥

యథా మఠో న పరిగ్రహీతవ్యస్తథా సౌవర్ణరాజతాదీనాం భిక్షాచమనాదిపాత్రాణామేకమపి న గృహ్ణీయాత్ । తదాహ యమః-

"హిరణ్మయాని పాత్రాణి కార్ష్ణాయసమయాని చ ।
యతీనాం తాన్యపాత్రాణి వర్జయేత్తాని భిక్షుకః" ॥ ఇతి
మనురపి-
"అతైజసాని పాత్రాణి తస్య స్యుర్నిర్వ్రణాని చ ।
తేషామద్భిః స్మృతం శౌచం చమసానామివాధ్వరే ॥

అలాబుదారుపాత్రం వా మృన్మయం వైణవం తథా ।
ఏతాని యతిపాత్రాణి మనుః స్వాయమ్భువోఽబ్రవీత్" ॥ - (మను ౬.౫౩, ౫౪) ఇతి ॥

బోధయనోపి -
"స్వయమాహృతపర్ణేషు స్వయం శీర్ణేషు వా పునః ।
భుఞ్జీత న వటాశ్వత్థకరఞ్జానాం చ పర్ణకే ॥

ఆపద్యపి న కాంస్యేషు మలాశీ కాంస్యభోజనః ।
సౌవర్ణే రాజతే తామ్రే మృన్మయే త్రపుసీసయోః" ॥ ఇతి ।
తథా లోకం జనం శిష్యవర్గం న గృహ్ణీయాత్ । తదాహ మనుః -
"ఏక ఏవ చరేన్నిత్యం సిద్ధ్యర్థమసహాయకః ।
సిద్ధిమేకస్య పశ్యన్హి తజ్జహాతి న హీయతే" ॥ - (మను ౬.౪౨) ఇతి ॥
మేధాతిథిరపి-
"ఆసనం పాత్రలోపశ్చ సఞ్చయః శిష్యసఙ్గ్రహః ।
దివాస్వాపో వృథాలాపో యతేర్బన్ధకరాణి షట్ ॥

"ఏకాహాత్పరతో గ్రామే పఞ్చాహాత్పరతః పురే ।

వర్షాభ్యోఽన్యత్ర యత్స్థానమాసనం తదుదాహృతమ్ ॥

“ఉక్తాలాబ్వాదిపాత్రాణామేకస్యాపి న సఙ్గ్రహః ।
భిక్షోర్భైక్షభుజశ్చాపి పాత్రలోపః స ఉచ్యతే ॥

“గృహీతస్య తు దణ్డాదేర్ద్వితీయస్య పరిగ్రహః ।
కాలాన్తరోపభోగార్థం సఞ్చయః పరికీర్తితః ॥

“శుశ్రూషాలాభపూజార్థం యశోఽర్థం వా పరిగ్రహః ।
శిష్యాణాం న తు కారుణ్యాత్స జ్ఞేయః శిష్యసఙ్గ్రహః ।
“విద్యా దినం ప్రకాశత్వాదవిద్యా రాత్రిరుచ్యతే ।
విద్యాభ్యాసే ప్రమాదో యః స దివాస్వాప ఉచ్యతే ॥

“ఆధ్యాత్మికీం కథాం ముక్త్వా భైక్షచర్యాం సురస్తుతిమ్ ।
అనుగ్రహః పథిప్రశ్నో వృథాలాపః స ఉచ్యతే” ॥

లోకం శిష్యజనరూపం న గృహ్ణీయాదిత్యేతావదేవ న భవతి, కిం తు తస్య లోకస్యావలోకం దర్శనమపి న కుర్యాత్, తస్య బన్ధహేతుత్వాత్ । న చేత్యనేనాన్యదపి స్మృతినిషిద్ధం న కుర్యాదిత్యభిప్రేతమ్ । తచ్చ నిషిద్ధం మేధాతిథిర్దర్శయతి-
“స్థావరం జఙ్గమం బీజం తైజసం విషమాయుధమ్ ।
షడేతాని న గృహ్ణీయాద్యతిర్మూత్రపురీషవత్ ॥

రసాయనం క్రియావాదం జ్యోతిషం క్రయవిక్రయమ్ ।
వివిధాని చ శిల్పాని వర్జయేత్పరదారవత్” ॥ ఇతి ।
యోగినో లౌకికవైదికవ్యవహారగతాని యాని బాధకాని సన్తి తేషాం వర్జనమభిహితమ్ । అథ ప్రశ్నోత్తరాభ్యామత్యన్తబాధకం ప్రదర్శ్య తద్వర్జనమాహ-
“ఆబాధకః క ఇతి చేదాబాధకోఽస్త్యేవ । యస్మాద్భిక్షుర్హిరణ్యం రసేన దృష్టం చేత్స బ్రహ్మహా భవేత్ । యస్మాద్భిక్షుర్హిరణ్యం రసేన స్పృష్టం చేత్స పౌల్కసో భవేత్ । యస్మాద్భిక్షుర్హిరణ్యం రసేన గ్రాహ్యం చేత్స ఆత్మహా భవేత్ । తస్మాద్భిక్షుర్హిరణ్యం రసేన న దృష్టం చ న స్పృష్టం చ న గ్రాహ్యం చ” (పరమం ఉపం .౪) ఇతి ।
ఆకారోఽభివ్యాప్త్యర్థః, “ఆజీషదర్థేభివ్యాప్తౌ” ఇత్యభిహితత్వాత్ । అభివ్యాప్తౌ బాధకోఽత్యన్తబాధకస్తస్య సద్భావం ప్రతిజ్ఞాయ హిరణ్యస్య తథావిధబాధకత్వముచ్యతే । రసేనాభిలాషయుక్తేనాదరేణ హిరణ్యం యది దృష్టం స్యాత్తదానీం స ద్రష్టా భిక్షుర్బ్రహ్మహా భవేత్ । హిరణ్యాసక్త్యా తత్సమ్పాదనరక్షణయోః సర్వదా ప్రయతమానస్తద్వ్యైయర్థ్యపరిహారాయ ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వప్రతిపాదకాన్ వేదాన్తాన్దూషయిత్వా

తత్సత్యత్వమవలమ్బతే । తతః శాస్త్రసిద్ధమద్వితీయం బ్రహ్మ తేన భిక్షుణా హతమేవ భవతి । తస్మాదసౌ బ్రహ్మహా భవేత్ ।
తథా చ స్మర్యతే-
“బ్రహ్మ నాస్తీతి యో బ్రూయాద్ద్వేష్టి బ్రహ్మవిదం చ యః ।
అభూతబ్రహ్మవాదీ చ త్రయస్తే బ్రహ్మఘాతకాః । ” ఇతి ।
“బ్రహ్మహా స తు విజ్ఞేయః సర్వధర్మబహిష్కృతః । ” ఇతి చ ।
అభిలాషపూర్వకం హిరణ్యం స్పృష్టం చేత్తదా తత్స్పృష్టా భిక్షుః పతితత్వాత్ పౌల్కసో మ్లేచ్ఛసదృశో భవేత్ । పాతిత్యం చ స్మర్యతే-
“పతత్యసౌ ధ్రువం భిక్షుర్యస్య భిక్షోర్ద్వయం భవేత్ ।
ధీపూర్వం రేత ఉత్సర్గో ద్రవ్యసఙ్గ్రహ ఏవ చ” ॥ ఇతి ।
అభిలాషపురఃసరం హిరణ్యం న గ్రాహ్యమ్ । గృహీతం చేత్తదా స భిక్షుర్దేహేన్ద్రియాదిసాక్షిణమసఙ్గం చిదాత్మానం హతవాన్భవేత్, అసఙ్గత్వమపోహ్య స్వాత్మనో హిరణ్యాదిద్రవ్యం ప్రతి భోక్తృత్వేన ప్రతిపన్నత్వాత్ । తస్యాశ్చాన్యథాప్రతిపత్తేః సర్వపాపరూపత్వం స్మర్యతే-
“యోఽన్యథా సన్తమాత్మానమన్యథా ప్రతిపద్యతే ।
కిం తేన న కృతం పాపం చోరేణాత్మాపహారిణా” ॥ - (మహాభారతే ౧.౬౮.౨౬) ఇతి ॥

కిం చాత్మఘాతినః సుఖలేశేనాపి రహితా బహువిధదుఃఖేనావృత్తా లోకాః శ్రూయన్తే-
“అసుర్యా నామ తే లోకా అన్ధేన తమసావృతాః ।
తాంస్తే ప్రేత్యాభిగచ్ఛన్తి యే కే చాత్మహనో జనాః । ” - (ఈశోపనిషది 3) ఇతి ॥

దృష్టం చేత్యనేన చకారేణ శ్రుతం చ సముచ్చీయతే । స్పృష్టం చేత్యనేన కథితస్య సముచ్చయః । గ్రాహ్యం చేత్యనేన వ్యవహృతం చేతి సముచ్చీయతే । దర్శనస్పర్శనగ్రహణవదభిలాషపూర్వకా హిరణ్యవృత్తాన్తశ్రవణతద్గుణకథన-తదీయక్రయాదివ్యవహారా అపి ప్రత్యవాయహేతవ యస్మాత్సాభిలాషహిరణ్యదర్శనాదయో దోషకారిణస్తస్మాద్భిక్షుణా
హిరణ్యదర్శనాదయో వర్జనీయా ఇత్యర్థః । హిరణ్యవర్జనస్య ఫలమాహ-
“సర్వే కామా మనోగతా వ్యావర్తన్తే దుఃఖే నోద్విగ్నః సుఖే నిఃస్పృహస్త్యాగో రాగే సర్వత్ర శుభాశుభయోరనభిస్నేహో న ద్వేష్టి న మోదతే చ సర్వేషామిన్ద్రియాణాం గతిరుపరమతి య ఆత్మన్యేవావతిష్ఠతే” (పరమం ఉపం .౪) ఇతి ।
పుత్రభార్యాగృహక్షేత్రాదికామానాం సర్వేషాం హిరణ్యమూలత్వాద్ధిరణ్యే పరిత్యక్తే సతి తే కామా మనోగతా మనస్యవస్థానాద్వ్యావర్తన్తే వ్యావృత్తా భవన్తి । కామనివృత్తౌ సత్యాం కర్మప్రాప్తయోర్దుఃఖసుఖయోరుద్వేగస్పృహే న భవతః । ఏతచ్చ స్థితప్రజ్ఞప్రస్తావే ప్రపఞ్చితమ్ । ఐహికయోః సుఖదుఃఖయోర్విక్షేపకత్వేనాముష్మికవిషయరాగేపి

త్యాగో భవతి । ఐహిక సుఖస్పృహాయుక్తో హి తద్దృష్టాన్తేనానుమిత ఆముష్మికే సుఖే రాగవాన్భవతి । తస్మాదైహికే నిష్పృహస్యాముష్మికే రాగాభావో యుజ్యతే । ఏవం సతి సర్వత్ర లోకద్వయేపి యౌ శుభాశుభావనుకూలప్రతికూలవిషయౌ తయోరనభిస్నేహః । ఏతచ్చ ద్వేషరాహిత్యస్యాప్యుపలక్షణమ్ । తాదృశో విద్వానశుభకారిణం కఞ్చిదపి పురుషం న ద్వేష్టి । శుభకారిణం దృష్ట్వా న చ మోదం ప్రాప్నోతి । ద్వేషమోదరహితో యః పుమానాత్మన్యేవ సర్వదావతిష్ఠతే తస్య సర్వేషామిన్ద్రియాణాం గతిః ప్రవృత్తిరుపరమతి । ఇన్ద్రియోపరతౌ న కదాచిదపి నిర్వికల్పసమాధేర్విఘ్నో భవతి । "తేషాం కా స్థితిః ?" ఇతి ప్రశ్నస్య సఙ్క్షేపవిస్తరాభ్యాముత్తరం పూర్వముక్తమ్; తదేవాత్ర పునరపి హిరణ్యనిషేధప్రసఙ్గేన స్పష్టీకృతమ్ ।

అథ విద్వత్సంన్యాసముపసంహరతి -

"యత్పూర్ణానన్దైకబోధస్తద్బ్రహ్మాహమస్మీతి కృతకృత్యో భవతి కృతకృత్యో భవతి" (పరమం ఉపం .౪) ఇతి ।

యద్బ్రహ్మ వేదాన్తేషు పూర్ణానన్దైకబోధః పరమాత్మేతి నిరూపితం తద్బ్రహ్మాహమస్మీత్యేవం సర్వదానుభవన్నయం యోగీ పరమహంసః కృతకృత్యో భవతీతి । యథా చ స్మర్యతే —

"జ్ఞానామృతేన తృప్తస్య కృతకృత్యస్య యోగినః ।
నైవాస్తి కిఞ్చిత్కర్తవ్యమస్తి చేన్న స తత్త్వవిత్" ॥ ఇతి ॥

జీవన్ముక్తివివేకేన తమో హార్దం నివారయన్ ।
పుమర్థమఖిలం దేయాద్విద్యాతీర్థమహేశ్వరః ॥ ౧॥

ఇతి శ్రీమద్విద్యారణ్యప్రణీతే జీవన్ముక్తివివేకే విద్వత్సంన్యాసనిరూపణం నామ పఞ్చమం ప్రకరణమ్ ॥ ౫॥

సమ్పూర్ణోఽయం శ్రీమద్విద్యారణ్యప్రణీతో జీవన్ముక్తివివేకః ।

Proofread by Manish Gavkar

Jivanmuktivivekah

pdf was typeset on August 19, 2025

Please send corrections to *sanskrit@cheerful.com*